

การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจของเมืองพิจิตรระหว่าง พ.ศ. 2450 - 2476

สารนิพนธ์
ของ
สุรชาติ พงศ์นันท์

เสนอต่อบัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ เพื่อเป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา
ตามหลักสูตรปริญญาการศึกษามหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์
พฤษภาคม 2549

การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจของเมืองพิจิตรระหว่าง พ.ศ. 2450 - 2476

บทคัดย่อ
ของ
สุรชาติพย์ พฤฒินันท์

เสนอต่อบัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ เพื่อเป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา
ตามหลักสูตรปริญญาการศึกษามหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์
พฤษภาคม 2549

สุธาทิพย์ พุฒินันท์. (2549). การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจของเมืองพิจิตรระหว่าง พ.ศ.

2450 - 2476. สารนิพนธ์ กศ.ม. (ประวัติศาสตร์). กรุงเทพฯ : บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ. อาจารย์ที่ปรึกษาสารนิพนธ์ : ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.วงเดือน นาราสัจจ์.

สารนิพนธ์ฉบับนี้มุ่งศึกษาการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจของเมืองพิจิตร ระหว่าง พ.ศ. 2450 – 2476 โดยศึกษาถึงสภาพเศรษฐกิจและปัจจัยที่ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ และผลกระทบจากการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจของเมืองพิจิตร

ผลการศึกษา พบว่าสภาพเศรษฐกิจของเมืองพิจิตรในระยะก่อน พ.ศ. 2450 มีลักษณะ เป็นเศรษฐกิจแบบพอยังชีพ โดยผลิตเพื่อบริโภคเป็นหลัก การเปลี่ยนแปลงที่สำคัญเกิดขึ้นตั้งแต่ พ.ศ. 2450 เมื่อมีการสร้างทางรถไฟสายเหนือผ่านเมืองพิจิตร รถไฟเป็นปัจจัยสำคัญที่ก่อให้เกิด การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจของเมืองพิจิตร เพราะสามารถขนส่งสินค้าได้ตลอดปี และทำให้ การค้าทางเรือที่เคยเป็นเส้นทางการค้าหลักลดความสำคัญลง เนื่องจากรถไฟบรรทุกได้มากกว่า และสะดวกรวดเร็วกว่า

รถไฟยังทำให้ระบบเศรษฐกิจของเมืองพิจิตร ระหว่าง พ.ศ. 2450 - 2476 ขยายตัวเข้าสู่ระบบการผลิตเพื่อจำหน่าย มีการปลูกพืชชนิดเดียวโดยเฉพาะข้าวตามที่ต้องการ นอกจากนี้เมื่อพ่อค้าชาวจีนเข้ามาตั้งถิ่นฐานที่เมืองพิจิตรมากขึ้น พ่อค้าเหล่านี้ได้มีส่วนทำให้ เศรษฐกิจของเมืองพิจิตรเปลี่ยนแปลง เนื่องจากพวกเขาเข้ามาควบคุมเศรษฐกิจและเป็นผู้กระตุ้น ให้เกิดการผลิตเพื่อจำหน่ายมากขึ้นโดยการตั้งโรงสีข้าว

การเข้ามาของรถไฟส่งผลให้เกิดชุมชนการค้าใหม่ ๆ โดยเฉพาะบริเวณสถานีรถไฟ ต่าง ๆ เช่น ตะพานหิน บางมูลนาก หัวดง ท่าพ้อ ชุมชนเหล่านี้ได้ขยายตัวเป็นเมืองในเวลาต่อมา

การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจหลัง พ.ศ. 2450 ทำให้วิถีชีวิตของราษฎรเปลี่ยนแปลง โดยนิยมซื้อสินค้าอุปโภคบริโภคแทนการผลิตสินค้าด้วยตนเอง และเกิดการพึ่งพาสินค้าภายนอก มากขึ้น ดังนั้น เมื่อเกิดปัญหาไม่สามารถจำหน่ายพืชผลที่ล้นตลาด ทำให้ไม่สามารถพึ่งพาตนเอง ได้ ก่อให้เกิดภาระหนี้สินหรือต้องสูญเสียที่ดินแก่นายทุน นอกจากนี้การที่รถไฟสายเหนือนำผู้คน จากต่างถิ่นอพยพเข้ามาตั้งถิ่นฐานยังทำให้มีความต้องการที่ดินเพิ่มขึ้นและที่ดินมีราคาสูงขึ้นจน เกิดปัญหาการแย่งชิงกรรมสิทธิ์ในที่ดิน ซึ่งเป็นผลกระทบที่เกิดขึ้นตามมา

ภายหลัง พ.ศ. 2476 มีการสร้างถนนเพื่อพัฒนาประเทศด้านต่าง ๆ ทำให้บทบาทของ รถไฟในฐานะเส้นทางคมนาคมหลักลดความสำคัญลง เนื่องจากถนนสามารถเชื่อมโยงเข้าไปได้ใน ทุกพื้นที่ ก่อให้เกิดความเจริญขึ้นอย่างรวดเร็ว และมีชุมชนใหม่ ๆ เกิดขึ้นมาก ปรากฏการณ์นี้ สะท้อนให้เห็นว่า การพัฒนาเส้นทางคมนาคมขนส่งเป็นปัจจัยสำคัญที่ส่งผลกระทบต่อ การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคมของเมืองพิจิตรตั้งแต่ พ.ศ. 2450 เป็นต้นมา

ECONOMIC CHANGES OF PHICHIT PROVINCE DURING 1907 - 1933

AN ABSTRACT

BY

SUTHATHIP PHRETTINAN

Presented in partial fulfillment of the requirements
for the Master of Education degree in History
at Srinakharinwirot University

April 2006

Suthathip Phretthinan. (2006). **Economic Changes of Phichit Province during 1907 - 1933**. Master's Project, M.Ed. (History). Bangkok: Graduate School, Srinakharinwirot University. Project Advisor : Assoc. Prof. Dr. Wongduen Narasuj.

This thesis focuses on the economic changes of Phichit during 1907-1933 by studying the conditions and factors that created the economic changes, together with the effects of such changes.

It is found that the economy of Phichit before 1907 was self-sufficient economic. The production was only for local consumption. Major economic changes occurred after 1907, when the northern railroad was built through town. The train service was the main factor for the economic changes since it was able to provide transportation throughout the year. Boats, which were originally the main transportation, lost their importance because trains could carry more and were more convenient.

The train service also expanded the economy of Phichit during 1907-1933, changing from production for local consumption to production for trade. There was only one type of farming, rice, for the market needs. Moreover, more Chinese traders came to settle down in Phichit. These traders changed the economy of the city. They encouraged more production by establishing rice mills.

Trains also created new commercial communities, especially along the train stations in Tapan Hin, Bang Moon Nak, Hua Dong, Tha Lor, etc. These communities grew into towns later.

Furthermore, the economic changes after 1907 affected local people's way of life. They preferred to buy consumer products instead of producing them themselves like before. This brought about their dependence on products from the outside. Therefore, whenever problems of market overflows took place, farmers could not rely on themselves anymore. This caused them to go in debt or lose their land to investors. In addition, the train service also brought people from other regions to settle down in Phichit, thus creating even more land needs. Land prices rose so high that they caused fights over land ownership.

After 1933, roads were constructed for the country's development. This reduced the importance of trains as the main transports. Since roads could reach and connect every area, they created rapid development and many new communities. This phenomenon shows that transportation is the main factor that has caused the economic and social changes of Phichit since 1907.

การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจของเมืองพิจิตรระหว่าง พ.ศ. 2450 - 2476

สารนิพนธ์
ของ
สุธาทิพย์ พฤฒินันท์

เสนอต่อบัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ เพื่อเป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา
ตามหลักสูตรปริญญาการศึกษามหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์

พฤษภาคม 2549

ลิขสิทธิ์เป็นของมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ

ประกาศคุณูปการ

สารนิพนธ์ฉบับนี้สำเร็จเรียบร้อยด้วยความกรุณาของบุคคลหลายฝ่าย ผู้วิจัยขอกราบ
ขอบพระคุณ ผศ.ดร.วงเดือน นาราสัจจ์ ที่ได้กรุณาให้แนวคิด ข้อเสนอแนะ ตรวจสอบและแก้ไข
ข้อบกพร่องต่างๆ จนสารนิพนธ์ฉบับนี้สำเร็จลงด้วยดี ขอกราบขอบพระคุณอย่างสูงไว้ ณ ที่นี้

ขอกราบขอบพระคุณ รศ.ดร.ชาติชาย พณานานนท์ หัวหน้าภาควิชาประวัติศาสตร์ และ
อาจารย์ศิริพันธ์ บุญศิริ ที่ให้ความกรุณาเป็นกรรมการสอบเพิ่มเติม

ขอกราบขอบพระคุณอาจารย์ในภาควิชาประวัติศาสตร์ทุกท่าน ที่ได้ให้ความช่วยเหลือ
และความปรารถนาดีต่อผู้เขียนเรื่อยมา

ขอขอบคุณเจ้าหน้าที่สำนักหอสมุดแห่งชาติและสำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติที่กรุณา
ช่วยอำนวยความสะดวกในการค้นคว้าข้อมูลเพื่อการวิจัย

ขอขอบคุณเพื่อนร่วมรุ่นทุกคน ที่ช่วยกันเป็นกำลังใจยามที่เกิดความท้อแท้ ขาด
ความมั่นใจในตัวเอง จนกลับมาเขียนงานได้อีกครั้ง และขอขอบคุณ คุณอังคณา ไหญ่ยง คุณมิตร
ชัย กุลแสงเจริญ คุณธนภาษ เตชพาวุฒิกุล คุณจตุพร ไชยทองศรี ที่ได้ให้ความช่วยเหลือและ
ความปรารถนาดีต่อผู้เขียนตลอดมา

ขอกราบขอบพระคุณ คุณพ่อและคุณแม่ ตลอดจนพี่ๆ ที่ได้ให้ความรัก ความห่วงใย และ
เป็นกำลังใจแก่ผู้วิจัยตลอดมา จนสารนิพนธ์สำเร็จลงด้วยดี

ในที่สุดนี้ข้าพเจ้าได้รับการสนับสนุนอย่างเต็มที่จากครอบครัวพณินันท์ โดยเฉพาะ คุณ
สันติ พณินันท์ (สามี) นางสาวสุภาภรณ์ พณินันท์ (บุตรสาว) และเด็กชายพณพงศ์ พณินันท์
(บุตรชาย) ขอมอบคุณความดีทั้งหลายทั้งปวงจากสารนิพนธ์ฉบับนี้ แต่ผู้มีพระคุณ ทุกท่าน

สุธาทิพย์ พณินันท์

สารบัญ

บทที่	หน้า
บทนำ.....	ก
เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง.....	ง
จุดมุ่งหมายของการศึกษาค้นคว้า.....	ฉ
ความสำคัญของการศึกษาค้นคว้า.....	ฉ
ขอบเขตการศึกษาค้นคว้า.....	ฉ
วิธีดำเนินการศึกษาค้นคว้า.....	ช
แหล่งศึกษาค้นคว้า.....	ช
1 ภูมิหลังทางประวัติศาสตร์ของเมืองพิจิตร.....	1
ความเป็นมาของเมืองพิจิตรก่อนสมัยสุโขทัย.....	1
ความเป็นมาของเมืองพิจิตรสมัยสุโขทัยถึงสมัยรัตนโกสินทร์.....	4
สมัยสุโขทัย.....	4
สมัยอยุธยา.....	5
สมัยธนบุรี.....	7
สมัยรัตนโกสินทร์.....	8
2 เศรษฐกิจของเมืองพิจิตรช่วงก่อน พ.ศ. 2450.....	16
สภาพทางภูมิศาสตร์ที่มีอิทธิพลต่อเศรษฐกิจของเมืองพิจิตร.....	16
ทำเลที่ตั้งและลักษณะภูมิประเทศ.....	16
ทรัพยากรธรรมชาติ.....	19
สภาพเศรษฐกิจของเมืองพิจิตรช่วงก่อน พ.ศ. 2450.....	21
บทบาททางการผลิต.....	21
การทำนา.....	21
การทำป่าไม้.....	24
การทำประมงน้ำจืด.....	25
การทำพืชไร่.....	26

สารบัญ (ต่อ)

บทที่	หน้า
2 (ต่อ)	
ยาสูบ.....	26
ฝ้าย.....	27
บัว.....	28
บทบาทด้านการค้า.....	29
การส่งรายได้เข้าสู่ท้องพระคลัง.....	30
ส่วย.....	30
ส่วยไม้ขอนสัก.....	31
กองส่วยสีผึ้ง.....	33
การผูกปี้จิ้น.....	35
3 สภาพเศรษฐกิจเมืองพิจิตรระหว่าง พ.ศ. 2450-2476.....	37
การสร้างทางรถไฟสายเหนือ.....	37
การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจเมืองพิจิตรระหว่าง พ.ศ. 2450-2476.....	42
การเปลี่ยนแปลงทางด้านการผลิต.....	42
ข้าว.....	42
การขยายตัวของพื้นที่ปลูกข้าว.....	42
บทบาทของรัฐ.....	45
การผลิตข้าวเพื่อการค้า.....	46
โรงสีข้าว.....	50
ฝ้าย.....	53
ยาสูบ.....	56
การเปลี่ยนแปลงทางด้านการค้า.....	57
การค้าในภูมิภาค.....	57
การค้านอกภูมิภาค.....	59
การค้าทางรถไฟ.....	59

สารบัญ (ต่อ)

บทที่	หน้า
3 (ต่อ)	
การเข้ามาของนายทุนและพ่อค้าคนกลาง.....	60
พ่อค้าขายของชำและสินค้าจากกรุงเทพฯ.....	61
พ่อค้าข้าวเปลือก.....	61
การเกิดชุมชนการค้าแห่งใหม่.....	62
สถานีรถไฟบางมุลนาท.....	63
สถานีรถไฟสะพานหิน.....	63
4 ผลกระทบจากการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจต่อเมืองพิจิตร.....	64
วิธีการผลิตและการบริโภค.....	64
การจ้างแรงงาน.....	67
การพึ่งพาตนเองทางเศรษฐกิจ.....	68
ปัญหากรรมสิทธิ์ที่ดิน.....	71
ทางหลวงแผ่นดินกับบทบาทความสำคัญของรถไฟ.....	74
5 บทสรุป.....	80
บรรณานุกรม.....	83
ภาคผนวก.....	96
ภาคผนวก ก.....	97
ภาคผนวก ข.....	104
ภาคผนวก ค.....	107
ภาคผนวก ง.....	109
ภาคผนวก จ.....	112
ประวัติย่อผู้วิจัย.....	115

บัญชีตาราง

ตาราง	หน้า
1 แสดงการตัดไม้โดยผู้ไม่ได้ขออนุญาตทำป่าไม้ในเมืองพิจิตร.....	33
2 แสดงการเพิ่มของจำนวนประชากรในจังหวัดพิจิตร ภายหลังปี พ.ศ. 2450.....	43
3 แสดงการเพิ่มของพื้นที่เพาะปลูกข้าวของเมืองพิจิตร.....	45
4 แสดงการรับส่งข้าวเปลือกผ่านสถานีรถไฟบางมูลนาก.....	48
5 แสดงโรงสีข้าวในเมืองพิจิตร.....	51
6 แสดงการปลูกฝ้ายในเมืองพิจิตรและการขนส่งทางรถไฟ.....	55
7 แสดงเส้นทางการคมนาคมภายหลังการสร้างถนนพหลโยธิน.....	78

บัญชีภาพประกอบ

ภาพประกอบ	หน้า
1 แผนที่จังหวัดพิจิตร.....	2
2 แผนที่แสดงการแบ่งเขตปกครองตามระบบมณฑลเทศาภิบาล.....	11
3 พระยาศรีสุริยราชวรานุวัตร (เชย กัลยาณมิตร) ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑล พิษณุโลกคนแรก (พ.ศ. 2437 – 2445).....	13
4 สภาพเส้นทางรถไฟสายเหนือช่วงปากน้ำโพ นครสวรรค์ถึงพิษณุโลก ในช่วงน้ำท่วม.....	40
5 ตู้เสบียงรถไฟ.....	47
6 ตู้ขนส่งสินค้า.....	49
8 แผนที่การสร้างทางหลวงแผ่นดินจากตะพานหินถึงเพชรบูรณ์ แผ่นหนึ่ง.....	75
9 แผนที่การสร้างทางหลวงแผ่นดินจากตะพานหินถึงเพชรบูรณ์ แผ่นสอง.....	76

บทที่ 1

ภูมิหลังทางประวัติศาสตร์ของเมืองพิจิตร

การศึกษาการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจของเมืองพิจิตรระหว่าง พ.ศ. 2450 - 2476 จะมีความชัดเจนมากขึ้น ถ้าได้ทราบถึงภูมิหลังทางประวัติศาสตร์ของเมืองพิจิตร ในบทนี้กล่าวถึงประวัติความเป็นมาของเมืองพิจิตรตามหลักฐานทางประวัติศาสตร์และโบราณคดีที่ค้นพบ เพื่อเป็นพื้นฐานในการศึกษาและวิเคราะห์ข้อมูลในบทต่อไป

1. ความเป็นมาของเมืองพิจิตรก่อนสมัยสุโขทัย

เมืองพิจิตรเป็นเมืองที่มีประวัติความเป็นมายาวนาน ตั้งอยู่ในเขตภาคเหนือตอนล่าง บริเวณที่ราบภาคกลางตอนบนหรือที่ราบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนบน^{1*} ลักษณะภูมิประเทศเหมาะแก่การตั้งถิ่นฐานของมนุษย์ กล่าวคือ เป็นบริเวณที่ราบดินตะกอนอันอุดมสมบูรณ์ของแม่น้ำสำคัญ 2 สายที่ไหลผ่าน คือ แม่น้ำน่านกับแม่น้ำยม อีกทั้งยังมีแหล่งน้ำจำนวนมาก เช่น ห้วยหนอง คลอง บึง และพรุ^{**} ซึ่งเป็นที่อยู่อาศัยของสัตว์น้ำนานาชนิด หลักฐานที่ยืนยันความเชื่อนี้คือ การค้นพบโครงกระดูกมนุษย์จำนวน 3 โครง ขวานหิน หรือที่ชาวบ้านนิยมเรียกว่า “ขวานฟ้า” 1 ชิ้น ภาชนะดินเผาและเศษภาชนะดินเผาลายขูดขีด ที่แหล่งโบราณคดีตำบลงป่าคำ อำเภอเมืองพิจิตร สันนิษฐานว่าอยู่ในสมัยก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลาย กำหนดอายุโดยประมาณ 2,000 – 3,000 ปี² ลักษณะทางกายภาพที่เอื้อต่อการดำรงชีพดังกล่าว ทำให้มีร่องรอยของมนุษย์อาศัยอยู่ในบริเวณนี้มาอย่างต่อเนื่อง

การค้นพบแหล่งโบราณคดีที่บ้านคลองเตื่อ ตำบลเขาทราย อำเภอทับคล้อ จังหวัดพิจิตร เป็นอีกบริเวณหนึ่งซึ่งชี้ให้เห็นว่าเมืองพิจิตรมีการติดต่อกับวัฒนธรรมทวารวดีที่เป็นชุมชนในยุคแรกเริ่มประวัติศาสตร์ไทย³ การขยายตัวของศูนย์กลางชุมชนทวารวดีที่มีความมั่งคั่ง

¹ คณะกรรมการภูมิศาสตร์แห่งชาติ. (2537). เอกสารชุดภูมิศาสตร์ไทย. หน้า 61.

* สภาพภูมิศาสตร์ของที่ราบภาคกลางตอนบนที่สำคัญคือ มีป่าและทิวเขาสลับซับซ้อนที่เอื้อให้มนุษย์เข้าไปใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติ เช่น ป่าไม้ ของป่า แร่ธาตุ ในทางเหนือและทางตะวันตก บริเวณจังหวัดกำแพงเพชร สุโขทัย เพชรบูรณ์ และมีที่ราบลุ่มเหมาะแก่การเพาะปลูกครอบคลุมบริเวณจังหวัดอุดรดิตถ์ พิษณุโลก พิจิตร และนครสวรรค์

** พรุ คือ ที่ราบที่มีน้ำขังในฤดูน้ำหลาก

² คณะกรรมการฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุ. (2542). วัฒนธรรม พัฒนาการทางประวัติศาสตร์ เอกลักษณ์และภูมิปัญญาจังหวัดพิจิตร. หน้า 47.

³ สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ. (2530). หนังสือเผยแพร่ศิลปวัฒนธรรมเนื่องในโอกาสเปิดศูนย์วัฒนธรรมแห่งประเทศไทย วันที่ 9 ตุลาคม พ.ศ. 2530. หน้า 31.

อย่างเมืองนครปฐมโบราณอาจเกี่ยวข้องกับคนที่มนุษย์ในยุคโลหะตอนปลายสามารถพัฒนาความเจริญจนตั้งเป็นชุมชนบ้านเมืองขึ้นตั้งแต่สิงห์บุรี อุทัยธานี นครสวรรค์ ชัยนาท เหตุนี้จึงพบร่องรอยเมืองโบราณสมัยทวารวดียุคหลังหลายเมืองด้วยกัน¹ สันนิษฐานว่าชุมชนโบราณบริเวณบ้านคลองเตื่อ คงจะเกิดขึ้นจากการติดต่อกับเมืองโบราณสมัยทวารวดียุคหลังในเขตจังหวัดดังกล่าวข้างต้น

จากการสำรวจเมืองโบราณในอาณาจักรสุโขทัยพบว่า มีแหล่งชุมชนโบราณถึง 53 แห่งในบริเวณจังหวัดสุโขทัย ตาก อุตรดิตถ์ พิษณุโลก กำแพงเพชร เพชรบูรณ์ นครสวรรค์ และพิจิตร² เฉพาะในจังหวัดพิจิตรมีการค้นพบชุมชนโบราณถึง 10 แห่งด้วยกัน คือ ในบริเวณเขตอำเภอเมืองพิจิตร พบที่บ้านเมืองเก่า ตำบลเมืองเก่า ในเขตอำเภอบางมูลนาก พบที่บ้านโคกไต่ บ้านไต่ร้าง ตำบลห้วยร่วม บ้านห้วยเรียงไต้ ตำบลวังกรด บ้านไต่ปลาตุ๊ก ตำบลวังสำโรง ในเขตอำเภอตะพานหิน พบที่บ้านทุ่งโพธิ์ ตำบลทุ่งโพธิ์ ในเขตอำเภอโพธิ์ประทับช้าง พบที่บ้านประดู่ ตำบลลงเสือเหลือง ในเขตอำเภอลำลูกกาพบที่บ้านทุ่งพะเนียด ตำบลหนองหลุม สันนิษฐานว่าชุมชนโบราณเหล่านี้ เกิดขึ้นจากการที่ดินแดนต่าง ๆ ทั้งที่อยู่ใกล้ทะเลและบริเวณภายใน เช่น ละโว้ กัมพูชา พุกาม ทริภุญชัย และเวียงจันทน์ได้ขยายเส้นทางการค้า จึงก่อให้เกิดการเคลื่อนย้ายของผู้คนเข้ามาตั้งเป็นชุมชนเมืองขึ้นบริเวณลุ่มแม่น้ำยมและแม่น้ำน่าน

ก่อนสมัยสุโขทัย ชื่อเมืองพิจิตรปรากฏในพงศาวดารเหนือ มีใจความตอนหนึ่งกล่าวถึงที่มาของเมืองพิจิตรไว้ว่า กษัตริย์แห่งละโว้พระองค์หนึ่ง พระนามว่า พระยาโคตมเทวราช หนีการรุกรานของกษัตริย์ชอมพระนามว่า พระยาแกรก ขึ้นมาทางเหนือ และได้มาสร้างเมืองใหม่ขึ้นที่หมู่บ้านโกฏัญญคาม ให้ชื่อเมืองว่า “นครชัยบวร” ต่อมาในราว พ.ศ. 1601 พระราชโอรสของพระองค์พระนามว่า เจ้ากาญจนกุมาร ได้ย้ายไปสร้างเมืองใหม่อีกครั้งหนึ่งในชัยภูมิที่เหมาะสมกว่า คือ บริเวณริมฝั่งซ้ายด้านตะวันออกของแม่น้ำน่านเก่า** เขตตำบลเมืองเก่า จังหวัดพิจิตรปัจจุบัน เมืองใหม่นี้สร้างขึ้นเมื่อ

¹ธิดา สารยา. (2538). (ศรี) ทวารวดีประวัติศาสตร์ยุคต้นสยามประเทศ. หน้า 135.

²ศรีศักร วัลลิโภดม. (2530). เมืองโบราณในอาณาจักรสุโขทัย. หน้า 9.

* สันนิษฐานว่าเป็นบริเวณที่อยู่ในเขตท้องที่ตำบลบ้านน้อย กับตำบลบางคลาน อำเภอโพทะเล จังหวัดพิจิตรในปัจจุบัน ชาวบ้านเรียกว่า “บึงชัยบวร” หรือ “บึงไชยบวร” เนื่องจากมีซากกำแพงเมืองและคูเมืองที่มีขนาดใหญ่และลึกมีน้ำขังลักษณะเป็นบึงปรากฏอยู่

** ปัจจุบันเรียกว่า แม่น้ำพิจิตร หรือ แม่น้ำเมืองเก่า

... วันพุธขึ้น 15 ค่ำ เดือน 12 ปีชาล ผังเสาเมืองและสร้างกำแพงเมืองด้วยอิฐ ด้านเหนือยาว 10 เส้น ด้านใต้ยาว 10 เส้น ด้านตะวันออกยาว 35 เส้น นอกกำแพงเมืองมีคูลึกประมาณ 6 ศอกเพื่อป้องกันศัตรู ด้านตะวันตกเป็นหน้าเมืองอยู่ห่างจากลำน้ำน่านเก่าประมาณ 15 วา แล้วก่อกำแพงขึ้น 2 ชั้น ๆ ละ 35 เส้น กำแพงนี้ห่างกันประมาณ 15 วา มีป้อมคูประตูหอรบครบบริบูรณ์...¹

จากนั้นทรงขนานนามเมืองใหม่นี้ว่า “เมืองพิจิตร”^{*} พระองค์ได้พระนามใหม่ว่า “พระยาโคตรตะบองเทวราช” แทนพระราชบิดา² แต่เนื่องจากทรงไม่มีราชโอรสสืบเชื้อสาย ดังนั้นเมื่อสิ้นพระชนม์แล้ว พระเจ้าธรรมไตรปิฎกแห่งกรุงศรีสัตนาลัย (สุวรรณโลก) กษัตริย์วงศ์เชียงแสนจึงขยายอาณาเขตลงมาและเข้าครอบครองเมืองพิจิตร

2. ความเป็นมาของเมืองพิจิตรสมัยสุโขทัยถึงสมัยรัตนโกสินทร์

2.1 สมัยสุโขทัย

เมื่อมีการสถาปนาอาณาจักรสุโขทัย เมืองพิจิตรตกมาอยู่ภายใต้การปกครองของสุโขทัย โดยจัดอยู่ในเขตหัวเมืองชั้นใน มีฐานะเป็นเมืองลูกหลวงและเมืองหน้าด่าน^{**} คู่กับเมืองสองแคว^{***} ดังปรากฏหลักฐานในศิลาจารึกหลักที่ 1 ด้านที่ 4 ของพ่อขุนรามคำแหงที่กล่าวถึงอาณาเขตของสุโขทัยในสมัยของพระองค์ว่า

... ปราบเบื้องตะวันออกอรอดสรหลวง สองแคว ลุมบาจาย สคาทำฝั่งของเวียงจันทน์ เวียงคำเป็นที่แล้ว เบื้องหัวนอนอรอดคนที่ พระบาง แพรก สุพรรณภูมิ ราชบุรี เพชรบุรี ศรีธรรมราช ฝั่งทะเลมหาสมุทรเป็นที่แล้ว เบื้องตะวันตกอรอดเมืองฉอด เมือง ... น หงสาวดีมหาสมุทรหาเป็นแดน เบื้องตีนนอนอรอดเมืองแพร่ เมืองน่าน เมืองน ... เมืองพลัว ฝั่งของเมืองชวา ...³

¹ กรมศิลปากร. (2516). *ทะเบียนโบราณวัตถุสถานทั่วราชอาณาจักร*. หน้า 274.

^{*} สันนิษฐานว่าเนื่องจากบริเวณที่สร้างเมืองพิจิตรนี้มีบึงน้ำขนาดใหญ่ที่มีบัวหลวงขึ้นอยู่มากมาย ชาวบ้านทั่วไปจึงนิยมเรียกว่า “เมืองสระหลวง” ตั้งแต่นั้นมา

² พระวิเชียรปรีชา (น้อย), ผู้รวบรวม. (2515). *พระราชพงศาวดารเหนือ*. ใน *ประชุมพงศาวดารเล่ม 1*. หน้า 37-38.

^{**} เมืองลูกหลวงและเมืองหน้าด่านในสมัยสุโขทัยมีหน้าที่รักษาด่านทั้ง 4 ทิศรวมทั้งป้องกันราชธานี ได้แก่เมืองศรีสัตนาลัย (สุวรรณโลก) เมืองสองแคว (พิษณุโลก) เมืองสระหลวง (พิจิตร) เมืองชากังราว (กำแพงเพชร) ระยะเดินทางจากเมืองเหล่านี้ถึงราชธานีใช้เวลา 2 วัน นอกจากทำหน้าที่ป้องกันราชธานีแล้วเมืองเหล่านี้ยังเป็นเมืองสำหรับฝึกการทหารให้กับบรรดาลูกหลวงและหลานหลวงอีกด้วย

^{***} สระหลวง-สองแคว เป็นลักษณะของระบบเมืองคู่เช่นเดียวกับ สุโขทัย-ศรีสัตนาลัย ซึ่งถือเป็นพื้นฐานการพัฒนาของเมืองในสมัยโบราณ ก่อนที่จะขยายขอบเขตขึ้นมาเป็นแคว้นแคว้นหรือรัฐที่มี “กรุง” หรือ “นคร” เป็นศูนย์กลาง

³ กรมศิลปากร. (2508). *จารึกสุโขทัย*. ใน *ประชุมจารึกภาคที่ 1*. หน้า 10.

จากข้อความข้างต้นทำให้ทราบว่าเมืองพิจิตรในสมัยสุโขทัย มีชื่อเรียกว่า “เมืองสระหลวง” รวมทั้งการค้นพบสุพรรณบัฏแต่งตั้งสมณศักดิ์ที่ขุดได้จากองค์พระปรางค์วัดมหาธาตุ ตำบลเมืองเก่า จังหวัดพิจิตรปัจจุบัน¹ บ่งบอกถึงเมืองพิจิตรว่าเป็นเมืองที่มีความเจริญรุ่งเรือง ดังเห็นได้จากข้อความในสุพรรณบัฏแต่งตั้งพระเถระพุทธสาครเป็นพระครูธรรมโมลีศรีราชภัตร พระเถระองค์นี้เป็นอาจารย์สอนหนังสือและศิลปวิทยาการต่าง ๆ ประจำราชวงศ์ซึ่งครองเมืองพิจิตรก่อนสุโขทัยเสื่อมเกือบ 150 ปี และจากจำนวนวัดที่มีอยู่มากมายในบริเวณกำแพงเมืองพิจิตร โดยเฉพาะวัดมหาธาตุซึ่งเป็นวัดที่มีความกว้างใหญ่มาก มีพระปรางค์เส้นผ่าศูนย์กลางประมาณ 16 วา (32 เมตร) สูงหนึ่งเส้นเศษ (40 เมตร) พระวิหารขนาดใหญ่ถึง 9 ห้อง รอบพระวิหารพระอุโบสถมีคูน้ำขนาดใหญ่ล้อมรอบ รอบนอกมีกำแพงแก้ว รวมทั้งการค้นพบงานประณีตศิลป์หลายอย่าง เช่น หินสลักรูปต่าง ๆ เครื่องปั้นดินเผา สิ่งที่เป็นกระหนกกลวดลายเดินทองร่องชาติ² จากหลักฐานต่าง ๆ เหล่านี้ ทำให้สันนิษฐานได้ว่า เมืองพิจิตรน่าจะเป็นเมืองใหญ่ที่มีความสำคัญต่อกรุงสุโขทัย

2.2 สมัยอยุธยา

เมื่อสุโขทัยเสื่อมอำนาจลง เมืองพิจิตรได้ขึ้นกับอยุธยา นับตั้งแต่ พ.ศ. 1893 ในรัชสมัยสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 (อู่ทอง)³ ในระยะนี้ เมืองพิจิตรได้เปลี่ยนชื่อจาก “เมืองสระหลวง” มาเป็น “เมืองพิจิตร” ดังปรากฏหลักฐานในรายนามหัวเมืองประเทศราช 16 หัวเมืองในรัชสมัยสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 (อู่ทอง) ซึ่งมีหัวเมืองฝ่ายเหนือรวมอยู่ด้วย 7 หัวเมือง ได้แก่ พิษณุโลก สุโขทัย สวรรคโลก พิจิตร พิชัย กำแพงเพชร และนครสวรรค์⁴ และได้เปลี่ยนฐานะเป็นประเทศราชในแถบหัวเมืองเหนือ* ของอยุธยาอย่างแท้จริงในรัชสมัยสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 1 (ขุนหลวงพะงั่ว) ดังปรากฏหลักฐานว่า “... สมเด็จพระบรมราชาธิราชเจ้าเสด็จไปเอาเมืองเหนือ และได้เมืองเหนือทั้งปวง ...”⁵ สันนิษฐานว่าในระยะนี้ทางอยุธยาคงจะรุกรานสุโขทัยและหัวเมืองเหนืออย่างจริงจัง

ใน พ.ศ.2006 หัวเมืองฝ่ายเหนือได้ถูกผนวกเป็นหัวเมืองของราชอาณาจักรอยุธยาในรัชสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ พระองค์ทรงปฏิรูปการปกครองในส่วนภูมิภาค โดยแบ่งฐานะหัวเมืองต่าง ๆ ออกเป็นระดับชั้นเอก โท ตรี จัตวา หลักฐานกฎหมายตราสามดวงใน “พระไอยการตำแหน่งนาทหารหัวเมือง” ซึ่งได้กำหนดศักดิ์นาของขุนนางหัวเมืองที่สำคัญไว้

¹ ปรานี วราทร. (2517). ท่องเที่ยวในประเทศไทย. หน้า 570-571.

² แหล่งเดิม.

³ กรมศิลปากร. (2516ก). พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 1. หน้า 111-112.

⁴ สมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส. (2485). พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา. หน้า 34.

* ประกอบด้วยเมืองพิษณุโลก พิจิตร พิชัย สุโขทัย สวรรคโลก กำแพงเพชร นครสวรรค์

⁵ กรมศิลปากร. (2516ก). เล่มเดิม. หน้า 113.

ทำให้ทราบว่ เมืองพิจิตรมีฐานะเป็นหัวเมืองชั้นตรี ดังข้อความปรากฏว่า “ออกญาเทพาธิบดี ศรีณรงค์ฤไชยภักย์พิริยะภาหะ เมืองพิจิตร เมืองตรี นา ๕๐๐๐ ขึ้นประแดงเสนาภูวษา”¹

ในรัชสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ พระเจ้าติโลกราชกษัตริย์แห่งแคว้นล้านนาได้ ยกทัพมาตีหัวเมืองฝ่ายเหนือทำให้เกิดศึกใหญ่กินเวลานานถึง 7 ปี สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ ต้องเสด็จประทับอยู่ที่เมืองพิษณุโลกเพื่อทรงบัญชาการรบ² ในระยะนี้เมืองพิจิตรคงจะมีส่วนช่วย ในเรื่องกำลังคนและเสบียงอาหารเนื่องจากเป็นดินแดนส่วนหนึ่งของหัวเมืองฝ่ายเหนือ

ในรัชสมัยสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ พม่าได้ยกทัพมาปิดล้อมกรุงศรีอยุธยา เมืองพิจิตร มีบทบาทสำคัญในฐานะหัวเมืองที่เป็นแหล่งสะสมกำลังคนในการตีกระหนาบกองทัพของพม่า “... ฝ่ายพระมหาจักรพรรดิราชาธิราชเจ้าแจ้งว่าสมเด็จพระมหาธรรมราชายกกองทัพ พระพิษณุโลก เมืองสวรรคโลก เมืองสุโขทัย เมืองพิชัย เมืองพิจิตร คน 50,000 มาตั้งอยู่ที่ ชัยนาทบุรี ตั้งค่ายมั่นสองฝั่งฟาก ...”³ นอกจากบทบาทดังกล่าวเมืองพิจิตรยังมีความสำคัญทาง เศรษฐกิจอย่างมากต่ออยุธยา ดังคำกล่าวของฝ่ายพม่าว่า

... ประการหนึ่งอยุธยา มีน้ำล้อมรอบดุจเขาพระเมรุราชอันมีสี่ทันตรสมุทรแวดล้อมเป็นชั้น ๆ ประการหนึ่งขัดโดยเสบียงอาหารจะทำการมิได้ อนึ่งเมืองพิษณุโลก เมืองสวรรคโลก เมืองกำแพงเพชร เมืองพิชัย เมืองพิจิตร หัวเมืองที่ยังเป็นกำลังของกรุงเทพมหานครอยู่ทั้งเสบียงอาหารก็บริบูรณ์ ถ้าได้ เมืองฝ่ายเหนือทั้งนี้ด้วยแล้วพระนครศรีอยุธยา ก็ไม่พินเืองมือเรา ...⁴

จากข้อความข้างต้น สะท้อนให้เห็นว่าเมืองพิจิตรเป็นแหล่งอยู่อาศัยที่สำคัญแห่งหนึ่งในสมัยอยุธยา

ในรัชสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราชได้เกิดเหตุการณ์ทางประวัติศาสตร์ที่เกี่ยวข้อง กับเมืองพิจิตรโดยตรง กล่าวคือ พระยาแสนหลวงเจ้าเมืองเชียงใหม่ประกาศแข็งเมือง (จุลศักราช 1023 ปีฉลู ตรีศก) สมเด็จพระนารายณ์มหาราชจึงโปรดให้เจ้าพระยาโกษาธิบดี (ปาน) ยกทัพไปปราบแล้วพระองค์ทรงยกทัพหลวงขึ้นไปสมทบตีเมืองเชียงใหม่แตก ในครั้งนั้นทรงได้ธิดาเจ้าเมืองเชียงใหม่เป็นสนม ครั้นเมื่อนางมีครรภ์ พระองค์จึงได้พระราชทานให้แก่พระเพทราชา จางวางกรมช้าง ต่อมาสมเด็จพระนารายณ์มหาราชเสด็จไปเมืองพิษณุโลก พระเพทราชา พากรรยาพระราชทานตามเสด็จไปด้วย เมื่อมาถึงตำบลโพธิ์ประทับช้าง เมืองพิจิตร นางได้คลอด บุตรชาย พระเพทราชาให้ชื่อว่า “เจ้าเดื่อ” ต่อมาได้ขึ้นครองราชย์เป็นพระมหากษัตริย์ครอง

¹ กฎหมายตราสามดวง เล่ม 1. (2548). หน้า 206.

² ศรีศักร วัลลิโภดม. (2546). ลุ่มแม่น้ำน่าน ประวัติศาสตร์โบราณคดีของพิษณุโลก “เมือง ออกแตก”. หน้า 107-108.

³ สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ. (2485). เล่มเดิม. หน้า 62.

⁴ แหล่งเดิม. หน้า 96.

กรุงศรีอยุธยา ทรงพระนามว่า สมเด็จพระเจ้าสรรเพชญ์ที่ 8 (พ.ศ. 2246 - 2251)^{1*} พระองค์ได้เสด็จมาเมืองพิจิตร และโปรดให้สร้างวัดขึ้น ณ สถานที่ประสูติ ใช้เวลาสร้างสองปี จากนั้นเสด็จโดยทางสถลมารคเพื่อมาสมโภชพระอาราม ทรงให้มีการมหรสพฉลองสามวัน ถวายเครื่องไทยทานแก่พระสงฆ์เป็นอันมาก และทรงพระราชอุทิศถวายแลกข้าพระไว้สำหรับอุปฐากพระอาราม 200 ครอบครัว และถวายพระกัลปนาขึ้นแก่พระอารามตามธรรมเนียม ทรงพระกรุณาตั้งชื่อเจ้าอธิการว่า พระครูธรรมรัฐจิราขมณี อยู่ครองพระอารามถวายเครื่องสมณบริขารตามศักดิ์พระราชอาณัติ จากนั้นจึงเสด็จกลับกรุงศรีอยุธยา พระอารามนั้นเรียกว่า วัดโพธิ์ประทับช้าง มาจนถึงปัจจุบัน²

เมื่อพม่าเข้ามาตีกรุงศรีอยุธยาในตอนปลายสมัยอยุธยา มีหลักฐานระบุว่า เมืองพิจิตรเป็นเมืองที่ผู้คนหลบหลีกมาพักพิง เนื่องจากเป็นพื้นที่ที่พม่าไม่ได้เข้ามาโจมตีโดยตรง³ จนกระทั่งเสียกรุงครั้งที่ 2 ใน พ.ศ. 2310 ต่อมาคนไทยได้รวมตัวและแยกเป็นชุมนุมต่าง ๆ^{**} ชาวเมืองพิจิตรได้เข้าร่วมกับชุมนุมพระยาพิชัยโลก (เรือง) เนื่องจากเป็นกลุ่มชนที่อยู่ใกล้ชิดกันในขณะนั้นมากที่สุด

2.3 สมัยธนบุรี

ภายหลังจากทรงกอบกู้อิสรภาพจากพม่าได้แล้ว พระเจ้าตากสินทรงมีพระราชประสงค์จะฟื้นฟูสถานะของอาณาจักรอยุธยาให้กลับมาเหมือนเดิมด้วยการยกทัพเข้าโจมตีชุมนุมพระยาพิชัยโลก (เรือง) เป็นชุมนุมแรกเพราะหากปราบปรามชุมนุมนี้ได้สำเร็จก็เท่ากับได้ควบคุมหัวเมืองเหนือทั้งหมด⁴ ซึ่งต่อมาพระยาพิชัยโลกได้ถึงแก่อสัญกรรม เป็นผลทำให้ชุมนุมพระยาพิชัยโลกขาดความเข้มแข็ง จึงถูกชุมนุมเจ้าพระฝางผนวกเอาได้ในที่สุด ในครั้งนั้น เมืองพิจิตรได้หันมาให้ความร่วมมือกับชุมนุมพระเจ้าตากสิน⁵ และช่วยพระองค์ปราบปรามชุมนุมต่าง ๆ ได้จนหมดสิ้น

¹ กรมศิลปากร. (2516ข). พระราชพงศาวดารฉบับ พระราชหัตถเลขา เล่ม 2. หน้า 102.

* ชาวบ้านนิยมเรียกพระองค์ว่า พระพุทธเจ้าเสือ พระเจ้าเสือ หรือ ขุนหลวงสรศักดิ์

² แหล่งเดิม.

³ นิธิ เอียวศรีวงศ์. (2536). การเมืองไทยสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี. หน้า 11.

^{**} ชุมนุมอิสระที่สำคัญภายหลังการเสียกรุงศรีอยุธยาครั้งที่ 2 มีอยู่ 5 ชุมนุมได้แก่ ชุมนุมพระเจ้าตากสิน ชุมนุมพระยาพิชัยโลก ชุมนุมเจ้าพระฝาง ชุมนุมเจ้าพิมาย ชุมนุมเจ้าเมืองนครศรีธรรมราช

⁴ นิธิ เอียวศรีวงศ์. (2536). แหล่งเดิม. หน้า 15.

⁵ จัดหมายเหตุฉบับที่กเหตุการณ์สำคัญของประวัติศาสตร์ 62 ปี. สำนักหอสมุดแห่งชาติ. จัดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ. 1199, เลขที่ 75.

ในคราวเกิดศึกอะแซหุุ่นก็ยกทัพมาตีหัวเมืองเหนือ เมืองพิจิตรได้มีบทบาทในการเป็นทำเลที่ตั้งค่ายเพื่อป้องกันกองเสบียงอาหารให้กับกองทัพในสงครามครั้งนั้น แสดงให้เห็นว่าบริเวณเมืองพิจิตรเป็นแหล่งผลิตเสบียงอาหารที่สำคัญ ต่อมาพระเจ้าตากสินทรงระแวงว่าฝ่ายพม่าจะคอยตีกองลำเลียง จึงมีพระบัญชาให้กองทัพลงมาคอยป้องกันบริเวณเมืองพิจิตรไว้ตั้งข้อความที่ว่า

... ทางใต้เมืองพิษณุโลก ก็ให้ถอนกองทัพพระโหราธิบดี หลวงรักษมณฑลเชียร จากบ้านท่าโรงซึ่งเป็นระยะที่ 2 ข้างเหนือปากฟิงลงมาตั้งค่ายที่โคกสลุดในแขวงเมืองพิจิตรกองหนึ่ง ให้พระยานครไชยศรีลงมาตั้งที่โพธิ์ประทับช้างได้ลงมาอีกกองหนึ่ง คอยป้องกันลำเลียงที่จะขึ้นไปทางลำน้ำแขวงเมืองพิจิตร ด้วยเกรงพม่าที่เมืองกำแพงเพชรจะลอบมาตีตัดลำเลียงในตอนนี้ ...¹

ต่อมา พระเจ้าตากสินทรงเห็นว่าข้าศึกมีกำลังมาก จึงทรงให้ย้ายทัพหลวงจากปากฟิงตามลงมาตั้งมั่นที่บางข้าวตอกในแขวงเมืองพิจิตรอีก

ผลของศึกอะแซหุุ่นก็คราวนั้นไม่มีฝ่ายไหนแพ้ชนะ เนื่องจากพระเจ้าตากสินทรงใช้นโยบายเดียวกับสมเด็จพระนเรศวรทรงกระทำมาแล้ว คือ การเทครัวราษฎรมาไว้ที่เมืองหลวงเพื่อไม่ให้เหลือเป็นกำลังแก่ฝ่ายพม่า ดังนั้นเมื่อพม่าเข้ายึดเมืองจะพบแต่เมืองร้างที่ไม่มีผู้คน การเทครัวคราวนั้นราษฎรเมืองพิจิตรถูกกวาดต้อนลงไปด้วยเช่นกัน ดังหลักฐานที่ว่า “จึงว่าพม่ามิได้ตามมาตีตพัน แล้วเป็นเทศกาลจะได้ทำนา ให้เลิกทัพเมืองพิจิตร นครสวรรค์ คุ่มสำเภอลงมาเมืองชัยนาทให้สิ้น”²

2.4 สมัยรัตนโกสินทร์

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก การศึกสงครามระหว่างไทยกับพม่าก็ยังคงดำเนินอยู่ ฝ่ายพม่าพยายามที่จะเข้ามาเผด็จศึกฝ่ายไทยจึงยกทัพใหญ่เข้ามาถึง 9 ทัพ และแยกทัพเข้ามาโจมตี 5 เส้นทางด้วยกันใน พ.ศ. 2328³ นับเป็นยุทธวิธีที่พม่าไม่เคยใช้มาก่อน กำลังฝ่ายไทยในขณะนั้นมีอยู่เพียง 70,000 คน ในขณะที่กองทัพพม่ามีจำนวนพลถึง 144,000 คน⁴ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกจึงโปรดให้จัดกองทัพสำหรับต่อสู้ข้าศึกเป็น 4 ทัพด้วยกัน เมืองพิจิตรได้เข้าร่วมกับทัพที่ 1 ซึ่งมีกรมพระราชวังหลัง* เป็นแม่ทัพมีจำนวนพล

¹กรมศิลปากร. (2503). พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรีฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม). ใน **ประชุมพงศาวดารภาคที่ 65**. หน้า 107.

²กรมศิลปากร. (2537). **พระราชพงศาวดารกรุงสยามจากต้นฉบับบริติชมิวเซียม**. หน้า 726.

³สมเด็จพระนเรศวรมหาราชานุภาพ. (2545). **ไทยรบพม่า**. หน้า 542-544.

⁴**แหล่งเดิม**.

* หมายถึง เจ้าฟ้ากรมหลวงอนุรักษ์เทเวศร

1,5000 คน ที่ได้รับคำสั่งให้ขึ้นมาตั้งรับข้าศึกที่เมืองนครสวรรค์คอยสกัดกองทัพพม่าที่มาจากทางเหนือไม่ให้ล่วงเลยไปถึงกรุงเทพฯ ได้ ซึ่งในขณะนั้นกำลังมีศึกอยู่ทางเมืองกาญจนบุรี¹ กรมพระราชวังหลังทรงแบ่งจำนวนพลไปรักษาเมืองพิจิตร นครสวรรค์ ชัยนาท* เมืองพิจิตรจึงเป็นบริเวณหนึ่งที่ใช้ตั้งทัพป้องกันพม่าและเป็นกองเสบียงอาหาร

ภายหลังรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก การทำศึกสงครามของไทยลดน้อยลงโดยเฉพาะกับพม่า เนื่องจากเกิดความวุ่นวายทางการเมืองระหว่างรัฐบาลพม่ากับรัฐบาลอาณานิคมของอังกฤษในอินเดีย จนนำไปสู่การสูญเสียอิสรภาพของพม่าอย่างสิ้นเชิงใน พ.ศ. 2429² ส่งผลให้บทบาทของหัวเมืองฝ่ายเหนือรวมทั้งเมืองพิจิตรในการเป็นเมืองหน้าด่านสกัดกั้นการรุกรานของพม่าสิ้นสุดลง แต่ปัญหาความวุ่นวายทางการเมืองในเขตพรมแดนด้านทิศตะวันออกก็ยังคงมีอยู่ และส่งผลกระทบต่อหัวเมืองฝ่ายเหนือทั้งทางตรงและทางอ้อม โดยเฉพาะสงครามปราบกบฏเจ้าอนุวงศ์แห่งเวียงจันทน์ ทำให้มีการเกณฑ์ทัพจากหัวเมืองฝ่ายเหนือต่าง ๆ เข้าร่วมในการปราบกบฏเนื่องจากเป็นเขตพื้นที่รอยต่อกับพรมแดนด้านตะวันออกโดยตรง เมืองพิจิตรถูกเกณฑ์ทัพไปในครั้งนี้ด้วยเช่นกันดังปรากฏข้อความว่า “... พระยาเพชรพิชัย ให้พระยานครสวรรค์ พระยาตาก เชียงของ ยกขึ้นไปโอบหลัง พระยากำแพงเพชร พระยาพิจิตร กรมการเมืองพิษณุโลก ยกขึ้นไปอ้ายลาวค่ายหน้า ที่ตั้งอยู่ซำรุ ...”³ มีการกวาดต้อนพลเมืองของอาณาจักรล้านช้างเข้ามาอยู่ในเขตหัวเมืองฝ่ายเหนือเพื่อเป็นแรงงานด้านการผลิตตอบสนองผลประโยชน์ของรัฐบาลกลางในระบบกองส่วยและเกณฑ์ส่วย ดังปรากฏว่ามีกองส่วยลาวเวียงจันทน์สังกัดในกองส่วยของเจ้าเมือง กรมการเมืองพิจิตร ใน พ.ศ. 2370 จำนวน 70 คน⁴

ในสมัยรัตนโกสินทร์ เมืองพิจิตรยังคงมีฐานะเป็นหัวเมืองชั้นตรี ที่มีเมืองขึ้น 1 เมืองคือเมืองภูมี่ เนื่องจากพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกยังคงยึดแบบแผนการปกครองเหมือนอย่างในสมัยอยุธยาที่แบ่งฐานะหัวเมืองเป็นเมืองชั้นเอก โท ตรี และจัตวา โดยส่งขุนนางออกไปปกครอง เมืองพิจิตรในสมัยรัชกาลที่ 1 ปกครองโดยเจ้าเมืองที่ชื่อว่าพระวิจิตร (พิจิตร) ดังปรากฏอยู่ในเอกสาร “คำปฤษาตั้งข้าราชการในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 1” กล่าว

¹ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาถนอมทิพย์ (2545). เล่มเดิม. หน้า 546.

* กรมพระราชวังหลังทรงให้เจ้าพระยามหาเสนา ยกขึ้นไปตั้งรักษาเมืองพิจิตรไว้

² ดี.จี.อี. ฮอลส์. (2522). ประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ เล่ม 2. แปลโดย วรคุณุภา สนิทวงศ์ ณ อยุธยา; และ คณะ. หน้า 728.

³ ขวัญเมือง จันทโรจณี. (2534). ความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจของหัวเมืองฝ่ายเหนือในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (พ.ศ. 2325-2394). หน้า 64.

⁴ แหล่งเดิม. หน้า 68.

ไว้ว่า “หลวงไชยณรงค์ เป็นพระนครสวรรค์ ... ขุนเทพอาญาเป็นพระพิชบุลย์ (เพชรบูรณ์) ... หลวงนาเป็นพระวิจิตร (พิจิตร) ขุนด่านเป็นพระสวรรคโลก ...”¹

พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เมื่อครั้งยังดำรงพระยศเป็นสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอกรมหลวงอิสรสุนทรได้ทรงนำนิทานพื้นบ้านของเมืองพิจิตรที่เล่าสืบต่อกันมาเกี่ยวกับจระเข้ที่มีชุกชุมตามแหล่งน้ำในเมืองพิจิตรมาพระราชนิพนธ์เป็นวรรณคดีจนเป็นที่รู้จักทั่วไป คือเรื่องไกรทอง² ซึ่งเป็นเรื่องราวที่สะท้อนให้เห็นถึงความเป็นอยู่ของชาวเมืองพิจิตรในขณะนั้นได้เป็นอย่างดี

ใน พ.ศ. 2376 รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว สมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎเมื่อครั้งยังผนวชเป็นพระภิกษุ ได้เสด็จจุดธูปเมืองเหนือผ่านเมืองนครสวรรค์ พิจิตร พิษณุโลก สุโขทัย สวรรคโลก และอุตรดิตถ์ และได้ทรงแวะที่เมืองพิจิตร เสด็จประทับแรมที่เขารูปช้าง* และบ้านขม้ง^{3**} ในท้องที่เมืองพิจิตร นับเป็นครั้งแรกในสมัยรัตนโกสินทร์ที่มีชนชั้นเจ้านายเสด็จเมืองเหนือในยามบ้านเมืองปกติ ทำให้พระองค์ทรงทราบถึงความเป็นอยู่ของราษฎรในส่วนภูมิภาคด้วยพระองค์เอง ดังนั้นเมื่อทรงขึ้นครองราชย์เป็นพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงทรงยึดถือเป็นราชประเพณีในการเสด็จประพาสหัวเมืองเหนืออยู่เสมอ ดังเช่น พ.ศ. 2409 พระองค์ได้เสด็จพระราชดำเนินทางชลมารคไปสมโภชพระพุทธรชินราชที่เมืองพิษณุโลกอีกครั้ง โดยเรือพระที่นั่งอรรคราชวรเดช ซึ่งเป็นเรือกลไฟจักรช่าง 2 ปล่องที่ทันสมัยที่สุดในขณะนั้น พระราชโอรสคือสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ ครั้นยังทรงบรรพชาเป็นสามเณรได้โดยเสด็จตามพระราชบิดาไปด้วยในครั้งนั้น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเสด็จแวมัสการพระที่วัดโพธิ์ประทับช้าง รวมทั้งพระราชทานเงินเพื่อสร้างศาลากลางเมืองพิจิตรใหม่เป็นจำนวนเงิน 10 ชั่ง พร้อมทั้งโปรดเกล้าฯ ให้สร้างเหรียญไม้ติดประดับไว้ที่ศาลากลางเพื่อเป็นที่ระลึกในการเสด็จ

¹ นิธิ เอียวศรีวงศ์. (2536). เล่มเดิม. หน้า 222. (อ้างอิงจาก คำปฤกษาตั้งข้าราชการในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 1. ใน วรรณญาณเสศ เล่ม 3 ปีกุน นพศก 1249.)

² สำนักผังเมือง กระทรวงมหาดไทย. (2514). ผังเมืองพิจิตร 2534 จังหวัดพิจิตร. หน้า 5.

* เป็นภูเขาขนาดเล็กที่ตั้งอยู่ในท้องที่ตำบลดงป่าคำ อำเภอเมืองพิจิตร บนยอดเขามีหินรูปคล้ายช้างเป็นที่ตั้งของวัดเขารูปช้างที่มีโบราณวัตถุสถานที่สันนิษฐานว่าสร้างในสมัยอยุธยา.

³ คณะกรรมการฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุ. (2542). เล่มเดิม. หน้า 21.

** ชาวบ้านนิยมเรียกว่า “ขะม้ง” เป็นทั้งชื่อวัด หมู่บ้าน และตำบล ตำนานเล่าว่ามีกษัตริย์องค์หนึ่งเสด็จทางเรือมาถึงหมู่บ้านนี้และจัดให้มีการแข่งขันเรือ แต่เกิดอุบัติเหตุเรือล่ม ญาติพี่น้องคนตายจึงอุทานออกมาว่า “ลูกข้ากระม้ง” ต่อมาเพี้ยนเป็น ขม้ง และ ขะม้ง

ครั้งนั้นจำนวน 3 เหยี่ยว^{1*} ครั้นถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระองค์ทรงยึดถือตามอย่างพระราชบิดาคือ การเสด็จประพาสหัวเมืองเพื่อทรงรับรู้ถึงความเป็นอยู่ที่แท้จริงของราษฎร การเสด็จของพระองค์มีทั้งอย่างเป็นทางการและการเสด็จประพาสต้น

ใน พ.ศ.2413 ภายหลังจากแม่น้ำเมืองพิจิตรเก่าหรือแม่น้ำน่านสายเดิมที่ไหลผ่านตำบลเมืองเก่า อำเภอเมือง จังหวัดพิจิตรปัจจุบันเปลี่ยนเส้นทางเดินจนตื้นเขิน^{**} เป็นผลทำให้ชาวเมืองพิจิตรตั้งบ้านดงเศรษฐี ตำบลคลองคะเชนทร์ โรงช้าง เมืองเก่า ของอำเภอเมืองพิจิตร ตำบลวังสำโรงของอำเภอดงพวนหิน อำเภอโพธิ์ประทับช้าง ตำบลวัดขวาง ทุ่งน้อย ท่าบัว บ้านน้อย จนถึงลำน้ำยมที่ตำบลบางคลาน อำเภอโพทะเลประสบความสำเร็จมากในการสัญจรไปมา ดังนั้นใน พ.ศ. 2424 เจ้าเมืองพิจิตรขณะนั้น คือ หลวงจรณนทร์ จึงย้ายเมืองมาตั้งใหม่ที่บริเวณเหนือต้นโพธิ์ใหญ่ บ้านปากทาง ตำบลปากทาง หรือตรงเชิงสะพานพระพิจิตร ซึ่งเป็นสะพานข้ามแม่น้ำน่านในปัจจุบัน ต่อมา พ.ศ. 2427 ได้ย้ายเมืองอีกครั้งหนึ่งไปตั้งที่บ้านท่าหลวง ตำบลในเมือง ซึ่งเป็นที่ตั้งเมืองมาจนถึงทุกวันนี้

ก่อนพ.ศ. 2437 เมืองพิจิตรยังอยู่ภายใต้การปกครองแบบเดิมที่ใช้มาตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 1 คือมีฐานะเป็นหัวเมืองฝ่ายเหนือชั้นตรี ที่ขึ้นตรงต่อสมุหนายกหรือกรมมหาดไทย ต่อมาใน พ.ศ.2435 เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงให้มีการปฏิรูปการปกครองส่วนภูมิภาคมาเป็นระบบมณฑลเทศาภิบาล ใน พ.ศ. 2437 เมืองพิจิตรจึงขึ้นกับมณฑลพิษณุโลก² มูลเหตุของการจัดการปกครองระบบใหม่ ประการแรกเนื่องมาจากการรุกรานของชาติตะวันตก ดังพระราชกระแสที่ว่า “... ถึงเวลาแล้วที่เมืองไทย จำจะต้องเร่งรัดจัดการปกครองให้เรียบร้อยทั่วราชอาณาจักร จะรั้งรอดต่อไปไม่ได้ ... ด้วยต่างประเทศกำลังตั้งท่าจะรุกเมืองไทยอยู่แล้ว ถ้าเราประมาทไม่ปกครองบ้านเมืองเสียให้เรียบร้อย ปล่อยให้หละหลวมอย่างที่เป็นอย่างนี้ ช้าไปเห็นจะเป็นภัยแก่บ้านเมือง บางทีอาจถึงเสียอิสรภาพ”³

ประการที่สอง การปกครองระบบเดิมที่เรียกว่า “กินเมือง” ทำให้การจัดเก็บรายได้เข้ารัฐไม่สามารถทำได้เต็มเม็ดเต็มหน่วย ดังที่สมเด็จพระยาตำราจราชานุภาพทรงเล่าว่าครั้งหนึ่ง

¹ รายงานกรมหมื่นดำรงฯ ตรวจราชการเมืองพิจิตร เมืองพิษณุโลก ร.ศ. 117. สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เลขที่ ร.5 ม/2912.

* เหยี่ยวไม้ที่สร้างนี้มีลักษณะเป็นเหยี่ยวไม้จ้ำหลัก ลายตราปิดทองพื้นประดับกระจก เหยี่ยวที่ 1 เป็นลายรูปพระมหามงกุฎเหมือนตราด้านหลังเหรียญบาทในรัชกาลที่ 4 เหยี่ยวที่ 2 เป็นลายรูปช้างอยู่ในวงจักรเหมือนตราด้านหลังเหรียญบาทในรัชกาลที่ 4 เหยี่ยวที่ 3 เป็นลายรูปตราราชสีห์ใหญ่กระทรวงมหาดไทย

** สาเหตุที่ทำให้แม่น้ำเมืองพิจิตรเก่าเปลี่ยนทางเดินนั้น ชาวบ้านเล่าว่าเพราะชาวจีนที่ทำไร่ฝ้ายอยู่ระหว่างลำน้ำเมืองพิจิตรเก่ากับลำน้ำวังทอง (ลำน้ำท่าพ้อ) ได้ขุดทางน้ำเล็กๆ จากบ้านดงเศรษฐีบรรจบลำน้ำวังทอง ต่อมาน้ำเซาะจนเป็นลำน้ำใหญ่จึงทำให้ลำน้ำเปลี่ยนทาง

² สมเด็จพระ กรมพระยาตำราจราชานุภาพ. (2545). เทศาภิบาล. หน้า 155-156.

³ แหล่งเดิม.

ภาพประกอบ 3 พระยาศรีสุริยราชวรานุวัตร (เชย กัลยาณมิตร) ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑล
พิษณุโลกคนแรก (พ.ศ. 2437 – 2445)

เมื่อเสด็จขึ้นตรวจราชการหัวเมืองเหนือ สมเด็จพระนารายณ์ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ เสด็จประทับที่เมืองพิษณุโลก ทรงขอให้พระองค์ทวงเงินส่วยที่ตกค้างตามหัวเมืองต่าง ๆ พระองค์ทรงลำบากพระทัยจึงปรึกษากับพระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้ากรมเงินส่วย พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าเสนาบดีให้จงใจโดยถ้าเมืองไหนชำระหนี้เก่าที่ค้างไว้ได้ทั้งหมด จะเรียกเก็บเพียงครั้งเดียว พระองค์กับสมเด็จพระนารายณ์ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ก็เห็นชอบด้วยกับความคิดนี้¹ ทำให้ในครั้งนั้นสามารถเก็บเงินส่วยที่ตกค้างได้เป็นจำนวนมาก

ระบบมณฑลเทศาภิบาลเป็นการปกครองในลักษณะที่จัดให้มีหน่วยบริหารราชการประกอบด้วยตำแหน่งข้าราชการต่างพระเนตรพระกรรณของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และเป็นที่ยุติการของพระองค์ รับแบ่งภาระของส่วนกลางออกไปดำเนินการในส่วนภูมิภาค เพื่อให้ประชาชนของประเทศที่อยู่ห่างไกลได้รับความเจริญ ซึ่งการปกครองลักษณะนี้จะแบ่งการปกครองออกเป็นลำดับขั้นคือ มณฑล รองลงไปเป็นเมือง รองลงไปอีกเป็นอำเภอ ตำบล และหมู่บ้าน จัดแบ่งหน้าที่เป็นสัดส่วนให้สอดคล้องกับหน่วยงานในเมืองหลวง²

ใน พ.ศ. 2437 จัดตั้งมณฑลเทศาภิบาลแรกได้ 3 มณฑล คือ มณฑลพิษณุโลก มณฑลปราจีนบุรี และมณฑลราชบุรี มณฑลพิษณุโลกประกอบด้วยหัวเมืองที่ตั้งอยู่ในแถบลุ่มแม่น้ำยมและแม่น้ำน่านรวมกัน 5 เมือง คือ พิษณุโลก พิษณุโลก สุโขทัย และสวรรคโลก มีพระยาศรีสุริยราชวรานุวัตร (เชย กัลยาณมิตร) ดำรงตำแหน่งข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลเป็นคนแรก (พ.ศ. 2437 - 2445)³

ใน พ.ศ. 2444 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เสด็จประพาสหัวเมืองเหนือจัดกระบวนพระราชดำเนินเสด็จมณฑลอย่างเป็นทางการ พระองค์เสด็จแวะเมืองพิิจิตรพร้อมทั้งพระราชทานพระแสงศาสตราเอาไว้ประจำเมืองพิิจิตร และพระราชทานเสมาเงินเป็นลายรูปพระจุลมงกุฎและอักษรพระนามแก่เด็กชายเด็กหญิงไว้เป็นที่ระลึก⁴

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯ ให้เปลี่ยนคำว่า “เมือง” มาเป็นคำว่า “จังหวัด” ตามประกาศกระทรวงมหาดไทยลงวันที่ 19 พฤษภาคม พ.ศ. 2459 เมืองพิิจิตรจึงเป็นจังหวัดพิิจิตร ตำแหน่ง “ผู้ว่าราชการเมือง” ก็เปลี่ยนให้เรียกว่า “ผู้ว่าราชการจังหวัด” นอกจากนั้นยังได้มีการเปลี่ยนชื่ออำเภอให้ตรงกับชื่อตำบลที่ตั้งที่ว่าการอำเภอด้วย สำหรับจังหวัดพิิจิตรได้เปลี่ยนชื่ออำเภอเมือง เป็นอำเภอท่าหลวง และอำเภอภูมิลำเนาเปลี่ยนเป็นอำเภอบางมูลนาก ส่วนอำเภอบางคลานยังเรียกเหมือนเดิม⁵

¹ สมเด็จพระนารายณ์ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ (2545). เล่มเดิม. หน้า 75.

² แหล่งเดิม. หน้า 168-183.

³ หวน พันธุ์พันธ์. (2514). พิิจิตรของเรา. หน้า 26.

⁴ กรมศิลปากร. (2492). เล่มเดิม. หน้า 12-13.

⁵ คณะกรรมการฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุ. (2542). เล่มเดิม. หน้า 65.

ต่อมาภายหลังการเปลี่ยนแปลงการปกครองใน พ.ศ. 2475 ได้มีการประกาศใช้พระราชบัญญัติว่าด้วยระเบียบราชการบริหารแห่งราชอาณาจักรสยาม พ.ศ. 2476¹ ให้ยกเลิกการปกครองในระบบมณฑลเทศาภิบาล และแบ่งราชการบริหารส่วนภูมิภาคออกเป็นจังหวัด อำเภอ ตำบล และหมู่บ้าน เมืองพิจิตรจึงเปลี่ยนโครงสร้างการปกครองเป็นระบบจังหวัดตั้งแต่นั้นมา

สรุปได้ว่า เมืองพิจิตรเป็นบริเวณที่มีมนุษย์อาศัยอยู่มาตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ เนื่องจากลักษณะทางกายภาพที่เอื้อต่อการดำรงชีพ และค่อย ๆ พัฒนาขึ้นเป็นชุมชนในยุคประวัติศาสตร์ตั้งแต่สมัยทวารวดี ลพบุรี ในช่วงสมัยสุโขทัยจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นเมืองพิจิตรมีบทบาทเป็นเมืองหน้าด่านมีหน้าที่สะสมกำลังคนและเสบียงอาหารในการทำสงคราม ต่อมาภายหลังได้เปลี่ยนบทบาทมาเป็นแหล่งผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจให้กับรัฐบาลกลางในรูปของส่วยและภาษีอากร การปรับเปลี่ยนการปกครองส่วนภูมิภาคมาเป็นระบบมณฑลเทศาภิบาลในสมัยรัชกาลที่ 5 ได้ส่งผลให้เมืองพิจิตรมีการพัฒนาในด้านต่าง ๆ มากขึ้น

¹พระราชบัญญัติว่าด้วยระเบียบราชการบริหารแห่งราชอาณาจักรสยาม พุทธศักราช ๒๔๗๖. (2476, 9 ธันวาคม). ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 50. หน้า. 751-762.

บทที่ 2

เศรษฐกิจของเมืองพิจิตรช่วงก่อน พ.ศ.2450

การศึกษาสภาพเศรษฐกิจของเมืองพิจิตรช่วงก่อน พ.ศ. 2450 เป็นพื้นฐานที่จะทำให้เข้าใจถึงการเปลี่ยนแปลงทางด้านเศรษฐกิจของเมืองพิจิตรในระหว่าง พ.ศ. 2450-2476 ในบทต่อไปชัดเจนยิ่งขึ้น

1. สภาพทางภูมิศาสตร์ที่มีอิทธิพลต่อเศรษฐกิจของเมืองพิจิตร

1.1 ท่าเลที่ตั้งและลักษณะภูมิประเทศ

เมืองพิจิตรมีอาณาเขตทางทิศเหนือติดต่อกับเมืองพิษณุโลก ทิศใต้ติดต่อกับเมืองนครสวรรค์ ทิศตะวันออกติดต่อกับเมืองเพชรบูรณ์ และทิศตะวันตกติดต่อกับเมืองกำแพงเพชร และเมืองนครสวรรค์¹ ลักษณะภูมิประเทศโดยทั่วไป เป็นที่ราบลุ่มเหมาะแก่การทำเกษตรกรรม ดังนั้นเมื่อถึงฤดูฝนน้ำจะหลากท่วมพื้นที่เกือบทั้งหมด แต่ก็ไม่ค่อยปรากฏว่ามีการท่วมภายในบริเวณตัวเมืองจนทำให้เกิดความเสียหายมากนัก² พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงบรรยายภาพเมืองพิจิตรไว้ในพระราชหัตถเลขาคราวเสด็จมณฑลฝ่ายเหนือเมื่อวันที่ 14 ตุลาคม ร.ศ. 120 (พ.ศ. 2444) ไว้ตอนหนึ่งว่า “พิเคราะห์ดูภูมิประเทศทั้งพื้นแผ่นดิน ไม่เห็นผิอะไรกับกรุงเก่า”^{3*} แม่น้ำน่านกับแม่น้ำยมไหลขนานผ่านเมืองพิจิตรลงมาในแนวเหนือ-ใต้ โดยมีแม่น้ำอีกสายหนึ่งคือแม่น้ำพิจิตร^{**} อยู่ตรงกลาง พื้นที่ทางทิศตะวันออกที่ติดกับเมืองเพชรบูรณ์จะยกสูงแล้วค่อย ๆ ลาดเอียงไปทางทิศตะวันตก พื้นที่บริเวณนี้ได้รับการหล่อเลี้ยงจากน้ำในลำคลองเป็นจำนวนมากที่ไหลมาจากทิวเขาเพชรบูรณ์⁴ จึงสามารถทำเกษตรกรรมได้ ทางทิศตะวันออกจะมีภูเขาขนาดเล็กหรือเนินเขากระจายอยู่ห่าง ๆ เช่น เขาพนมกาว เขาตะลุ่ม เขาพระ เขาขวาง เขาเจ็ดลูก เขาพนมพา เขาบรเพ็ด เขาลวก เขารูปช้าง เป็นต้น⁵ พื้นที่ตอนกลางของเมืองพิจิตรซึ่ง

¹ ไขวญเมือง จันทโรจณี. (2534). ความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจของหัวเมืองฝ่ายเหนือในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (พ.ศ. 2325 - 2394). หน้า 11.

² สำนักผังเมืองกระทรวงมหาดไทย. (2514). ผังเมืองพิจิตร 2534 จังหวัดพิจิตร. หน้า 8.

³ กรมศิลปากร. (2492). พระราชหัตถเลขาคราวเสด็จมณฑลฝ่ายเหนือในรัชกาลที่ 5. หน้า 23.

* หมายถึงจังหวัดพระนครศรีอยุธยาในปัจจุบัน

** หมายถึง แม่น้ำน่าน (เก่า) ปัจจุบันมีสภาพแห้งขอดและมีน้ำขังเป็นตอน ๆ ในระยะหลัง บางทีจะเรียกว่าแควกลาง

⁴ สำนักผังเมืองกระทรวงมหาดไทย. (2514). เล่มเดิม. หน้า 8.

⁵ หวน พินรุพันธ์. (2520). พิจิตรของเรา. หน้า 22.

ตั้งอยู่ระหว่างแม่น้ำน่านกับแม่น้ำยมมีลักษณะเป็นที่ราบลูกฟูก ซึ่งเกิดจากกระแสน้ำพัดพาเอาดินตะกอนมาทับถมจนเกิดเป็นเนินขนาดเล็กสลับกับบริเวณที่ต่ำคล้ายกับลูกฟูก¹ กระจัดกระจายอยู่ทั่วไป ลักษณะดังกล่าวทำให้เมืองพิจิตรมีพื้นที่ที่เหมาะสมกับการทำเกษตรกรรม

แม่น้ำสายสำคัญที่ไหลผ่านเมืองพิจิตรได้แก่

1) แม่น้ำน่าน มีต้นกำเนิดจากดอยภูแว ในเทือกเขาหลวงพระบาง ซึ่งอยู่ในเขตเมืองน่าน มีความยาวเฉพาะช่วงที่ผ่านเมืองพิจิตร 97 กิโลเมตร โดยไหลผ่านตัวเมืองพิจิตร ตะพานหิน บางมูลนาก

2) แม่น้ำยม มีต้นกำเนิดอยู่ในดอยขุนยวมของเทือกเขาผีปันน้ำ ในเขตเมืองพะเยา ไหลผ่านท้องที่สามง่าม โปธิ์ประทับช้าง โปะทะเล แล้วไหลลงไปสู่เมืองนครสวรรค์²

3) แม่น้ำพิจิตร เป็นทางน้ำเดิมของแม่น้ำน่านที่ไหลผ่านตัวเมืองพิจิตรเก่า ใน พ.ศ. 2413 แม่น้ำเส้นนี้ได้เปลี่ยนทางเดินเนื่องมาจากชาวจีนที่ไผ่ฝ้ายอยู่บริเวณบ้านดงเศรษฐี ตำบลไผ่ขวางได้ขุดคลองเพื่อให้น้ำพัดพาเอาดินตะกอนไปทับถมเป็นปุ๋ยในพื้นที่เพาะปลูก ต่อมาเมื่อน้ำพัดแรงกัดเซาะตลิ่ง ทำให้คลองขุดกว้างออกไปเรื่อย ๆ จนน้ำไหลไปบรรจบกับคลองเรียง ที่ตำบลท่าพ้อ คลองท่าหลวง คลองตัน คลองห้วยคต ตำบลหัวดง และคลองบุษบง ตำบลบางมูลนาก ทำให้แม่น้ำน่านเปลี่ยนทางเดินใหม่ไหลไปบรรจบลำน้ำยมที่บ้านเกยชัย เขตเมืองนครสวรรค์³

เมื่อคราวที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จหัวเมืองเหนือใน ร.ศ. 120 (พ.ศ. 2444) เสด็จฯ ทางลำน้ำน่าน (ใหม่) เข้าทางคลองเรียง และทรงกล่าวถึงแม่น้ำพิจิตรซึ่งพระองค์เคยเสด็จตามพระราชบิดาขึ้นไปนมัสการพระพุทธชินราชที่เมืองพิษณุโลกโดยเรืออรรคราชวรเดชว่า

.. เพราะน้ำคลองแควกลาง* ซึ่งขึ้นทางเมืองสุโขทัย แยกที่ตำบลบางคลานไปออกเหนือเมืองพิจิตรนั้น ได้แห้งขาดเป็นห้วง เป็นตอนมาเสียช้านาน ผู้ว่าราชการเมือง กรมการเดี่ยวนี่ไม่มีผู้ใดเคยไปเห็น ดูก็เป็นน้ำพิศวงที่เวลาเพียง 35 ปี แม่น้ำซึ่งเรืออรรคราชวรเดชเคยขึ้นได้มากกลายเป็นตอนไปดังนี้ ...⁴

¹ รัศมี ภิบาลแทน. (2540). *ภูมิภาคศึกษา*. หน้า 75.

² คณะกรรมการฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุ. (2542). *วัฒนธรรม พัฒนาการทางประวัติศาสตร์ เอกลักษณ์ และภูมิปัญญาจังหวัดพิจิตร*. หน้า 13-15.

³ สำนักผังเมืองกระทรวงมหาดไทย. (2514). *เล่มเดิม*. หน้า 6.

* หมายถึง แม่น้ำน่าน (เก่า) หรือแม่น้ำพิจิตร

⁴ กรมศิลปากร. (2492). *พระราชหัตถเลขาคราวเสด็จมณฑลฝ่ายเหนือในรัชกาลที่ 5*. หน้า 21-22.

แม่น้ำน่านยังมีสาขาที่แยกออกมา ที่สำคัญได้แก่ แม่น้ำวังทองซึ่งเป็นลำน้ำสาขาของแม่น้ำน่าน คลองท่าพ้อ คลองท่าหลวง คลองห้วยเกตุ คลองบุษบง เป็นต้น นอกจากนี้เมืองพิจิตรยังมีแหล่งน้ำธรรมชาติอื่น ๆ อีกมากมายทั้ง ห้วย หนอง คลอง บึง พรุ บึงขนาดใหญ่ที่สำคัญและเป็นที่ยึด คือ บึงสีไฟ^{1*} ดังปรากฏในพระราชหัตถเลขาของรัชกาลที่ 5 ว่า “บึงนี้กว้างใหญ่ไปจนจดหลังเมืองเก่าในลำแม่น้ำกลาง”²

จากสภาพทางภูมิศาสตร์ที่เอื้อต่อการเกษตรกรรมดังกล่าวข้างต้น ทำให้ราษฎรเมืองพิจิตรส่วนใหญ่มีอาชีพทางด้านเกษตรกรรมเป็นหลัก โดยเฉพาะการเพาะปลูกข้าวในบริเวณเขตที่ราบลุ่มแม่น้ำ พระราชหัตถเลขาของรัชกาลที่ 5 ทรงบันทึกถึงพื้นที่เมืองพิจิตรไว้ว่า “ถ้าทำนาหว่านเช่นกรุงเก่าก็ทำได้”³ เนื่องจากการทำนาหว่านต้องอาศัยน้ำมาก ทั้งน้ำฝนตามธรรมชาติและน้ำท่าจากแม่น้ำ พื้นที่เพาะปลูกจึงควรเป็นที่ลุ่มและมีความอุดมสมบูรณ์⁴ แต่เป็นที่น่าสนใจว่าชาวเมืองพิจิตรในสมัยนั้นนิยมทำนาแบบนาดำมากกว่า โดยนิยมทำตามริมฝั่งแม่น้ำหรือริมตลิ่ง ดังปรากฏในพระราชหัตถเลขารัชกาลที่ 5 ตอนหนึ่งว่า “ตามที่แลเห็นใช้ทำนาปักตามคันหลัง”⁵ นอกจากนี้ยังมีการเพาะปลูกพืชไร่ ได้แก่ ยาสูบ ฝ้าย อ้อย และปลูกบัวในแหล่งน้ำที่มีอยู่มากมาย โดยเฉพาะพื้นที่บริเวณบึงสีไฟ⁶ รวมทั้งการประกอบอาชีพประมงโดยเฉพาะการจับปลา ในรายงานการตรวจราชการหัวเมืองฝ่ายเหนือเมื่อ ร.ศ.121 (พ.ศ. 2445) ของสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงบรรยายไว้ว่าระหว่างทางที่เรือผ่านจากบ้านชะมั่งไปบ้านบางมูลนาก ทรงเห็นพวกญวนจับปลาข้าวได้หลายตัว⁷

สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพยังทรงบรรยายสภาพเมืองพิจิตรไว้ในคราวที่เสด็จตรวจราชการหัวเมืองเหนือเมื่อ ร.ศ. 117 (พ.ศ. 2441) อีกว่า

¹ คณะกรรมการฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุ. (2542). เล่มเดิม. หน้า 15-16.

* จากการสำรวจแหล่งน้ำธรรมชาติในเมืองพิจิตรมีจำนวนถึง 460 แห่ง

² กรมศิลปากร. (2492). เล่มเดิม. หน้า 23-24.

³ แหล่งเดิม.

⁴ ธรรมรักษ์ จำปา. (2539). การเปลี่ยนแปลงของเศรษฐกิจข้าวในภาคกลางกับผลกระทบต่อสังคมไทย ช่วง พ.ศ. 2460 – 2498. หน้า 16.

⁵ กรมศิลปากร. (2492). เล่มเดิม. หน้า 23.

⁶ สุภาพรณ ขอผล. (2534). การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจของภาคเหนือตอนล่างในช่วงปี พ.ศ. 2448–2484. หน้า 51.

⁷ พระองค์เจ้าเพ็ญพัฒนพงษ์ตรวจราชการเมืองพิษณุโลก ร.ศ. 121. (2445). สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เลขที่ ร.5 ม.2. 14/83.

... ฉันยังจำได้ เมื่อขึ้นมาเมืองพิจิตรในศก 111 ที่ตรงเมืองพิจิตรนี้ยังเป็นป่าพงอยู่โดยมาก มีแต่
 โรงร้าน บ้านเรือนเล็กน้อย อยู่ริมตลิ่งไม้ก็หลัง พระยาเทพาธิบดี (แจ่ม) ผู้ว่าราชการเมืองก็ลงอยู่ใน
 เรือเหนือ* เพราะระดูแล้งไฟป่ามักจะไหม้พงติดลูกกลม เคยไหม้เอาเย่าเรือนทุก ๆ ปี ...¹

จะเห็นได้ว่าราชฎรนิยมสร้างบ้านเรือนแพเป็นที่อยู่อาศัย เนื่องจากหน้าน้ำจะมีน้ำหลาก
 เข้าท่วมตามริมฝั่งแม่น้ำ การอาศัยบนเรือนแพจะมีความสะดวกสบาย อีกทั้งเหมาะแก่การ
 เคลื่อนย้ายเพื่อป้องกันตัวเองจากอัคคีภัยได้ด้วย

1.2 ทรัพยากรธรรมชาติ

จากการที่เมืองพิจิตรอยู่ในทำเลที่ตั้งและลักษณะภูมิประเทศส่วนใหญ่เป็นที่ราบลุ่มแม่น้ำ
 จึงเหมาะสมต่อการเพาะปลูกมากที่สุด อย่างไรก็ตาม บริเวณเมืองพิจิตรยังมีแหล่ง
 ทรัพยากรธรรมชาติที่สำคัญอื่น ๆ อีก อาทิ ป่าไม้ ของป่า แร่ธาตุ กระจายอยู่ตามพื้นที่ต่าง ๆ
 รวมทั้งสัตว์น้ำ โดยเฉพาะปลา ที่มีอย่างชุกชุมตามแหล่งน้ำจำนวนมากในเมืองพิจิตร

1) ป่าไม้ นอกจากความอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากรน้ำและดินที่ส่งผลให้เมืองพิจิตรเป็น
 เสมือนอู่ข้าวอู่น้ำแล้ว บริเวณเมืองพิจิตรยังมีทรัพยากรป่าไม้ที่สำคัญได้แก่ ไม้ประเภทต่าง ๆ ซึ่ง
 ส่วนใหญ่เป็นไม้เบญจพรรณ อาทิเช่น ไม้กระยาเลย ไม้เต็ง ไม้รัง ไม้ยาง และไม้ที่มีความสำคัญ
 เป็นที่ต้องการมากที่สุดได้แก่ ไม้สัก พื้นที่ป่าไม้จะกระจายอยู่ในบริเวณด้านตะวันออกเฉียงเหนือ
 และด้านตะวันออกซึ่งมีป่าไม้อุดมสมบูรณ์ที่สุดในอำเภอบางมูลนากบริเวณที่เป็นเขตติดต่อกับ
 เมืองเพชรบูรณ์ รวมทั้งด้านตะวันตกซึ่งเป็นเขตติดต่อกับเมืองกำแพงเพชร นอกจากนี้จะมี
 ต้นข่อยที่เปลือกใช้ทำเป็นกระดาษได้² ซึ่งพบเห็นอยู่ทั่วไป อย่างไรก็ตาม ปริมาณพื้นที่ป่าไม้ของ
 เมืองพิจิตรมีไม่มากถ้าเทียบกับหัวเมืองเหนืออื่น ๆ เห็นได้จากหลักฐานการเกณฑ์ส่วยไม้ขนอสัก
 ของเมืองพิจิตรใน พ.ศ. 2374 ซึ่งมีจำนวนเพียง 88 ต้นเท่านั้น³

* สันนิษฐานว่าจะหมายถึงเรือนแพ

¹ รายงานกรมมหาดินราชฯ ตรวจราชการเมืองพิจิตร เมืองพิษณุโลก ร.ศ. 117. (2441). สำนัก
 หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เลขที่ ม.ร.5 ม.2.14/110.

² เรื่องมิสเตอร์โยโกดา มิสเตอร์ลูปซา ยื่นรายงานตรวจการเพาะปลูกมณฑลพิษณุโลก มณฑล
 นครสวรรค์ ร.ศ. 130. (2454). เลขที่ ร.5 กส.13/578.

³ บัญชีเรื่องเกณฑ์เจ้าเมืองกรมการตัดไม้ขนอสัก. จ.ศ. 1193. สำนักหอสมุดแห่งชาติ. จดหมาย
 เหตุราชการที่ 3 จ.ศ. 1193. เลขที่ 23.

2) แร่ธาตุ ที่พบในเมืองพิจิตรใต้แก่ทองคำ โดยพบที่ตำบลท่าข้าม* แขวงเมืองภูมิใน ร.ศ. 118 (พ.ศ. 2442) กัปตัน เอช เอ็น แอนเดอร์สัน ชาวเดนมาร์กได้ขอพระราชทานสัมปทาน บัตรทำบ่อแร่ทองคำในพื้นที่จำนวน 375 ไร่ ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรง อนุญาต¹ ต่อมากัปตันเอช เอ็น แอนเดอร์สัน ได้มอบฉันทะให้บริษัทอีสต์เอเชียติกเป็นผู้สำรวจหา แหล่งแร่แทน อย่างไรก็ตามก็ยังไม่พบหลักฐานว่ามีการทำเหมืองในบริเวณที่ได้รับสัมปทานหรือไม่ อาจเป็นไปได้ว่าสายแร่มีน้อยไม่คุ้มกับการลงทุน ในปัจจุบันมีการพบสายแร่ทองคำที่เขาพนมพา อ่าเภอวังทรายพูน ซึ่งสันนิษฐานว่าน่าจะเป็นสายเดียวกันกับที่ตำบลท่าข้าม

นอกจากนี้ในเมืองพิจิตรยังเป็นเขตที่มีมูลค่างคาวสำหรับใช้ทำดินประสิวอยู่หลายแห่ง คือ ที่ถ้ำตำพลง ตำบลท่าข้าม ถ้ำเขาชะงอก ตำบลวังยาง ถ้ำเขาปล่อง ตำบลชนแดน รวม 6 แห่งนี้ มีมูลค่างคาวที่หาได้ในปีหนึ่ง ๆ สามารถทำดินประสิวดำได้ราว 200 สัต^{2**}

3) สินค้าของป่า เป็นสินค้าที่รัฐบาลไทยจัดส่งออกไปจำหน่ายต่างประเทศเป็นจำนวนมากนับตั้งแต่สมัยอยุธยาเป็นต้นมา เนื่องจากบริเวณเมืองพิจิตรมีพื้นที่ป่าไม้อยู่หลายแห่ง ถึงแม้ว่าจะมีปริมาณน้อยกว่าหัวเมืองเหนือที่อยู่ใกล้เคียงก็ตาม แต่ป่าไม้ในบริเวณนี้ก็อุดมไปด้วย ของป่านานาชนิด ซึ่งชาวบ้านได้อาศัยเวลาในช่วงว่างเว้นจากการเพาะปลูกออกหาของป่าเพื่อ นำส่งให้แก่รัฐบาลในรูปของส่วยและส่วนหนึ่งก็นำไปขายให้กับพ่อค้าและตัวแทนที่รัฐส่งมาจัดซื้อ หรือนำไปขายให้กับเจ้าเมืองที่นำรายได้จากการเก็บภาษีอากรมาซื้อของป่าแล้วส่งให้กับรัฐบาล กลางเพื่อนำส่งออกขายต่างประเทศต่อไป สำหรับของป่าที่พบในเขตป่าไม้บริเวณเมืองพิจิตร ได้แก่ รังผึ้ง และน้ำผึ้ง ครั้ง กายาน ชัน น้ำมันชัน เร่ว กระวาน ผาง หวาย น้ำรัก ป่าน³ เป็นต้น

4) ปลา ถือว่าเป็นทรัพยากรสัตว์น้ำที่เมืองพิจิตรมีอยู่เป็นจำนวนมากเนื่องจากมีลักษณะ ภูมิประเทศเป็นที่ลุ่มมีห้วยหนองคลองบึงอยู่มากมาย อีกทั้งยังมีแม่น้ำไหลผ่านหลายสายด้วยกัน ทำให้เมืองพิจิตรมีปลาน้ำจืดหลากหลายชนิดชุกชุมอยู่ตามแหล่งน้ำต่าง ๆ ทั่วไป ได้แก่ ปลาช่อน

* ปัจจุบันอยู่ในเขตอำเภอชนแดน จังหวัดเพชรบูรณ์

¹ เรื่องกัปตันแอนเดอร์สัน ขอทำบ่อแร่ทองคำ ตำบลท่าข้าม แขวงเมืองภูมิ ร.ศ. 118. (2442). สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ม.ร.5 กษ 6.6/9.

² เรื่องมิสเตอร์โยโกตา มิสเตอร์ลูปซา ยื่นรายงานตรวจการเพาะปลูกมณฑลพิษณุโลก มณฑล นครสวรรค์ ร.ศ.130. (2454). เลขที่ ร.5 กส.13/578.

** สัต เป็นเครื่องตวงข้าวที่ทำด้วยไม้ไผ่สาน ลักษณะและขนาดเท่ากับถังของปัจจุบัน 1 สัต เท่ากับ 23 ลิตร 40 สัต เท่ากับ 1 เกวียน

³ สุภาพรรณ ขอผล. (2434). เล่มเดิม. หน้า 52-53.

ปลาชะโด ปลากระสง ปลาสลิด ปลาหมอบ ฯลฯ* ชาวบ้านเมืองพิจิตรจะจับปลามากินเป็นอาหาร และจับเพื่อนำไปซื้อขายกัน¹

2. สภาพเศรษฐกิจของเมืองพิจิตรช่วงก่อน พ.ศ. 2450

เศรษฐกิจถือว่าเป็นพื้นฐานของสังคมมนุษย์ สภาพของสังคมจะเจริญก้าวหน้าหรือเสื่อมโทรมนั้นขึ้นอยู่กับภาวะทางเศรษฐกิจเป็นสำคัญ นอกจากนั้นเศรษฐกิจยังมีส่วนช่วยส่งเสริมความเจริญรุ่งเรืองของประเทศ สร้างความเจริญก้าวหน้าในการบริหารบ้านเมือง ยกกระตือรือร้นของประชาชนไม่ให้เดือดร้อนและขาดแคลน ทั้งยังนำความผาสุกมาสู่ประชาชน² ดังนั้นเศรษฐกิจจึงถือว่าเป็นปัจจัยสำคัญที่สุดอย่างหนึ่งในการพัฒนาประเทศ

เศรษฐกิจของเมืองพิจิตรนับตั้งแต่อดีตเป็นระบบเศรษฐกิจแบบเลี้ยงตัวเอง เช่นเดียวกับพื้นที่อื่น ๆ ของไทย กล่าวคือ มีลักษณะของการผลิตเพื่อบริโภคเป็นหลักและส่งเป็นส่วยให้รัฐมากกว่าจะเป็นการผลิตเพื่อการค้า เน้นการผลิตด้านเกษตรกรรม โดยเฉพาะข้าวเป็นรากฐานที่สำคัญ ส่วนการผลิตอื่น ๆ เป็นไปเพื่อเสริมความต้องการด้านอุปโภคและบริโภค³ เช่น การผลิตพืชไร่ การประมง การผลิตด้านหัตถกรรม นอกจากนี้ก็ยังแสวงหาผลประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติที่มีอยู่อย่างอุดมสมบูรณ์ในบริเวณนี้ ได้แก่ การเก็บของป่าและการทำป่าไม้

2.1 บทบาททางด้านการผลิต

2.1.1 การทำนา

เมืองพิจิตรตั้งอยู่ในเขตที่ราบลุ่มแม่น้ำซึ่งเหมาะแก่การเพาะปลูกข้าวมากกว่าพืชชนิดอื่น ๆ อาชีพการทำนาจึงเป็นอาชีพที่สำคัญที่สุดของประชาชนในเมืองพิจิตร การผลิตข้าวส่วนใหญ่เพื่อใช้บริโภคในครัวเรือน ส่วนเกินที่เหลือก็จะเก็บไว้สำหรับทำพันธุ์ เป็นภาษีค่านา และแลกเปลี่ยนกับสิ่งของที่จำเป็นอื่น ๆ บริเวณที่เพาะปลูกข้าวที่สำคัญคือที่ราบลุ่มแม่น้ำยมและแม่น้ำน่าน การทำนาในเมืองพิจิตรมีลักษณะเป็นแบบนาลุ่มน้ำท่วมถึง ซึ่งมีทั้งนาหว่านและนาปักดำ ที่ยังต้องอาศัยน้ำฝนในการผลิตข้าวเป็นส่วนใหญ่ ดังนั้นถ้าปีใดสภาวะอากาศเหมาะสมการทำนาจึงจะได้ผลดี แต่ถ้าปีใดเกิดฝนแล้งหรือฝนตกมากเกินไป ผลผลิตก็จะเสียหาย ดังจะเห็นได้จากหนังสือรายงานปริมาณน้ำฝนของพระยาเทพาธิบดีฯ ถึงกรุงเทพฯ ที่ว่า “ข้าพเจ้าได้ให้

*ในบัญชีประเภทปลาที่พระราชบัญญัติพัฒนาฯ ข้าหลวงตรวจการกรมสรรพากรนอกรายงานถึงสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ มีปลาในท้องที่เมืองพิจิตรจำนวน 37 ชนิด

¹รายงานพระราชบัญญัติพัฒนาฯตรวจการจับปลาในมณฑลพิษณุโลกและนครสวรรค์ (25 ต.ค. ร.ศ. 128). (2452). สำนักจดหมายเหตุแห่งชาติ. เลขที่ ร.5. ม.2 14/47.

²ถนัด คอมันตร์. (2511). ประวัติลัทธิเศรษฐกิจ. หน้า 4.

³ไพฑูริย์ สายสว่าง. (2516). ความมั่นคงและความเสื่อมโทรมทางเศรษฐกิจสมัยอยุธยา. ในหนังสืออยุธยา. หน้า 147.

กรมการออกตรวจดูนาหว่าน นาปักดำของราษฎรในแขวงเมืองพิจิตร ราษฎรลงมือทำนาได้ประมาณละส่วนหนึ่ง สองส่วนที่ยังประมาณรายละเอียด สามส่วนสี่ส่วนยังหามีน้ำเลี้ยงต้นข้าวไม่¹ หรือในกรณีเมื่อ พ.ศ. 2428 เกิดฝนแล้งที่เมืองพิจิตรจนต้องมีการให้ราษฎรขุดคลองเข้านาและตั้งโองโลงนำน้ำเข้านา^{2*} สันนิษฐานว่าปัญหาดังกล่าวทำให้ประชาชนหันมาทำนาปักดำมากกว่าทำนาหว่าน โดยจะทำนาในบริเวณริมฝั่งแม่น้ำที่มีน้ำบริบูรณ์แก่การเลี้ยงต้นข้าว

สมัยรัชกาลที่ 2 มีหลักฐานแสดงให้เห็นว่าใน พ.ศ. 2354 ได้มีการเก็บภาษีค่านาโดยแต่งตั้งข้าหลวงออกไปรังวัดที่นาทั่วประเทศ มีการกำหนดอัตราการจัดเก็บของเมืองพิจิตรไว้ในอัตราไร่ละ 1 สลึง³ ในขณะที่เมืองนครสวรรค์ เมืองกำแพงเพชร จัดเก็บในอัตราไร่ละ 2 ถัง** จะเห็นได้ว่าการเก็บภาษีค่านาทั้งในรูปของเงินและข้าว ทั้งนี้อาจเกิดจากเมืองพิจิตรไม่มีฉางหลวงตั้งอยู่ในเมือง การขนข้าวมาขึ้นฉางหลวงอาจมีระยะทางไกล ประชาชนต้องได้รับความลำบาก ทางราชการจึงผ่อนผันให้เรียกหางข้าวเป็นเงินแทน

สมัยรัชกาลที่ 3 มีการรังวัดที่นาอีกครั้งใน พ.ศ. 2375 และมีการเพิ่มอัตราการจัดเก็บและแลกเปลี่ยนหางข้าวมาเป็นเงินแทนในอัตราไร่ละสลึงเฟื้อง รวมทั้งรัฐยังเปิดโอกาสให้ไพร่ชำระเงินแทนการเกณฑ์แรงงานในระบบส่วย ทำให้ไพร่มีเวลาเป็นของตนเองที่จะประกอบอาชีพตามต้องการ เช่น การทำนาเพื่อจะได้นำเงินมาจ่ายให้รัฐในรูปของส่วยและภาษีค่านา การเปลี่ยนแปลงดังกล่าวทำให้ประชาชนต้องทำการผลิตข้าวเพิ่มมากขึ้น ซึ่งปรากฏหลักฐานว่า ใน พ.ศ. 2375 ภาษีที่เรียกเก็บจากการเพาะปลูกข้าวในเมืองพิจิตรมีจำนวน 65 ชั่ง 7 ตำลึง และใน พ.ศ. 2386 เก็บได้ 68 ชั่ง 7 ตำลึง⁴ ภาษีค่านาที่เพิ่มขึ้นสะท้อนให้เห็นว่ามีการขยายพื้นที่เพาะปลูกในเขตเมืองพิจิตรมากขึ้นเพื่อให้ได้ผลผลิตตามที่ต้องการ ซึ่งในเวลานั้นยังมีที่ดินรกร้างว่างเปล่าเป็นจำนวนมาก ประชาชนสามารถเข้าไปหักร้างถางพงทำเป็นที่นาได้อีกโดยไม่มีปัญหาในเรื่องที่ดินแต่อย่างใด

สมัยรัชกาลที่ 4 ระบบเศรษฐกิจของไทยเริ่มเปลี่ยนแปลงไปจากเดิม เนื่องจากการทำสนธิสัญญาเบาว์ริงกับอังกฤษใน พ.ศ. 2398 ที่ทำให้ไทยต้องเปิดประเทศทำการค้าเสรีกับชาติตะวันตก ส่งผลให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางการผลิตและการค้า โดยเฉพาะชาวนาได้หันมา

¹ใบบอกเมืองพิจิตร. สำนักจดหมายเหตุแห่งชาติ. ร.5 ม.2 12ก/4 (57).

²ใบบอกเมืองพิจิตร ลงวันที่ 2 สิงหาคม จ.ศ. 1247. (2428). สำนักจดหมายเหตุแห่งชาติ. เลขที่ ร.5 ม.2 12ก/2.

* หมายถึงเครื่องมือวิดน้ำเข้านาโดยใช้แรงงานคน

³ร่างสารตราหัวเมืองเรื่องรังวัดตราจองที่ดิน. สำนักหอสมุดแห่งชาติ. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2 จ.ศ. 1171-1173.

** ทางกรจะเก็บหางข้าวเหล่านี้ไว้ในยุ้งฉางหลวงที่ตั้งอยู่ในเมืองนั้น ๆ ที่เรียกว่า “ฉางคงเมือง”

⁴สารตราเจ้าพระยาจักรีฯ ถึงเมืองพิษณุโลก เรื่องตั้งเงินขึ้นเป็นหมื่นศรีสมบัดนายอากร สมพัทธ์ฯ. สำนักหอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 55 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1205.

เพาะปลูกเพื่อค้าขายมากขึ้น บริเวณภาคกลางมีการเปลี่ยนแปลงที่รวดเร็วที่สุดแล้วจึงขยายมาสู่ บริเวณภาคเหนือตอนล่าง¹ บริเวณเมืองพิจิตรเริ่มมีการเปลี่ยนแปลงการผลิตข้าว จากเดิมจะปลูก ข้าวไว้พอกินตลอดทั้งปีในครอบครัว ส่วนที่เหลือก็ส่งให้รัฐในรูปของส่วยและภาษีอากรซึ่งบางครั้ง สามารถเก็บไว้กินได้นานถึงสองปีโดยไม่ต้องทำนาทุกปี แต่เมื่อการผลิตเปลี่ยนไปเพื่อการค้า ได้ มีการขยายที่นาบริเวณเมืองพิจิตรเพื่อการเพาะปลูกข้าวจากบริเวณริมฝั่งแม่น้ำยมและแม่น้ำน่าน เข้าไปสู่พื้นที่ภายในที่อยู่ห่างจากแม่น้ำมากขึ้น เป็นผลให้ประชาชนในเมืองพิจิตรมีรายได้จาก การค้าขายข้าวเพิ่มขึ้นและเมืองพิจิตรกลายเป็นแหล่งค้าข้าวที่สำคัญ เช่น ใน พ.ศ. 2428 กรมการ เมืองพิจิตรซื้อข้าวเปลือกจากลูกค้าเรือเมืองภูมิและเมืองพิจิตรจำนวน 20 เกวียน เกวียนละ 7 ตำลึง เป็นเงิน 7 ชั่ง 5 ตำลึง² และใน พ.ศ. 2429 กรมการเมืองพิจิตรใช้เงิน 80 ชั่ง ซื้อข้าวเปลือก เพื่อส่งให้เมืองพิษณุโลกและเมืองพิชัยเพื่อใช้เป็นเสบียงในกองทัพปราบฮ่อ โดยมีแหล่งในการ จัดซื้อดังนี้

1) ซื้อจากประชาชน (ชาวนา) ราคาเกวียนละ 6 ตำลึง 3 บาทเฟื้อง 692 เบี้ย จำนวน 30 เกวียน เป็นเงิน 10 ชั่ง 4 ตำลึงบาท

2) ซื้อจากลูกค้าเรือจ้าง โดยจัดส่งข้าวถึงเมืองพิษณุโลก ราคาเกวียนละ 7 ตำลึง 3 บาท เป็นข้าว 20 เกวียน เป็นเงิน 7 ชั่ง 5 ตำลึง

3) ซื้อจากเมืองภูมิ และจัดส่งไปเมืองพิษณุโลก จำนวน 96 เกวียน 50 สัด เป็นเงิน 30 ชั่ง 14 ตำลึง บาท³

จะเห็นได้ว่ารัฐบาลเป็นผู้ซื้อโดยสั่งการมาที่กรมการเมืองให้นำรายได้จากการเก็บส่วย และภาษีอากรมาซื้อสินค้าที่รัฐบาลต้องการเพื่อเป็นสินค้าส่งออกขายต่างประเทศ หรือนำไปใช้ เป็นเสบียงอาหารในยามสงคราม รวมทั้งนำไปแจกจ่ายในพื้นที่ที่กำลังเดือดร้อนด้วย

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้นครองราชย์ใน พ.ศ. 2411 พระองค์ทรงประสบกับปัญหาที่ก่อให้เกิดความยุ่งยากภายนอกประเทศเกี่ยวกับการคุกคามของ มหาอำนาจตะวันตกและปัญหาภายในประเทศทั้งทางด้านการปกครองและเศรษฐกิจที่เกิดขึ้นจาก การติดต่อกับชาติตะวันตก โดยเฉพาะการค้าตามสนธิสัญญาเบาว์ริงที่ขัดกับผลประโยชน์อันเกิด จากการค้าขายของรัฐบาล⁴ ดังนั้นเพื่อความอยู่รอดของประเทศชาติจึงต้องปรับปรุงสภาพการณ์

¹ สุภาพรรณ ขอมผล. (2534). เล่มเดิม. หน้า 3.

² ใบบอกเมืองพิจิตร ลงวันที่ 2 สิงหาคม จ.ศ. 1247. (2428). สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เลขที่ ร.5. 2.12ก/2.

³ ใบบอกเมืองพิจิตร ลงวันที่ 27 พฤศจิกายน ร.ศ. 108. (2432). สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เลขที่ ร.5. ม.2.12ก/4.

⁴ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. (2472). พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระ จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีไปมากับสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระวชิรญาณวโรรส. หน้า 22-23.

ภายในประเทศโดยเฉพาะการเปลี่ยนแปลงราชการแผ่นดินให้สอดคล้องกับภาวะการณ์ทางเศรษฐกิจที่ผันแปรไปตามสนธิสัญญาเบาว์ริงและการปกครองของประเทศ

จากเหตุผลดังกล่าว พระองค์จึงทรงให้มีการปฏิรูปการปกครองแผ่นดิน เพื่อให้พระมหากษัตริย์สามารถควบคุมกลไกในการปฏิบัติงานเต็มที่ สามารถสร้างอำนาจการตัดสินใจนโยบายต่าง ๆ ได้ด้วยพระองค์เอง และมีการปฏิรูปการปกครองในส่วนภูมิภาคเป็นการปกครองแบบมณฑลเทศาภิบาล เพื่อให้รัฐบาลสามารถควบคุมเศรษฐกิจและอำนาจทางการเมืองในหัวเมืองไว้ได้¹ ระบบราชการแบบใหม่นี้ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในด้านการผลิตข้าวด้วยเช่นกัน กล่าวคือ ในระยะนี้พื้นที่ในการทำนาเพิ่มขึ้น รวมทั้งประชาชนมีรายได้สูงขึ้น ภายใต้การดูแลของข้าหลวงเทศาภิบาลซึ่งจัดพลตระเวนและปราบปรามโจรผู้ร้าย สร้างความปลอดภัยในชีวิตและทรัพย์สินของราษฎรตลอดจนปรับปรุงเส้นทางคมนาคม ดังรายงานของสมเด็จพระยาচারราชานุภาพที่ทรงออกตรวจราชการเมืองพิจิตร เมืองพิษณุโลก เมื่อ พ.ศ. 2441 ว่า เมืองพิจิตรสังเกตดูข้างเหนือเมืองตามริมน้ำเดี๋ยวนี้มีพวกจีนไปตั้งเลื่อยไม้ต่อเรือขายชุกชุม เพราะการค้าขายทางนี้เจริญขึ้นมาก² สันนิษฐานว่าที่มีการต่อเรือขายเพราะเป็นพาหนะสำคัญในการใช้ส่งสินค้าต่าง ๆ ไปขายตามเมืองใหญ่นั้นเอง

2.1.2 การทำป่าไม้

แต่เดิมรายได้จากป่าไม้ก็คือการทำไม้และการเก็บพืชผลจากป่าเพื่อค้าขายหรือแลกเปลี่ยนเล็ก ๆ น้อย ๆ กิจกรรมป่าไม้ในเมืองไทยเริ่มขึ้นสมัยรัชกาลที่ 4 โดยมีคนในบังคับอังกฤษเป็นผู้ทำไม้ เช่น พวกเงี้ยว พม่า ซึ่งได้รับอนุญาตจากเจ้าเมือง และเสียเงินตามจำนวนต้นไม้ที่ตัดฟันลง เรียกว่า “ค่าต่อไม้”³ มีหลักฐานว่าคนพม่าชื่อ หม่อมอิ เป็นคนในบังคับของอังกฤษ เข้ามาทำป่าไม้ขอขอสักแขวงเมืองภูมิ โดยในตอนแรกเป็นลูกจ้างของคนอังกฤษก่อน แล้วภายหลังจึงขออนุญาตทำกิจการเอง ภายหลังหม่อมอิเสียชีวิต ภรรยาชื่อ อำแดงปิ่น และนายชื่น พี่ชายซึ่งเป็นชาวมอญเป็นคนในบังคับสยาม ได้มาขออนุญาตทำต่อ แต่ต้องซื้อไม้ที่หม่อมอิทำค้างไว้เป็นจำนวนเงิน 5 ชั่ง 6 ตำลึง 3 บาท สลึงเสียก่อน⁴

อย่างไรก็ดี ในบัญชีหางว่าวแสดงจำนวนรายชื่อผู้ทำไม้ขอสักที่พระยาเทพาธิบดีผู้ว่าราชการเมืองพิจิตรรายงานส่งมายังกรุงเทพฯ นั้น ทำให้ทราบว่าผู้ขออนุญาตทำไม้ที่เป็นคนไทยจำนวนมาก เช่น นายเนียม อำแดงว่าว ไม้ 8 กำ 1 ตัน ไม้ 5 กำ 3 ตัน หลักแพ 2 ตัน คิด

¹ สุทธิพันธ์ ชุทรานนท์. (2525). การเก็บภาษีอากรและผลกระทบต่อสังคมไทย พ.ศ. 2416 - 2475. หน้า 305.

² รายงานกรมหมื่นดำรงฯ ตรวจราชการเมืองพิจิตร เมืองพิษณุโลก ร.ศ. 117. สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เลขที่ ร.5. ม.2.14/82

³ ชมัยโณม สุนทรสวัสดิ์. (2521). การศึกษาเชิงประวัติศาสตร์เกี่ยวกับกิจการป่าไม้. หน้า 7-8.

⁴ โบบอกเมืองพิจิตร. สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เลขที่ ร.5 ม.2. 12ก/4 (179).

เป็นเงิน 1 ตำลึง 1 บาท, นายน้อย อำแดงจาย ไม้ 5 กำ 6 ต้น หลักแพ 1 ต้น คิดเป็นเงิน 1 ตำลึง 3 สลึง, นายแพ อำแดงเขียว ไม้ 6 กำ 90 ต้น หลักแพ 19 ต้น คิดเป็นเงิน 18 ตำลึง 1 สลึง^{1*}

บริเวณที่มีป่าไม้หนาแน่นมากที่สุดของเมืองพิจิตรจะอยู่ที่เมืองภูมิ** ดังข้อความที่ว่า “แขวงเมืองภูมิเป็นเมืองดอน ในเขตแขวงเมืองภูมิมีปอทองคำ บ่อแร่ทองแดง บ่อเหล็กห้ำงัก และป่าไม้ขอนสัก”²

ในช่วงก่อน พ.ศ. 2417 การเก็บค่าตอไม้เป็นหน้าที่ของเจ้าเมืองที่จะต้องดูแลจัดเก็บเพื่อส่งให้รัฐบาลในรูปของ “ส่วย” เท่านั้น แต่เนื่องจากขาดการควบคุมดูแลและปล่อยให้ดำเนินการกันเองโดยเสรีจึงมักมีการหาผลประโยชน์จากป่า โดยที่รัฐบาลไม่ได้ผลประโยชน์นั้นอย่างเต็มเม็ดเต็มหน่วย การส่งส่วยไม้ขอนสักให้แก่รัฐมักจะมีไม้ส่วนตัวของนายกองส่วยซึ่งเป็นเจ้าเมืองรวมมาด้วยเสมอ กรณีเช่นนี้เห็นได้จากใน พ.ศ. 2431 พระณรงค์เรืองเดช เจ้าเมืองภูมิ ไม่ได้ส่งเงินค่าตอไม้จำนวน 5 ชั่ง 10 ตำลึงเศษให้แก่รัฐ³ แสดงถึงปัญหาในการควบคุมและจัดเก็บรายได้ของรัฐจากการทำป่าไม้ในเขตเมืองพิจิตร

2.1.3 การทำประมงน้ำจืด

สภาพภูมิประเทศที่ประกอบไปด้วยแม่น้ำและห้วยหนองคลองบึงจำนวนมาก ทำให้ชาวเมืองพิจิตรประกอบอาชีพประมงน้ำจืดกันอย่างกว้างขวางนอกเหนือจากการจับมาเป็นอาหาร วรรณกรรมเรื่องขุนช้างขุนแผนได้สะท้อนความชุกชุมของปลาในเมืองพิจิตรว่า

...กองทัพยกออกนอกพิจิตร	ต้องเลียบชดบึงบางที่ขวางหน้า
บางแห่งใหญ่โตมโหฬาร	เป็นที่ปลาอาศัยทั้งใหญ่่น้อย
ดูจากหลังม้าเห็นคลาศล่ำ	บ้างโดดดำโผล่ผุดแล้วมุดถอย
ชะโดตุ๊กอ้ายตองขึ้นล่องลอย	ฝูงปลาสร้อยเป็นหมู่ ดูคลับคล้าย
เทโพเทาทั้งปลาช่อน	เนื้ออ่อนนวลจันทร์ พรรณสวย
สลิตสลาดประตะเพียนเวียงกราย	หลายหลากว่ายแหวกอยู่ในบึง ... ⁴

¹แหล่งเดิม.

* กำ เป็นหน่วยวัดขนาดไม้เพื่อใช้กำหนดราคาหรือพิกัดไม้ ใน พ.ศ. 2444 ราคาพิกัดไม้ที่กำหนดใช้ในเมืองพิจิตรคือ

ไม้ขอนสักใหญ่ตั้งแต่ 8 กำขึ้นไป	ราคาตันละ	9	สลึง
ไม้ขอนสักใหญ่ 5 – 7 กำ	ราคาตันละ	3	สลึง
ไม้หลักแพ	ราคาตันละ	1	สลึง
ไม้กระยาเลย	ราคาตันละ	2	สลึง

** หมายถึง บริเวณอำเภอบางมูลนากในปัจจุบัน

²ใบบอกเมืองพิจิตร จ.ศ. 1251. สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เลขที่ ร.5. ม.2 12ก/4 (21)

³ใบบอกเมืองพิจิตร จ.ศ. 1250. สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เลขที่ ร.5. ม.2 12/2.

⁴กรมศิลปากร. (2513). ขุนช้างขุนแผน. หน้า 662-663.

ปลาที่มีมากในเมืองพิจิตรได้แก่ ปลาช่อน ปลาชะโด ปลาดุก ปลาหมอ ปลาสลิค ปลาเนื้ออ่อน ปลาสรวย ปลาตะเพียน ปลาเค้า ฯลฯ ในบัญชีประเภทปลาที่พระราชบัญญัติพัฒนาข้าวหลวงตรวจการกรมสรรพากรนอก ได้รายงานถึงกรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทำให้ทราบว่า มีปลาในเมืองพิจิตรถึง 37 ชนิด¹ แหล่งจับปลาที่สำคัญคือบึงสีไฟ ห้วย หนอง คลอง บึง และพรุที่กระจายอยู่ทั่วไป ปลาจะมีชุกชุมในช่วงเดือน 12 เดือน 4, 5 ปลาจะน้อย เครื่องมือที่ใช้ในการจับปลาได้แก่ ลอบยื่นและลอบนอน แห อวน สุ่ม เบ็ด²

การจำหน่ายปลามีทั้งในรูปของปลาสดหรือปลาเป็นและปลาแห้ง ปลาจุก ปลาหย่าง โดยถ้าเป็นปลาเป็นจะขายในท้องที่หรือขังส่งน้ำมาจำหน่ายที่กรุงเทพฯ³

ตลาดค้าปลาที่สำคัญคือที่ตำบลท่าอิฐ เมืองอุตรดิตถ์ ซึ่งเป็นจุดรวมที่เรือรับซื้อปลาจะมารับปลาขึ้นไปจำหน่ายทางภาคเหนือตอนบน เช่น เมืองเชียงใหม่ ลำปาง น่าน โดยมีเรือปลาถึง 200 ลำ แสดงถึงความเฟื่องฟูของตลาดปลาในสมัยนั้น หลักฐานแสดงถึงการไปซื้อขายปลาของแม่ค้าปลาจากเมืองพิจิตรมีดังนี้ “เรือแม่ค้าปลารับซื้อปลาหาง * ปลาใบไม้** ปลาหย่าง ปลาจุก จากเมืองนครสวรรค์, เมืองพิจิตร, เมืองพิษณุโลก บรรทุกเรือขึ้นไปขายจำนวนเรือตั้ง 200 ลำ เรือลำหนึ่งเจ้าของมีทุนราว 1,000 บาท ถ้าวรวมทุนค้าปลาปีหนึ่งถึง 200,000 บาท”⁴

แสดงให้เห็นว่าเมืองพิจิตรเป็นเมืองที่มีความอุดมสมบูรณ์ไปด้วยทรัพยากรสัตว์น้ำเป็นอันมาก

2.1.4 การทำพืชไร่

พืชไร่นับว่าเป็นสินค้าออกที่สำคัญอย่างหนึ่งของเมืองพิจิตร รองลงมาจากข้าว ที่พบว่าปลูกกันมากในเมืองพิจิตรได้แก่ ยาสูบ ฝ้าย อ้อย บัว เป็นต้น

2.1.4.1 ยาสูบ

การปลูกยาสูบในเมืองพิจิตรเพื่อบริโภคมีมาอย่างยาวนาน เมื่อมีผลผลิตส่วนเกินก็จะนำออกจำหน่าย ประชาชนเมืองพิจิตรนิยมปลูกยาสูบตามริมฝั่งแม่น้ำ เพื่ออาศัยปุ๋ยที่น้ำพัดพามาที่ถมไว้ ในคราวที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จมณฑลฝ่ายเหนือใน พ.ศ. 2444 ทรงเสด็จถึงสภาพสองข้างคลองจากบางมูลนากถึงบ้านขมั่งซึ่งเรือพระที่นั่งแล่นผ่าน

¹ รายงานพระราชบัญญัติพัฒนาข้าวหลวงตรวจการจับปลาในมณฑลพิษณุโลกและนครสวรรค์ ร.ศ.

128. (2452). สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เลขที่ ร.5 ม.2 14/47.

² แหล่งเดิม.

³ แหล่งเดิม.

* ปลาหาง หมายถึง ปลาช่อนเค็มตากแห้ง

** ปลาใบไม้ หมายถึง ปลาสลิคตากแห้ง

⁴ รายงานพระราชบัญญัติพัฒนาข้าวหลวงตรวจการจับปลาในมณฑลพิษณุโลกและนครสวรรค์ ร.ศ.

128. (2452). สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เลขที่ ร.5 ม.2 14/47.

ว่าเป็นที่ลุ่มเกินไปจึงทำนาไม่ได้ “ในที่ลุ่มเช่นนั้น น้ำใสไม่เป็นที่ปลูกพืชพรรณอันใดได้ดี เขาจึงขุดคันหลังให้แม่น้ำซึ่งมีฝุ่นเข้าไปเกรอะเป็นปุ๋ยปลูกยา”¹

ถึงแม้ว่าประชาชนจะเชื่อว่าการปลูกยาสูบรึมน้ำจะทำให้ต้นยาเจริญงอกงามดีและทำให้ผลผลิตสูง แต่พระองค์เจ้าเพ็ญพัฒนพงษ์ทรงให้ความเห็นว่าไม่มีความจำเป็นต้องทำเช่นนั้น เพราะ “ที่ยุโรปเขาไม่ต้องปลูกกริมแม่น้ำ ปลูกที่ไหน ๆ ก็ได้ถ้าดินนั้นดีและอากาศเป็ยก ปุ๋ยที่มาจากน้ำก็ไม่มี เขาใช้ก้านยานั่นเองเป็นปุ๋ย คือ เมื่อเต็ดใบอ่อนหมดแล้วก็ทิ้งก้านไว้ให้น้ำเป็ยในนา นั้นแล้วคาดไถดิน”²

ยาสูบในเมืองพิจิตรปลูกมากบริเวณริมฝั่งแม่น้ำน่านตั้งแต่เมืองภูมิขึ้นมาถึงเขตอำเภอเมืองพิจิตร แต่ยาสูบของเมืองพิจิตรรสชาติสู้ยาสูบที่ปลูกในเขตเมืองเพชรบูรณ์ไม่ได้ ทั้งนี้่าจะเป็นเพราะสภาพความอุดมสมบูรณ์ของดินที่เมืองเพชรบูรณ์เหมาะสมกับยาสูบชนิดนี้ อย่างไรก็ตาม การทำไร่ยาสูบในเมืองพิจิตรคงขยายตัวกว้างขวางขึ้น รัฐจึงจัดเก็บอากรยาสูบที่เมืองพิจิตร ใน พ.ศ. 2392 มีนายน้อยจันเี่ยม เป็นนายอากร จัดส่งปีละ 14 ชั่ง โดยมีพิกัดในการเก็บคือ 1,000 หลุม ต่อ 1 บาท หนึ่งหลุมคิด 4 ต้น ถ้าปลูกไม่ถึง 10 หลุมไม่จัดเก็บ³

การขายยาสูบขายเป็นตั้งหรือห่อ โดยนำยาเส้นที่ตากแห้งแล้วตัดออกเป็นส่วนประมาณ 6 นิ้ว ยาวประมาณ 8 นิ้ว นำมาซ้อนกัน จำนวน 10 แผ่น เรียกว่า 1 ตั้ง ถ้านำยาเส้นจำนวน 20 ตั้ง มามัดรวมกันเรียกว่า 1 ห่อ ราคาขายตักตั้งละ 1 เฟื้อง (เท่ากับครึ่งสลึง หรือ 12 สตางค์ครึ่ง) ถ้าเป็นห่อ ๆ ละ 10 สลึง ถึง 4 บาท⁴

ในรายงานสินค้าขาออกของมณฑลพิษณุโลกประจำ พ.ศ. 2441 มีการจำหน่ายยาสูบจำนวน 732,627 ตั้ง ราคาร้อยละ 10 บาท ได้เงินทั้งสิ้น 73,262 บาท ยาสูบจึงเป็นพืชเศรษฐกิจที่สำคัญชนิดหนึ่งที่รัฐให้ความสนใจใ้ จนมีการนำดินจากไร่ยาสูบของเมืองพิจิตรลงไปตรวจที่กรุงเทพฯ⁵

2.1.4.2 ฝ้าย

ฝ้ายเป็นพืชไร่ชนิดหนึ่งที่ปลูกมานานในบริเวณหัวเมืองเหนือ ดังหลักฐานพิกัดอัตราอากรสมพัทธเมืองพิษณุโลก พ.ศ. 2389 ซึ่งกำหนดให้ราษฎรผู้ปลูกฝ้ายจ่ายอากรอัตรา

¹ กรมศิลปากร. (2492). เล่มเดิม. หน้า 21.

² พระองค์เจ้าเพ็ญพัฒนพงศ์ตรวจราชการเมืองพิษณุโลก 28 ม.ค. ร.ศ. 121. สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เลขที่ ร.5 ม.2 14/83. (2445).

³ ร่างสารตราเจ้าพระยาจักรีถึงเมืองพิษณุโลก พิชัย ตั้งเงินฉายเป็นขุนประมุขสมบัตินายอากร. สำนักหอสมุดแห่งชาติ. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ. 1211. เลขที่ 20

⁴ พระองค์เจ้าเพ็ญพัฒนพงศ์ตรวจราชการเมืองอุดรดิษฐ์ 7 ก.พ. ร.ศ. 121. สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เลขที่ ร.5 ม.2 14/116. (2445).

⁵ พระองค์เจ้าเพ็ญพัฒนพงศ์ตรวจเมืองพิษณุโลก 26 ม.ค. ร.ศ. 121. สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เลขที่ ร.5 ม.2 14/83.

ไร่ละ 1 บาท¹ นอกจากนั้นในสมัยรัชกาลที่ 2 มีการเกณฑ์ส่วยจากหัวเมืองเหนือเพื่อนำไปสร้างพระเมรุพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก โดยหนึ่งในนั้นเป็น “ผ้าขาว” ที่เกณฑ์มากถึง 5070 ผืน เมืองพิจิตรส่งผ้าขาวในครั้งนั้นเป็นจำนวน 70 ผืน² แสดงให้เห็นว่าบริเวณเมืองพิจิตรมีสภาพพื้นที่ที่เหมาะสมในการปลูกฝ้าย ราษฎรจึงนิยมทำไร่ฝ้าย โดยเฉพาะตามริมตลิ่งจนก่อให้เกิดเหตุการณ์ครั้งสำคัญในเมืองพิจิตรเมื่อคราวที่มีชาวจีนทำไร่ฝ้ายที่บ้านดงเศรษฐีทำการขุดคลองเพื่อนำมูลดินมาใช้ในไร่ฝ้าย จนเป็นเหตุให้ลำน้ำน่านเปลี่ยนเส้นทางเดินชาวเมืองเดือดร้อน ในที่สุดเจ้าเมืองพิจิตรในขณะนั้นจึงต้องย้ายเมืองไปตั้งที่ใหม่³

ส่วนใหญ่ราษฎรปลูกฝ้ายเพื่อใช้ในครัวเรือน สำหรับทอเป็นเครื่องนุ่งห่ม ผลผลิตส่วนเกินก็นำออกขายเพื่อเพิ่มรายได้จนพื้นที่เพาะปลูกฝ้ายขยายออกไป ฝ้ายดิบไม่มีเมล็ดเป็นสินค้าออกของไทยที่ส่งไปยังต่างประเทศ รวมทั้งฝ้ายที่ผ่านการแปรรูปจนกลายเป็นผ้าที่เรียกว่า “ผ้าดิบ”

ภายหลังการเปิดเสรีทางการค้าใน พ.ศ. 2398 การปลูกฝ้ายน่าจะได้รับผลกระทบจากสินค้าจำพวกเสื้อผ้าสำเร็จรูปจากต่างประเทศ พื้นที่ปลูกฝ้ายจึงค่อย ๆ ลดจำนวนลงและได้รับผลกระทบมากขึ้น เมื่อมีการสร้างทางรถไฟสายเหนือเพราะพวกกรรมกรจีนที่ทำงานในไร่ฝ้าย ได้หันไปเป็นกรรมกรสร้างทางรถไฟแทน ทำให้จำนวนราษฎรที่ปลูกฝ้ายน้อยลง ดังรายงานที่ว่า “ใน พ.ศ. 2455 มณฑลพิษณุโลกผลิตฝ้ายประมาณ 4 – 5 พันหาบ ... แต่เมื่อ 20 ปีก่อนขึ้นไป (พ.ศ. 2435) มณฑลพิษณุโลกสามารถผลิตได้หลายหมื่นหาบ ด้วยพื้นบ้านพื้นเมืองทอผ้าใช้นุ่งห่มภายหลังซื้อผ้าต่างประเทศมาใช้”⁴

2.1.4.3 บัว

บัวเป็นพืชน้ำที่พบมากในบริเวณเมืองพิจิตร เนื่องจากมีบึงและที่ราบลุ่มมีน้ำขัง บางส่วน ราษฎรในเมืองพิจิตรจึงนิยมปลูกบัว เมล็ดบัวเป็นสินค้าออกที่ทำรายได้ให้กับเมืองพิจิตรประเภทหนึ่ง โดยมีราคาเกวียนละ 120 บาท⁵ บริเวณที่ปลูกบัวมากคือบึงสีไฟในเมืองพิจิตร ดังข้อความว่า

¹ สารตราเจ้าพระยาจักรีถึงพิษณุโลก เรื่องนำตั้งเงินเกษเป็นหมื่นศรีสมบัตินายอากรสมพัตสร. สำนักหอสมุดแห่งชาติ. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1208. เลขที่ 49

² บัญชีเกณฑ์เครื่องทำเมรุพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้า จ.ศ. 1172. สำนักหอสมุดแห่งชาติ. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2 จ.ศ. 1171–1173 เลขที่ 5.

³ กระทรวงมหาดไทย. (2530). ประวัติมหาดไทยส่วนภูมิภาคจังหวัดพิจิตร. หน้า 26.

⁴ มณฑลพิษณุโลกส่งรายงานพระศรีพนมมาศซึ่งได้นำมิสเตอร์ มิชิโรไปตรวจการเพาะปลูก. สำนักหอสมุดแห่งชาติ. เอกสารกระทรวงเกษตร. เลขที่ กส.13/744.

⁵ ข้าราชการบาลรายงานกิจการต่าง ๆ ภายในมณฑล ร.ศ. 113 – 118. (พ.ศ. 2437 - 2442). สำนักหอสมุดแห่งชาติ. เอกสารรัชกาลที่ 5 เลขที่ ม.2 1 / 2

... ประมาณเดือนกรกฎาคม ชาวไร่บัวเอาเมล็ดลงเพาะปลูกในที่นา พองอกงามที่สูงประมาณ 9 ศอกก็เอาลงไปปลูกในบึงนั้น น้ำในบึงเวลาที่ปลูกประมาณ 9 ศอก พอหน้าน้ำมาบัวก็ขึ้นตามน้ำ บางที่ทั้งบึงเต็มไปด้วยต้นบัว พอเมล็ดแห้งดีแล้วจึงเก็บไปขายได้ ราคาขึ้นขึ้นลงแล้วแต่บัวงามไม่งาม ถ้าปีไหนน้ำน้อยราคาก็ขึ้น บางที่ถึงถึงละ 8 สลึง พ่อค้าจีนรับเอาไปขายที่กรุงเทพฯ มาก ...¹

2.2 บทบาทด้านการค้า

บริเวณหัวเมืองเหนือที่มีเมืองพิจิตรรวมอยู่ด้วยนั้นมีบทบาทสำคัญในการเป็นแหล่งผลิตสินค้าส่งให้แก่เมืองหลวงเช่น กรุงเทพฯอยุธยาเพื่อเป็นสินค้าออกขายไปยังต่างประเทศ และดำเนินเรื่อยมาจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์

สภาพภูมิศาสตร์ที่มีแม่น้ำสองสายไหลผ่านตลอดเมือง ทำให้เมืองพิจิตรสามารถติดต่อค้าขายทางเรือกับศูนย์กลางการค้าของหัวเมืองสำคัญ ๆ ในภาคเหนือและภาคกลาง เช่น ตลาตท่าอิฐ เมืองอุตรดิตถ์ เมืองพิษณุโลก และตลาตปากน้ำโพ เมืองนครสวรรค์ ซึ่งทำให้มองเห็นภาพการค้าทางเรือในช่วงเวลาดังกล่าวได้อย่างชัดเจน

หลักฐานที่ชี้ให้เห็นว่าปากน้ำโพ เมืองนครสวรรค์ซึ่งเป็นศูนย์กลางการค้าขายทางเรือที่สำคัญแห่งหนึ่งมีพ่อค้าชาวจีนเป็นคนกลางรับซื้อข้าวจากเมืองพิจิตรล่องไปขายที่ปากน้ำโพ และซื้อสินค้ากลับขึ้นมาขายที่เมืองพิจิตร ดังข้อความที่ปรากฏว่า

จีนสี่ตันกับภรรยาได้นำเรือเปิดมาซื้อข้าวที่เมืองพิจิตรด้วยเงิน 30 ชั่ง 10 ตำลึง เป็นข้าวจำนวน 10 เกวียน ราคาเกวียนละ 4 ตำลึงและนำข้าวเปลือกไปจำหน่ายที่บ้านปากน้ำโพ แขวงเมืองนครสวรรค์ จำหน่ายราคาเกวียนละ 5 ตำลึง 3 บาท ขากลับซื้อสินค้าจำพวก ผ้าไหม ผ้าดิบ น้ำมัน มะพร้าว เสื้อหวาย เสื้อออป กะทะ ใต้ จานเชิง กางเกง และเสื้อตัวน นำไปจำหน่ายยังเมืองพิจิตร ...²

หลักฐานดังกล่าวแสดงให้เห็นว่าการค้าทางเรือในระยะแรกมีคนจีนเป็นพ่อค้าคนกลางในการติดต่อค้าขาย และเป็นผู้ถ่ายเทสินค้าไปยังบริเวณอื่นซึ่งทำให้การค้าทางเรือในบริเวณหัวเมืองเหนือรวมทั้งเมืองพิจิตรขยายตัวอย่างกว้างขวาง

เนื่องจากเกิดปัญหาขึ้นภายในประเทศจีนเช่น เกิดทุพภิกขภัย เกิดสงครามฝิ่น เกิดกบฏไต้เผิง ทำให้มีชาวจีนอพยพเข้ามาในช่วงสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นตั้งแต่ปลายรัชกาลที่ 2 ถึงรัชกาลที่ 3 เป็นจำนวนมาก ชาวจีนได้อพยพขึ้นเหนือมาตามลำน้ำเจ้าพระยาแล้วแยกไปตามแม่น้ำสาขา ปิง วัง ยม น่าน เข้าไปอยู่ตามแหล่งที่เป็นย่านการค้าเป็นส่วนใหญ่ เช่น ท่าอิฐ

¹ พระองค์เจ้าเพ็ญพัฒนพงศ์ตรวจราชการเมืองพิษณุโลก 28 ม.ค. ร.ศ. 121. สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เลขที่ ร.5.ม.2 14/83. (2445).

² ไบบอกเมืองพิจิตร. ลงวันที่ 2 ต.ค. จ.ศ. 1250. (พ.ศ. 2431). สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เลขที่ ร.5.ม.2 12ก/2.

เมืองอุตรดิตถ์ ปากน้ำโพ เมืองนครสวรรค์ เมืองกำแพงเพชร เป็นต้น ใน พ.ศ. 2374 มีชาวจีนเข้ามาอาศัยในเมืองพิจิตรจำนวน 50 คน ใน พ.ศ. 2377 เพิ่มขึ้นเป็นจำนวน 88 คน¹ และเพิ่มขึ้นเป็น 866 คนใน พ.ศ. 2429²

หลักฐานที่ยืนยันว่าชาวจีนได้เข้ามาประกอบอาชีพในเมืองพิจิตรคือ รายชื่อชาวจีนที่เป็นตัวแทนจำหน่ายสุรารายย่อยในเขตเมืองพิจิตร ได้แก่ จีนเตียน มีโรงเตาสุราจำหน่ายที่บ้านบางคลาน แขวงเมืองพิจิตร จีนงอนแสง จีนชื่น จีนอิเก็ง และจีนแปะเนี้ย จำหน่ายสุราที่บ้านบางคลานเป็นต้น³

นอกจากนี้ใน พ.ศ. 2428 ยังมีหลักฐานระบุว่าพ่อค้าจีนเข้ามาทำการค้าที่เมืองพิจิตรเป็นจำนวนมากขึ้น ดังข้อความว่า “พ่อค้าจีนจรและราษฎรที่ซื้อขายข้าวในแขวงเมืองพิจิตรนำข้าวขึ้นไปจำหน่ายทางเมืองฝ่ายเหนือชุกชุมขึ้น”⁴

2.3. การส่งรายได้เข้าสู่ท้องพระคลัง

ตั้งแต่ต้นสมัยรัตนโกสินทร์ เมืองพิจิตรเป็นหัวเมืองเหนือเมืองหนึ่งที่สร้างรายได้ให้กับรัฐ โดยเฉพาะการจัดเก็บผลประโยชน์จากส่วย

2.3.1 ส่วย

ส่วยคือสิ่งของที่บุคคลบางคนส่งให้รัฐบาลแทนการประจำทำราชการ⁵ การส่งส่วยนั้นอาจส่งเป็นเงิน ทองคำ หรือสิ่งของ ยกตัวอย่างเช่น คนที่ประกอบอาชีพจับสัตว์น้ำอาจถูกเกณฑ์ให้ส่งส่วยปลาแห้ง ผู้ที่ส่งส่วยแทนการรับราชการเรียกว่าไพร่ส่วย โดยมักส่งสิ่งของที่เป็นทรัพยากรธรรมชาติหรือสิ่งของที่มีมากในแต่ละท้องถิ่น เช่น ส่วยไม้ขนสั๊ก ส่วยน้ำผึ้ง ส่วยเร็ว เป็นต้น ในบางครั้งอาจมีการเกณฑ์ส่วยตามที่รัฐบาลต้องการและจำเป็นต้องใช้ เช่น ในสมัยรัชกาลที่ 2 เมืองพิจิตรถูกเกณฑ์ส่วยผ้าขาว 70 ผืน กับขมื่น เพื่อใช้ในพระราชพิธีพระบรมศพของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก⁶

¹ บัญชีส่งเงินปีและผูกปีจีน. สำนักหอสมุดแห่งชาติ. จดหมายเหตุนครราชสีมาที่ 3 จ.ศ. 1196 เลขที่ 52

² ใบบอกเมืองพิจิตร. สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ เลขที่ ร.5. ม.2.12ก/2 ลงวันที่ 1 พฤษภาคม จ.ศ. 1248 (พ.ศ. 2429)

³ ใบบอกเมืองพิจิตร. สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ เลขที่ ร.5. ม.2.12ก/2 ลงวันที่ 5 ตุลาคม จ.ศ. 1248 (พ.ศ. 2429)

⁴ รายงานตรวจราชการเมืองพิจิตร ร.ศ. 117. สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เลขที่ ร.5.ม/29/2.

⁵ พระยาอนุমানราชชน. (2490). ภาษีอากรและการค้าสำเภาสมัยก่อน. หน้า 5.

⁶ บัญชีเกณฑ์เครื่องทำเมรุพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้า จ.ศ. 1172. สำนักหอสมุดแห่งชาติ. จดหมายเหตุนครราชสีมาที่ 2. จ.ศ. 1171-1173 เลขที่ 5.

2.3.1.1 ส่วยไม้ขอนสัก

ไม้สักเป็นทรัพยากรธรรมชาติที่มีมากในภูมิภาคนี้ เมืองพิจิตรเองถึงจะมีจำนวนไม้สัคน้อยกว่าเมืองอื่น ๆ แต่ก็มีบริเวณที่มีไม้สักขึ้นอย่างหนาแน่น จนมีผู้ขอรับสัมปทานทำป่าไม้ที่ห้วยกุดพระ หนองเต่า และห้วยบ้านกล้วย ทั้งสองที่ขึ้นกับเมืองภูมิต¹ เป็นที่น่าสังเกตว่าป่าทั้งสองแห่งล้วนอยู่ติดกับลำห้วย การเคลื่อนย้ายไม้ขอนสักของเมืองพิจิตรจึงอาศัยน้ำเป็นสำคัญ

หลักฐานการเกณฑ์ส่วยไม้ขอนสักมีปรากฏในสมัยรัชกาลที่ 2 โดยเมืองพิจิตรนอกจากจะถูกเกณฑ์ส่วยผ้าขาว ขมิ้น และสีผึ้งแล้ว ยังต้องส่งไม้ขอนสักเพื่อใช้ในการสร้างพระเมรุมาศของรัชกาลที่ 1² อีกด้วย

การเกณฑ์ไม้ขอนสักและไม้เครื่องสำเภาจากเมืองพิษณุโลกจำนวน 6 รายการ³ แสดงถึงความต้องการไม้ของรัฐเนื่องจากรายการสินค้าขาออกของรัฐในสมัยรัชกาลที่ 3 มี เรือ รวมอยู่ด้วย ซึ่งตรงกับเอกสารของจอห์น ครอฟอร์ดที่ว่า ไม้สักที่ใช้ต่อเรือสำเภาและเรือสลูบของไทยนั้นมีราคาถูก ทนทาน และคุณภาพดีเทียบเท่ากับกรุงอังวะ⁴ ใน พ.ศ. 2374 รัฐบาลให้มีการเกณฑ์ไม้ขอนสักมากถึง 2,765 ตัน โดยเป็นไม้จากเมืองพิจิตร 88 ตัน⁵ และยังมีการจัดส่งคนขึ้นไปซื้อไม้ขอนสัก ณ เมืองสวรรคโลก สุโขทัย⁶ และให้ "... สมุหนายกมอบเงินให้พระยาพิชัยจัดซื้อไม้ขอนสัก เป็นเงิน 7 ชั่ง 14 ตำลึง ขึ้นไปจัดซื้อไม้ขอนสักตามราคาในท้องถื่นที่แขวงเมืองพิชัย และเมืองขึ้นของเมืองพิชัย ให้ส่งลงมากรุงเทพฯ ..." ⁷ ซึ่งแสดงถึงความต้องการใช้ไม้ของรัฐที่มีปริมาณสูงขึ้น ทั้งนี้รัฐได้ตั้งกองส่วยไม้ขึ้นที่พิษณุโลกใน พ.ศ. 2374 รวม 3 กอง ต่อมาจึงจัดตั้งที่เมืองพิจิตร ในกองส่วยจะมีนายกองส่วยทำหน้าที่ดูแล เร่งรัดให้มีการจัดส่งส่วยไปยังเมืองหลวงเพื่อความเรียบร้อย ไม่ให้ "ส่วยของหลวงขาดค้างลวงงวดลวงปี"

ปัญหาการค้างส่งส่วย ส่งได้ไม่เท่ากับจำนวนที่รัฐเกณฑ์ อย่างเช่นเมืองพิจิตรค้างส่งไม้สะสมมาใน พ.ศ. 2393 มีจำนวนถึง 9,959 ตัน⁸ ปริมาณของไม้ที่ถูกเกณฑ์มากหรือน้อยจะขึ้นอยู่กับ

¹ใบบอกเมืองพิจิตร. สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารรัชกาลที่ 5 เลขที่ ร.5 ม.2./2/ก/4.

²แหล่งเดิม.

³สารตราเจ้าพระยาจักรีถึงเมืองพิษณุโลก เรื่องตอบรับไม้เครื่องสำเภา. สำนักหอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2 จ.ศ. 1176.

⁴จอห์น ครอฟอร์ด. (2515). เอกสารครอฟอร์ด. แปลโดย ไพโรจน์ เกษแมนกิจ. หน้า 30.

⁵บัญชีเรื่องเกณฑ์เจ้าเมืองกรมการตัดไม้ขอนสัก. เอกสารรัชกาลที่ 3 เลขที่ 23 จ.ศ. 1193.

⁶แหล่งเดิม.

⁷แหล่งเดิม.

⁸เรื่องบัญชีรับไม้ขอนสักและทองแดง ส่วย รายปี จากหัวเมืองต่าง ๆ. สำนักหอสมุดแห่งชาติ. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1212. เลขที่ 142.

กับปริมาณของป่าที่มี เช่น ใน พ.ศ. 2377 เมืองพิษณุโลกส่งไม้ขอนสักเข้าพระคลัง 24 ท่อน แต่เมืองพิจิตรมีอยู่เพียง 2 ท่อน¹

อังกฤษมีบทบาทในการทำป่าไม้ในดินแดนประเทศไทยหลังจากสามารถครอบครองพม่าได้ตั้งแต่ พ.ศ. 2369 และ “ตั้งโรงเลื่อยที่เหมาะสมลำเลียง (มะละแหม่ง) ตัดต้นสักมาเลื่อยเป็นไม้เหลี่ยมและไม้กระดานส่งขายต่างประเทศ”² การทำไม้ขอนสักของอังกฤษขยายวงกว้างเข้าสู่เชียงใหม่ ลำปาง ลำพูน และตาก ดังหนังสือเจ้าพระยาจักรีที่สั่งว่า “จึงมีตราให้หัวเมืองทั้งหมดนี้จัดการซื้อขายไม้ขอนสัก อย่าให้เกิดทะเลาะวิวาทกับพม่า มอญ และอังกฤษได้”³ จากนั้นขยายลงสู่ภาคเหนือตอนล่าง รวมถึงเมืองพิจิตร คนในบังคับพม่าซื้อ หม่องอ๊อ หม่องตอ ทำสัมปทานไม้ที่เมืองภูมิจึงโดย “... แบ่งกันทำป่าละห้วย เป็นหนังสือสัญญา 2 ฉบับ หม่องอ๊อ หม่องตอ ทำมาได้ประมาณเจดปี แปดปี มาแล้ว ได้ไม้บ้างเล็กน้อย ...”⁴ แสดงให้เห็นว่า ป่าไม้ขอนสักในเมืองพิจิตรน่าจะมีความอุดมสมบูรณ์น้อยกว่าเมืองอื่น ๆ

ในบางครั้งชนชั้นปกครองก็รับสัมปทานทำเสียเอง ดังเช่น พระยาพิทักษ์ทวยหาญ หลวงณรงค์ฤทธิ์ ปลัดเมืองภูมิจึงยื่นขออนุญาตทำป่าไม้ขอนสักของเมืองภูมิจึง โดย “... พระยาพิทักษ์ทวยหาญ หลวงณรงค์ฤทธิ์ ปลัดจะขอทำหนังสือสัญญา ขอตัดฟันไม้ซเรศทั้งสองนี้ หกปี และจะเสียค่าตอบแทนละสามรูเป็ยครั้ง ...”⁵ ทั้งนี้ผู้ทำป่าไม้ต้องซื้อไม้ที่ผู้ทำไม้คนก่อน* ตัดค้างไว้ในป่าซึ่งตกเป็นของแผ่นดิน รัฐและผู้ยื่นหนังสือขอทำไม้จะทำการตกลงกันเกี่ยวกับราคาของไม้ดังกล่าว เช่น กรณีของพระยาพิทักษ์ทวยหาญที่ต้องจ่าย “... ไม้ที่การไว้ต้นละบาท ไม้ตัดต้นทอนปลายแล้ว ยังไม่ได้ชักลากต้นละกึ่งพิกัด ไม้ที่ชักลากตกห้วยแล้วต้นละพิกัดหนึ่ง ...”⁶

อย่างไรก็ดี ผู้ที่ไม่ได้ขออนุญาตก็สามารถทำการตัดไม้ได้ แต่ต้องไม่ใช่ไม้ในเขตป่าที่มีผู้ประมูลหรือผู้ที่รับทำแล้ว โดยใช้ราคาพิกัดเดียวกัน มีหลักฐานการทำไม้ของราษฎรทั่วไป หรือผู้ไม่ได้ขออนุญาตว่าใน พ.ศ. 2431 ถึง พ.ศ. 2433 รวม 3 ปี ตัดไม้ได้ทั้งหมด 857 ต้น มีไม้ขอนสักใหญ่ 8 ก่า 10 ต้น ไม้ใหญ่ 5-7 ก่า 7 ต้น ไม้หลักแพ 240 ต้น รวมเป็นเงินค่าต่อไม้ทั้งหมด 6 ชั่ง 14 ตำลึง 3 บาท 1 สลึง และในปีถัดมา เฉพาะ พ.ศ. 2434 ปีเดียวมีราษฎรตัดไม้รวม 677 ต้น

¹เรื่องบัญชีเจ้าเมืองกรมการต่าง ๆ ส่งไม้ขอนสักส่วย. สำนักหอสมุดแห่งชาติ. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1196 เลขที่ 16.

²สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาเทวัญวิมลคุณากร. (2545). เทศกาล. หน้า 62.

³เรื่องสารตราเจ้าพระยาจักรีถึงพระยาเชียงใหม่ เรื่อง บอกรับเมืองอั้งวะรบกับพม่า. สำนักหอสมุดแห่งชาติ. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1204 เลขที่ 14.

⁴ใบบอกเมืองพิจิตร. สำนักหอสมุดแห่งชาติ. เอกสารรัชกาลที่ 5 เลขที่ ร.5.ม.2.12ก/4.

⁵แหล่งเดิม.

* กรณีที่ป่าแห่งนั้น มีคนทำไม้มาก่อนหน้าและได้หมดสัญญาไป

⁶ใบบอกเมืองพิจิตร. สำนักหอสมุดแห่งชาติ. เอกสารรัชกาลที่ 5 เลขที่ ร.5.ม.2.12ก/4.

แบ่งเป็นไม้ใหญ่ 8-9 กรัม 4 ต้น ไม้ใหญ่ 5-7 กรัม 483 ต้น ไม้หลักแพ 186 ต้น และไม้กระยาเลย 4 ต้น รัฐเก็บเงินได้ทั้งสิ้น 5 ชั่ง 4 ตำลึง 3 บาท 3 สลึง

ตาราง 1 แสดงการตัดไม้โดยผู้ไม้ได้ขออนุญาตทำป่าไม้ในเมืองพิจิตร

พ.ศ.	ไม้/พิกัด	จำนวน/ต้น	จำนวน/เงิน
2431	ขอนสักใหญ่ 8 กำ	10	
2432	ขอนสักใหญ่ 5-7 กำ	7	6 ชั่ง 14 ตำลึง
2433	หลักแพ	240	3 บาท 1 สลึง
2434	ขอนสักใหญ่ 8 กำ	4	
	ขอนสักใหญ่ 5-7 กำ	483.	5 ชั่ง 4 ตำลึง
	หลักแพ	186	3 บาท 3 สลึง
	กระยาเลย	4	

ที่มา : ดัดแปลงจาก : ไบบอกเมืองพิจิตร. เอกสารรัชกาลที่ 5 ร.5 4. ม.2 12ก/4 (179)

ปริมาณไม้ขอนสักตามตารางแสดงให้เห็นถึงความเพียงพอของการค้าไม้ขอนสักที่มีปริมาณเพิ่มขึ้นถึงปีละเกือบ 1 เท่าตัว

2.3.1.2 กองส่วยสีผึ้ง

สีผึ้งหรือขี้ผึ้งเป็นของป่าที่ใช้มากเกี่ยวกับศาสนา เช่น การหล่อเทียน ส่วยสีผึ้งน่าจะมานานแล้วเพื่อใช้ในพระราชพิธีที่เกี่ยวข้องกับศาสนา หลักฐานการเกณฑ์ส่วยสีผึ้งมีปรากฏในสมัยรัชกาลที่ 2 ที่เกณฑ์สีผึ้งมาใช้ในพระราชพิธีพระบรมศพของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก โดยให้กรมการเมืองต่าง ๆ จัดส่งสีผึ้งเข้าเมืองหลวง ในครั้งนั้นเมืองพิจิตรต้องส่งสีผึ้งจำนวน 30 สลึง¹

นอกจากสีผึ้งจะใช้ในกิจกรรมที่เกี่ยวข้องในศาสนาแล้วยังส่งเป็นสินค้าออกไปขายต่างประเทศอีกด้วย ใน พ.ศ. 2367 เมืองพิจิตรมีกองส่วยสีผึ้งจำนวน 3 กอง และเพิ่มเป็น 4 กองใน พ.ศ. 2374² แสดงให้เห็นถึงปริมาณความต้องการสีผึ้งที่เพิ่มมากขึ้นของรัฐ โดยเมืองพิจิตรส่งสีผึ้งหนัก 9 หาบ 42 ชั่ง และมีจำนวนเลขสังกัดอยู่ในกองส่วยสีผึ้ง 4 กอง จำนวน 94 คน³ โดย

¹ บัญชีเกณฑ์เครื่องทำเมรุพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้า จ.ศ. 1172. สำนักหอสมุดแห่งชาติ. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2 จ.ศ. 1171-1173 เลขที่ 5.

² บัญชีส่วยอากร พระศรีสเทพ ปลัดบัญชากรมมหาดไทยนำทูลถวาย. สำนักหอสมุดแห่งชาติ. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1186 เลขที่ 36.

³ บัญชีจำนวนเลขทำส่วยไม้ซุงสักและขี้ผึ้ง. สำนักหอสมุดแห่งชาติ. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1193 เลขที่ 20.

“... ขุนอริฐเกสร นายอากรเก็บศรีพึ่งกับตัวไพร่ได้ศรีพึ่งหนักสองหาบ กับเงินแทนศรีพึ่งสองร้อยบาท ...”¹

เป็นที่น่าสังเกตว่าตำแหน่งนายกองส่วยกลับถูกเรียกเป็นนายอากร ซึ่งน่าจะบ่งบอกวิธีการเก็บส่วยสี่ฝู่งที่เปลี่ยนมาเป็นระบบเจ้าภาษีนายอากร โดยให้ไพร่ชำระเป็นตัวเงิน เพราะอากรมิได้จำกัดเฉพาะสิ่งของเท่านั้น ดังหลักฐานตามใบบอกที่กล่าวว่า “... ข้าพเจ้าและกรมการได้หาตัวขุนอภัยภูมริน นายกองส่วยพึ่ง มาชำระเร่งรัดให้เก็บเงินแทนศรีพึ่งกับตัวไพร่ ...”² ในปีนั้น (พ.ศ. 2434) ไพร่ต้องส่งเงินแทนสี่ฝู่งคนละ 6 บาท และเก็บเงินได้ทั้งหมด 18 ตำลึง^{*}

สันนิษฐานว่ารัฐบาลคงต้องการใช้เงินมากขึ้น จึงจัดเก็บส่วยในรูปของตัวเงินมากกว่าสิ่งของ และเป็นธรรมเนียมปฏิบัติที่ได้สืบทอดในรัชกาลต่อ ๆ มา การจัดเก็บส่วยมีปัญหาคือการค้างส่งส่วยเกิดจากนายกองส่วยไม่นำส่งทำให้ส่วยค้างอยู่เป็นจำนวนมาก เมื่อสมเด็จพระยาตำราจราชานุภาพเสด็จตรวจราชการหัวเมืองเหนือใน พ.ศ. 2435 ทรงนำบัญชีเงินส่วยที่เมืองต่าง ๆ ติดค้างอยู่ขึ้นไปด้วยเพื่อเร่งรัด ในครั้งนั้นเมืองพิจิตรค้างส่งส่วยไม้ขอนสัก 9 กอง เป็นจำนวนเงิน 22 ชั่ง 63 บาท และส่วยสี่ฝู่ง 1 กอง เป็นจำนวนเงิน 1 ชั่ง 42 บาท³

ใน พ.ศ. 2444 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้ตรา “พระราชบัญญัติเก็บเงินค่าราชการรัตนโกสินทร์ศก 120”⁴ กำหนดให้ชายฉกรรจ์ที่มีอายุระหว่าง 18 – 60 ปี ต้องเสียเงินค่าราชการให้แก่รัฐบาลในอัตราปีละ 6 บาท และให้ยกเลิกการเก็บเงินส่วยจากไพร่ (ชายฉกรรจ์) อีกต่อไป พระราชบัญญัตินี้ประกาศใช้ในมณฑลพิษณุโลกรวมทั้งเมืองพิจิตร เมื่อ พ.ศ. 2446

อย่างไรก็ดี รัฐได้พิจารณาปรับลดหรือยกเลิกการเก็บเงินดังกล่าวให้กับบางท้องที่เป็นถิ่นทุรกันดาร ราษฎรยากจน เช่น ใน พ.ศ. 2452 อนุญาตให้ราษฎรใน ตำบลชนแดน วังยาง

¹ใบบอกเมืองพิจิตร ร.ศ. 108. สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารรัชกาลที่ 5 เลขที่ ร.5.ม.2. 12ก/4 (81).

²ใบบอกเมืองพิจิตร ร.ศ. 109. สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารรัชกาลที่ 5 เลขที่ ร.5.ม.2. 12ก./4 (150).

* ราคาเงินที่ไพร่จัดส่งแทนส่วย กำหนดคนละ 6 บาท ทาสคนละ 2 บาทต่อปี

³เรื่อง เงินส่วยและเรื่องเล็ก (30 มกราคม ร.ศ. 108-15 ร.ศ. 111). เลขที่ ร.5.ม.1.4/1.หนังสือราชการปี 109 มหาดไทย.

⁴สมเด็จพระยาตำราจราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทยกราบบังคมทูลแด่ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว วันที่ 24 สิงหาคม พ.ศ. 2444. เลขที่ ร.5.ม.28.2/2 หนังสือที่ 73/4830.

ท่าข้าม ดงขุย ในแขวงเมืองภูมิจ่ายเงินค่าราชการคนละ 4 บาทต่อปี และไม่ต้องเสียเงินค่าอนุญาตจับสัตว์น้ำและอาการสมพัทธ์ตั้งแต่นั้น พ.ศ. 2452 เป็นต้นไป¹

ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ 6 ทรงเปลี่ยนคำว่า “เงินค่าราชการ” เป็น “เงินรัฐชูปการ” และเพิ่มเงื่อนไขว่า “ถ้าชายฉกรรจ์* คนใดไม่สามารถเสียเงินรัฐชูปการให้แก่ทางรัฐบาลได้ รัฐบาลมีอำนาจที่จะนำตัวชายฉกรรจ์ผู้นั้นมาทำงานโยธาให้แก่ทางราชการมีกำหนดระยะเวลา 30 วัน”² และประกาศเป็นพระราชบัญญัติลักษณะการเก็บเงินรัฐชูปการ พุทธศักราช 2462 ประกาศใช้ตั้งแต่วันที่ 1 เมษายน พ.ศ. 2462

ระบบเงินรัฐชูปการถูกยกเลิกเมื่อ พ.ศ. 2482 รัฐเก็บเงินช่วยการประถมศึกษาแทนอัตราคนละ 2 บาทต่อปี และได้ถูกยกเลิกไปใน พ.ศ. 2494 โดยพระราชบัญญัติแก้ไขเพิ่มเติมประมวลรัษฎากร (ฉบับที่ 8) พ.ศ. 2494³

2.3.2 การผูกปี่จีน

รายได้ที่สำคัญอย่างหนึ่งของรัฐที่ได้จากหัวเมืองบริเวณภาคเหนือตอนล่าง คือ การผูกปี่ชาวจีนเพื่อใช้ควบคุมชาวจีนที่อาศัยอยู่ตามบริเวณต่าง ๆ มีปรากฏหลักฐานการจับเก็บในสมัยรัชกาลที่ 3 พ.ศ. 2374 โดยในครั้งนั้นเป็นการจับเก็บทั่วราชอาณาจักร และที่เมืองพิจิตรมีชาวจีนที่ผูกปี่ 50 คน เป็นจำนวนเงิน 200 บาท

อย่างไรก็ดี ชาวจีนเข้ามาในบริเวณภาคเหนือตอนล่างถึงเมืองพิจิตรก่อนหน้านั้นแล้ว ตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 2 ดังหลักฐานการเข้าไปประกอบกิจกรรมทางเศรษฐกิจ เช่น การเข้าประมูลจัดเก็บอากรสุรา อากรบ่อนเบี้ย เพียงแต่ขาดหลักฐานว่ามีการผูกปี่ข้อมือเพื่อเก็บรายได้เข้ารัฐ

ใน พ.ศ. 2377 รายได้จากการผูกปี่ข้อมือชาวจีนในเมืองพิจิตรเพิ่มขึ้นเป็น 352 บาท จากจำนวนชาวจีนที่เพิ่มขึ้นจาก พ.ศ. 2374 อีก 38 คน รวมเป็น 88 คน หลักฐานนี้แสดงให้เห็นว่าการเดินทางเข้ามาอาศัยอยู่ตามบริเวณเมืองเหนือแถบนี้ของชาวจีนมีปริมาณเพิ่มขึ้น

¹ประกาศลดอัตราเงินค่าราชการ แยกวันไม่เก็บเงินค่าที่อนุญาตจับสัตว์น้ำ แลอาการสมพัทธ์ในตำบลต่าง ๆ แขวงเมืองพิจิตร. (2452). ราชกิจจานุเบกษา. เล่ม 28 ตอน 1 ร.ศ. 128. หน้า 821.

* ยกเว้นนักบวชในศาสนาต่าง ๆ ทหาร ตำรวจ กำนัน ผู้ใหญ่บ้าน คนพิการ และอื่น ๆ

²เสถียร ลายลักษณ์; และ คนอื่น ๆ, ผู้รวบรวม. (2477). พระราชบัญญัติลักษณะการเก็บเงินรัฐชูปการ พุทธศักราช 2462. ใน ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 31. หน้า 175.

³เสถียร ลายลักษณ์; และคนอื่น ๆ, ผู้รวบรวม. (2477). ประกาศผ่อนผันงดการเก็บเงินและขยายเวลาเก็บเงินรัฐชูปการ พ.ศ. 2472 แก่ชายฉกรรจ์ที่ถูกเพลิงไหม้บ้านเรือนและทรัพย์สินสมบัติ ในหมู่ที่ 3 ต.หัวดง ท้องที่ อ.ท่าหลวง จ.พิจิตร. ใน ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 42 กฎหมาย พ.ศ. 2472. หน้า 265-266.

รัฐกำหนดอัตราการผูกปี้ที่ชาวจีนในเมืองพิจิตรจะต้องจ่ายคนละ 4 บาท เป็นที่น่าสังเกตว่าอัตรานี้ถูกกว่าในเมืองนครสวรรค์ เพราะปรากฏหลักฐานว่าใน พ.ศ. 2387 ชาวจีนในนครสวรรค์จ่ายค่าผูกปี้คนละ 1 ตำลึง 2 บาท* “ผูกปี้ ตีตราครึ่งประจำข้อมือจีนเรียกเอาเงินค่าแรงเงินเสมอคนละ ๑/๒”¹ ในครั้งนั้นเก็บเงินได้ 31 ชั่ง 7 บาท และมีชาวจีนผูกปี้ถึง 418 คน

ใน พ.ศ. 2429 มีชาวจีนในเมืองพิจิตรผูกปี้ข้อมือ 866 คน เป็นจำนวนเงิน 3,466 บาท² อย่างไรก็ตามภายหลังจาก พ.ศ. 2429 จำนวนชาวจีนกลับลดลงเหลือ 826 คน เป็นจำนวนเงิน 3,394 บาท³ จึงน่าจะสะท้อนภาพการอพยพของชาวจีนไปตามแหล่งเศรษฐกิจที่ทำประโยชน์แก่พวกเขามากขึ้น

* ดูรายละเอียดตารางเทียบอัตราเงินโบราณในภาคผนวก จ

¹ ราชตราตอบเมืองนครราชสีมา เรื่อง ส่งเงินแดงกับส่งช้างเผือก 2 เชือก. เอกสารรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1206 เลขที่ 14.

² ใบบอกเมืองพิจิตร. สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารรัชกาลที่ 5 เลขที่ ร.5 ม.2. 12ก/2. ลงวันที่ 1 พฤษภาคม จ.ศ. 1248 (พ.ศ. 2429)

³ ใบบอกเมืองพิจิตร. สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารรัชกาลที่ 5 เลขที่ ร.5 ม.2.12ก/4. ลงวันที่ 7 เมษายน จ.ศ. 1251 (พ.ศ. 2432)

บทที่ 3

สภาพเศรษฐกิจเมืองพิจิตร ระหว่าง พ.ศ. 2450-2476

นับตั้งแต่ พ.ศ. 2450 ที่มีการสร้างเส้นทางรถไฟสายเหนือช่วงปากน้ำโพถึงพิษณุโลกได้ส่งผลให้สภาพเศรษฐกิจของเมืองพิจิตรเปลี่ยนแปลง เนื่องจากสามารถติดต่อกับหัวเมืองอื่น ๆ และศูนย์กลางการปกครองได้สะดวกมากขึ้น นอกจากนี้ระบบขนส่งโดยรถไฟยังช่วยกระตุ้นเศรษฐกิจของเมืองให้เติบโตอย่างรวดเร็ว

1. การสร้างทางรถไฟสายเหนือ

มูลเหตุของการสร้างทางรถไฟสายเหนือเกี่ยวเนื่องมาจากการเมืองเพราะบริษัทของอังกฤษต้องการขยายฐานผลประโยชน์เข้าไปในทางตอนใต้ของจีน ดังนั้นจึงต้องการสร้างเส้นทางคมนาคมเชื่อมระหว่างอินเดียนกับมณฑลยูนนาน ประเทศมหาอำนาจต่างให้ความสำคัญเรื่องการหาเส้นทางติดต่อกับมณฑลยูนนาน เนื่องจากเชื่อว่าจะทำให้ตลาดการค้าในภูมิภาคนี้เจริญยิ่งขึ้น อีกทั้งจะสามารถระบายสินค้าทั้งขาเข้าและขาออกอันจะนำผลประโยชน์มหาศาลมาสู่ตน อังกฤษซึ่งเป็นเจ้าของอาณานิคม พม่า อินเดีย และมลายู กับฝรั่งเศสที่เข้าครอบครองดินแดนแถบอินโดจีน (ญวน เขมร ลาว ในปัจจุบัน) จึงหวังเป็นอย่างยิ่งที่จะเป็นผู้ครอบครองเส้นทางที่สำคัญนี้

บริษัทของอังกฤษอาศัยความได้เปรียบจากการมีอิทธิพลในบริเวณภูมิภาคนี้ ส่งวิศวกรสองคนชื่อ นายอาร์ชีบออลด์ อาร์ โคลกุล (Archibald R. Colquhoun) และ นายฮอลล์ เอส ฮัลเลต (Halt S. Hallett) เดินทางเข้ามาสำรวจเส้นทางในประเทศไทย ใน พ.ศ. 2426 จากนั้นได้ยื่นขออนุญาตสร้างทางรถไฟผ่านมณฑลพายัพที่เมืองระแหง (ตาก) เพื่อเข้าสู่พม่าตอนบน และเชื่อมไปถึงมณฑลยูนนานของจีน¹ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่ทรงยินยอมตามข้อเสนอของอังกฤษเนื่องจากเห็นว่าถ้าหากอนุญาตจะทำให้อังกฤษเพิ่มอิทธิพลในมณฑลพายัพมากยิ่งขึ้น เนื่องจากในขณะนั้นชาวอังกฤษจำนวนมากเข้ามาค้าขาย และทำป่าไม้ในบริเวณภาคเหนือของไทย บริษัทของอังกฤษได้เริ่มขยายจากพม่าเข้าสู่ภาคเหนือที่ป่าไม้ยังอุดมสมบูรณ์ รัฐบาลอังกฤษได้ตั้งสถานกงสุลและศาลกงสุลที่เมืองเชียงใหม่ เพื่อดูแลคนของตนเอง นอกจากนี้การที่เจ้านายทางภาคเหนือมีความใกล้ชิดกับอังกฤษมากก็เป็นปัญหาต่อไทยด้วยเพราะในการดูแลหัวเมืองในภาคเหนือที่รัฐบาลส่วนกลางต้องอาศัยบรรดาเจ้านายเหล่านี้ซึ่งเป็นผู้ปกครองเดิม การที่บุคคลเหล่านี้ไปใกล้ชิดกับอังกฤษจึงเสี่ยงต่อการถูกยุยงให้เอาใจออกห่างจนอาจก่อให้เกิดปัญหาได้ ในภาคเหนือยังมีการ

¹พูนพร พูลทจักร. (2530). การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจในมณฑลพายัพ หลังจากตัดเส้นทางรถไฟสายเหนือ พ.ศ. 2464-2484. หน้า 62. (อ้างอิงจาก กรมหมื่นนเรศนรราชบัณฑิตย์พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. กongsarabrrn. กระทรวงต่างประเทศ. หมวดรถไฟ แฟ้มที่ 2 ส่วนที่ 1.)

ใช้ภาษาพม่าอย่างแพร่หลาย ตลอดจนใช้เงินรูปีของพม่าแทนเงินบาทไทย* ดังปรากฏหลักฐานจากในเอกสารชาวต่างชาติที่ว่า “เงินไทยนั้นใช้ไม่ได้เลยนับแต่ระแวงขึ้นไป ใช้แต่เงินรูปีของพม่า”¹

หลักฐานหนึ่งที่แสดงให้เห็นว่า การสร้างทางรถไฟสายเหนือมีปัจจัยจากการเมืองเป็นสำคัญคือรัฐบาลไทยตัดสินใจที่จะดำเนินการสร้างทางรถไฟเอง เพื่อเป็นการป้องกันการแทรกแซงของอังกฤษ “เป็นการไปลิดติกเพื่อป้องกันการเบียดเบียนของต่างประเทศ”²

ใน พ.ศ. 2430 รัฐบาลได้ว่าจ้าง เซอร์ แอนดรู คลาร์ก (Sir Andrew Clarke) และบริษัท ปันชาร์ด แมกทักการ์ท โลเธอร์ (Messre Punchard, Mac Taggard, Lowther & Co.) ของอังกฤษ ให้สำรวจเส้นทาง เพื่อสร้างทางรถไฟจากกรุงเทพฯ ถึงเชียงใหม่ และทางแยกอีก 3 ทาง³ ในครั้งนั้น บริษัทได้ทำแผนที่และงบประมาณที่ต้องใช้ในการสร้างในแต่ละพื้นที่อย่างละเอียด แต่โครงการดังกล่าวต้องหยุดชะงักเพราะรัฐบาลมีความจำเป็นต้องสร้างทางรถไฟสายนครราชสีมามาก่อนเพื่อป้องกันการขยายอิทธิพลของฝรั่งเศสต่อภาคอีสาน**

อย่างไรก็ดี อังกฤษไม่ละความพยายามที่จะทำให้การสร้างทางรถไฟสายเหนือเกิดขึ้นให้ได้ รัฐบาลอังกฤษได้สนับสนุนให้บริษัทเอกชนของตน เข้ามาทำเรื่องขอสัมปทานสร้างทางรถไฟสายเหนือตั้งแต่อยุธยาถึงเชียงใหม่ แต่มีข้อเสนอหลายอย่างที่เอาเปรียบ เช่น ไทยต้องค้าประกันร้อยละ 5 เป็นเวลา 10 ปี และยืดเวลาสัมปทานออกไปจาก 25 ปี เป็น 50 ปี และอังกฤษจะเลือกสร้างเฉพาะช่วงที่คาดว่าจะได้กำไรเท่านั้น คือ จากกรุงเทพฯ-อยุธยา-นครสวรรค์ ซึ่งเป็นเมืองที่มี

*รัฐบาลกำหนดให้ใช้เงินบาทในบริเวณภาคเหนือใน พ.ศ.2398 แต่ก็ไม่ค่อยเป็นที่ยอมรับ เพราะแม้แต่พ่อค้าที่ขึ้นมาจากกรุงเทพฯ ก็ยังต้องขายสินค้าตามราคาเงินรูปี ซึ่งเป็นเงินอินเดียที่นิยมใช้ในพม่าเนื่องจากเป็นอาณานิคมของอังกฤษเหมือนกัน เงินบาทเริ่มเข้าสู่ภาคเหนือมากขึ้นภายหลังที่มีการค้าทางเรือระหว่างกรุงเทพฯ กับภาคเหนืออย่างจริงจัง และต่อมารัฐบาลกำหนดให้ชายที่มีอายุตั้งแต่ 18-60ปี จ่ายเงินค่าแรงแทนการเกณฑ์แรงงานคนละ 4 บาท เงินบาทจึงได้รับการยอมรับในระดับหนึ่ง จนใน พ.ศ.2443 รัฐบาลต้องกำหนดให้บริษัทไปไม่จ่ายเงินค่าภาคหลวง และภาษีอื่นๆด้วยเงินบาท และจ่ายเงินเดือนข้าราชการด้วยเงินบาทเช่นกัน วิธีดังกล่าวทำให้การใช้เงินบาทค่อยๆ ขยายตัวออกไปมากขึ้น

¹คาร์ล บลือด. (2524). สมัยพระปิยะมหาราช แปลโดย เสฐียร พันธรังษี และอัมพร จุลานนท์. หน้า 181.

²แมมโมแรนดัม ว่าด้วยการทำทางรถไฟในกรุงเทพฯของพระองค์เจ้าปฤษฎางค์. กองสารบรรณ. กระทรวงต่างประเทศ. แฟ้มที่ 2 สำนวนที่ 2 ตอน 2. (20 พฤศจิกายน 2418).

³สำเนาพระราชหัตถเลขารัชกาลที่ 5 เรื่องกรมหลวงเทเวศร์วัชรโรปกการ เสนาบดีกระทรวงต่างประเทศอนุญาตให้บริษัท Punchard ทำการเซอร์เวย์เส้นทางสำหรับสร้างทางรถไฟ. สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เลขที่ ร. 5 ยธ. 5. 9. /1.

**ในเวลานั้นฝรั่งเศสได้ยุยงประชาชนในมณฑลนครราชสีมาว่าบริเวณนี้เคยเป็นของเขมรมาก่อน และทรูตโทรมลงเพราะรัฐบาลไทยไม่เอาใจใส่ และว่าคนในภูมิภาคนี้พูดภาษาลาว และภาษาเขมร ฟังภาษาไทยไม่ออก เพราะไม่ใช่คนไทย นอกจากนี้ยังสร้างสถานกงสุลให้ใหญ่โต สง่างามกว่าอาคารที่ทำการของไทย

การคำพลุกลาน รัฐบาลจึงไม่อาจรับข้อเสนอได้¹ สิ่งเหล่านั้น ยิ่งทำให้รัฐบาลตระหนักถึงภัยคุกคามของอังกฤษ จึงตัดสินใจ "... จะทำเอง และจะได้ลงมือทำทางรถไฟจากลพบุรี เป็นต้นของการนี้ โดยกรมรถไฟเอง เป็นรถไฟหลวง ใช้เงินพระคลัง ..." ² ดังนั้นการสร้างทางรถไฟสายเหนือจึงเกี่ยวเนื่องด้วยเรื่องการเมืองเป็นสำคัญ แต่อย่างไรก็ดี รัฐบาลได้คำนึงถึงผลประโยชน์ตอบแทนที่จะได้รับด้วยเช่นกัน เพราะการสร้างทางรถไฟในครั้งนั้นต้องใช้เงินลงทุนสูง และรัฐบาลต้องกู้ยืมมาจากต่างชาติโดยรัฐบาลหวังจะนำเอารายได้จากการเดินรถมาผ่อนชำระดอกเบี้ย และเงินต้น³

เนื่องจากทางรถไฟเดิมที่บริษัทบับชาร์ตได้สำรวจไว้่นั้นเป็นเส้นทางที่ต้องเสียค่าใช้จ่ายสูง รัฐบาลจึงมอบหมายให้นายแฮร์มัน เกิธ (Herman Gerth) เจ้ากรมรถไฟสายเหนือในขณะนั้นออกทำการสำรวจเส้นทางใหม่อีกครั้งเพื่อใช้ในการตัดสินใจ นายเกิธพบว่าเส้นทางทางด้านตะวันตกที่เลียบบแม่น้ำยม และแม่น้ำน่าน ผ่านเมืองพิษณุโลก อุดรดิตต์ แพร่ ลำปาง ลำพูน เชียงใหม่ เป็นบริเวณที่มีชุมชนหนาแน่นกว่าทางด้านตะวันตกตามที่คณะสำรวจเดิมได้ทำไว้ อีกทั้งทางรถไฟจะผ่านแหล่งส่งออกข้าวที่สำคัญของไทย ที่ส่งออกถึง 15,000 เกวียนต่อปีอย่างมณฑลพิษณุโลก⁴ ปัจจัยเหล่านี้จะทำให้การสร้างทางรถไฟได้ประโยชน์และคุ้มทุน

ทางรถไฟสายเหนือได้เริ่มดำเนินการก่อสร้างในช่วงแรกจากสถานีชุมทางบ้านภาชี โดยแยกจากทางรถไฟสายกรุงเทพฯ ถึงนครราชสีมาที่สร้างในครั้งแรก จากนั้นผ่านเข้าลพบุรีใน พ.ศ. 2443 แต่ต้องหยุดการก่อสร้างชั่วคราวเพื่อไปก่อสร้างเส้นทางรถไฟสายกรุงเทพฯ ถึงเพชรบุรี หลักฐานหนึ่งที่แสดงว่าการสร้างทางรถไฟเกี่ยวเนื่องกับปัจจัยทางด้านการเมือง คือ การเร่งรีบระดมคนสร้างทางรถไฟสายเหนือต่อเมื่อเกิดความไม่สงบขึ้นในหัวเมืองทางภาคเหนือ กล่าวคือ รัฐบาลต้องการให้รถไฟช่วยย่นระยะเวลาในการลำเลียงคน และอาวุธขึ้นไปรักษาความไม่เรียบร้อยที่เกิดขึ้นบ่อยครั้ง โดยเฉพาะกบฏเงี้ยวในเมืองแพร่เมื่อ พ.ศ. 2445 ซึ่งรัฐบาลทราบดีว่าอังกฤษเป็นผู้หนุนหลัง เพราะพวกเงี้ยวเหล่านั้นล้วนแต่เป็นคนในบังคับของอังกฤษทั้งสิ้น นอกจากนี้อังกฤษได้แสดงเจตนาธรรมณ์อย่างโจ่งแจ้งที่จะแทรกแซงกิจการภายในของไทย ดังจะเห็นได้จากการขอให้รัฐบาลไทยยกเมืองฝางให้แก่พวกเงี้ยวที่ก่อกบฏ โดยให้เป็นเขตอิสระไม่ขึ้นกับเมืองใด⁵ รัฐบาลจึงต้องเร่งรีบระดมคนสร้างทางรถไฟสายเหนือทันที

¹ กรมหมื่นทิพยลาภฯ กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เลขที่ ร. 5 ยธ. 5. 2/6. 7 มกราคม ร.ศ. 115.

² จดหมายเหตुरายงานการประชุมเสนาบดีสภา เรื่องรถไฟเมืองเชียงใหม่ 24 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 116. สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เลขที่ ร.5 ยธ. 5. 2/6.

³ รายงานการประชุมเทศาภิบาลแผนกโยธา. สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เลขที่ ร. 5 ม. 2. 11/13. ร.ศ. 125.

⁴ รายงานการสำรวจเส้นทางรถไฟไปยังเมืองเชียงใหม่ ของนายแฮร์มัน เกิธ. สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เลขที่ ร. 5 ยธ. 5. 9/13.

⁵ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวถึงพระยาสุรียานุวัตร. สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เลขที่ ร. 5 ผ. 5. 35/3. 17 มีนาคม ร.ศ. 121.

ภาพประกอบ 4 สภาพเส้นทางรถไฟสายเหนือช่วงปากน้ำโพ นครสวรรค์ถึงพิษณุโลก
ในช่วงน้ำท่วม

ทางรถไฟสายเหนือช่วงลพบุรีถึงปากน้ำโพเสร็จสมบูรณ์และสามารถเปิดใช้ได้ในปี พ.ศ. 2448¹ ส่วนทางรถไฟช่วงที่ผ่านเมืองพิจิตรนั้น เปิดเส้นทางเดินรถเมื่อวันที่ 24 มกราคม พ.ศ. 2450 โดยเริ่มจากปากน้ำโพไปสู่ปลายทางที่สถานีพิษณุโลก มีสถานีที่สร้างขึ้นในบริเวณที่รถไฟผ่านเขตเมืองพิจิตรระยะแรกจำนวน 5 สถานี ได้แก่ สถานีวังกร่าง ดงตะขบ ห้วยเกตุ วังกรด และพิจิตร ต่อมา มีการสร้างสถานีรถไฟเพิ่มขึ้นอีก 5 สถานี ได้แก่ บางมูลนาก หอไกร ตะพานหิน หัวดง และท่าพ้อ ทั้งนี้ลักษณะของสถานี หรือ “โรงสะเตชั่น” ที่เมืองพิจิตรนั้น “ก่อด้วยอิฐ” และในส่วนสถานีเล็ก ๆ “ใช้แบบธรรมดาตามเคย”^{*}

เนื่องจากสภาพภูมิศาสตร์ของเมืองพิจิตรมีลักษณะเป็นที่ราบน้ำท่วมถึงทำให้พื้นดินอ่อนนุ่ม การสร้างทางรถไฟในช่วงนี้จึงมีความยากอยู่ที่การทรุดตัวของดินในฤดูฝน การแก้ไขจึงต้องนำดินแข็งจากที่อื่นมาถมให้สูงขึ้น รัฐบาลต้องเสียค่าใช้จ่ายเป็นจำนวนมากในการเสริมดิน²

มีการตัดไม้ที่มีมากในปากน้ำโพมาทำไม้หมอน และทำการย่อยศิลาจากบริเวณเขาในตำบลใกล้เคียงเมืองพิจิตรมาถมหมอนเพื่อให้ทางรถไฟมีความมั่นคงมากขึ้น³ สิ่งเหล่านี้สะท้อนถึงความอุดมสมบูรณ์ของภูมิภาคนี้ที่มีทั้งป่าไม้ และแร่ธาตุ

ผลทางอ้อมที่ก่อประโยชน์ให้แก่การคมนาคมทางน้ำได้แก่การระเบิดแก่งหินที่เมืองพิจิตรถึงสองแห่ง เพื่อเปิดทางให้เรือขนอุปกรณ์การก่อสร้างทางรถไฟแล่นผ่านได้โดยสะดวก⁴ แก่งหินดังกล่าวมีขนาดยาวขวางแม่น้ำซึ่งเป็นอุปสรรคต่อการเดินเรือในฤดูแล้งมาช้านาน การสร้างทางรถไฟสายเหนือในช่วงนี้จึงได้ช่วยขจัดปัญหาการสัญจรทางน้ำให้แก่ประชาชนได้อีกด้วย

การสร้างทางรถไฟสายเหนือได้ทำเป็นช่วง ๆ และเปิดใช้เป็นช่วง ๆ ดังเช่น วันที่ 24 มกราคม พ.ศ. 2450 เปิดเดินรถถึงสถานีพิษณุโลก ในวันที่ 11 พฤศจิกายน พ.ศ. 2451 เปิดเดินรถถึงสถานีบ้านดารา และวันที่ 1 มิถุนายน พ.ศ. 2454 เปิดเดินรถถึงสถานีแม่พริก ในเขตเมืองแพร่⁵ อย่างไรก็ตาม รัฐบาลคงเห็นผลประโยชน์จากการเดินรถในเส้นทางที่เปิดใช้แล้ว ดังจะเห็นได้จากการสนับสนุนให้มีการสร้างทางรถไฟผ่านชุมชนปากบาน “เพราะที่ตำบลปากบานนั้นเวลานี้ก็มีตลาดซื้อขายขึ้นแล้ว ถ้าได้เปิดรถไฟเดินไปถึงก็จะทำให้ที่ตำบลนั้นเจริญเร็วขึ้น” และ “เพื่อผลประโยชน์ของ

¹ หนังสือที่ระลึกในวันคล้ายวันสถาปนากิจการรถไฟครบรอบ 72 ปี. (2513). การรถไฟแห่งประเทศไทย. หน้า 41.

^{*} สร้างด้วยไม้

² สำเนากราบบังคมทูลในการเปิดทางรถไฟสายปากน้ำโพ. สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เลขที่ ร. 5 ยธ. 5. 9/20. 13 ตุลาคม ร.ศ. 124.

³ แหล่งเดิม.

⁴ ระเบิดแก่งสะพานหินใต้เมืองพิจิตรเพื่อการรถไฟสายเหนือ. สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เลขที่ ร. 5 ยธ. 5. 9/17 5 สิงหาคม – 31 ตุลาคม 122.

⁵ หนังสือที่ระลึกในวันคล้ายวันสถาปนากิจการรถไฟครบรอบ 72 ปี. (2513). การรถไฟแห่งประเทศไทย. หน้า 41.

กรรมรถไฟในทางตอนนี้จะได้ทำขึ้นอีกด้วย”¹ สิ่งเหล่านี้แสดงให้เห็นว่า แม้ว่าการเริ่มต้นสร้างทางรถไฟสายเหนือจะมีเงื่อนไขมาจากเรื่องการเมือง การป้องกันตนเองจากชาติมหาอำนาจอย่าง อังกฤษ และฝรั่งเศส แต่รัฐบาลก็ยังให้ความสำคัญในเรื่องผลประโยชน์ที่เกิดแก่แผ่นดิน และประชาชนด้วยเช่นกัน

ทางรถไฟสายเหนือเสร็จสมบูรณ์ถึงสถานีเชียงใหม่ใน พ.ศ. 2464 นับจากปีแรกที่เริ่มสร้างใน พ.ศ. 2440 รวมทั้งสิ้น 24 ปี

2. การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจของเมืองพิจิตรระหว่าง พ.ศ. 2450-2476

การสร้างทางรถไฟสายเหนือเป็นปัจจัยสำคัญที่ส่งผลให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจของเมืองพิจิตรตั้งแต่ พ.ศ. 2450 เป็นต้นมา ดังนี้

2.1 การเปลี่ยนแปลงทางด้านการผลิต

เส้นทางรถไฟสายเหนือที่ผ่านเขตเมืองพิจิตร ใน พ.ศ. 2450 ทำให้วิถีการผลิตเกิดการเปลี่ยนแปลงไปจากเดิม อุปสรรคในเรื่องการขนส่งที่จำกัดเฉพาะฤดูกาลอย่างเช่นสมัยก่อนหมดไป การนำผลผลิตออกนอกพื้นที่ที่สามารถทำได้โดยสะดวก ดังนั้นปริมาณความต้องการพืชผลที่เป็นสินค้าจึงสูงตามไปด้วย และเส้นทางคมนาคมขนส่งที่สะดวกและรวดเร็วขึ้นยังทำให้คนต่างถิ่นอพยพเข้ามาจับจองกรรมสิทธิ์ในที่ดินมากขึ้น พื้นที่การเพาะปลูกขยายออกไปอย่างกว้างขวาง ประชาชนมุ่งปลูกพืชที่สนองความต้องการของตลาด ประกอบกับการส่งเสริมของภาครัฐในการแต่งตั้งข้าหลวงเพื่อคอยแนะนำวิธีการเพาะปลูก ทำให้การผลิตแบบยังชีพดั้งเดิมกลายเป็นการผลิตเพื่อการค้า ในที่นี้จะยกตัวอย่างผลผลิตที่เห็นความเปลี่ยนแปลงอย่างชัดเจน ได้แก่ ข้าว ฝ้าย และยาสูบ

2.1.1 ข้าว

2.1.1.1 การขยายตัวของพื้นที่ปลูกข้าว

เนื่องจากความต้องการข้าวของโลกเพิ่มมากขึ้น ปริมาณการส่งออกข้าวของไทยซึ่งมีฐานะเป็นหนึ่งในผู้ผลิต จึงสูงตามไปด้วย มีการประมาณการว่า ในสมัยรัชกาลที่ 3 ตอนปลาย ไทยส่งออกข้าวราว 200,000 หาบต่อปี และเพิ่มเป็น 1,500,000 เกวียนต่อปี ในสมัยรัชกาลที่ 4 ในสมัยรัชกาลที่ 5 เฉพาะ พ.ศ. 2413 เพียงปีเดียว ไทยส่งออกข้าวสูงถึง 2,597,169 หาบ² ดังนั้นวิธีการที่จะสามารถตอบสนองตลาดได้ คือ การขยายพื้นที่การเพาะปลูกเพื่อให้ได้จำนวนผลผลิตมากขึ้น

¹ เปิดการเดินรถไฟตั้งแต่ตอนปางต้นฝั่งไปถึงศาลาแม่พวกตั้งแต่แม่พวกถึงตำบลปากบาน.

สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เลขที่ มร. 6 คค. ม้วนที่ 9. 13 พฤษภาคม พ.ศ. 2454 -10 ตุลาคม พ.ศ. 2465.

² ชัย เรื่องศิลป์. (2522). ประวัติศาสตร์ไทยสมัย พ.ศ. 2352-2413 ด้านเศรษฐกิจ. หน้า 324.

พระราชบัญญัติตราจองที่ดิน ร.ศ.121 (พ.ศ.2445) ที่เปิดโอกาสให้คนมีกรรมสิทธิ์ในที่ดิน¹ และสามารถไปประกอบอาชีพในต่างถิ่นได้ ซึ่งเป็นผลสืบเนื่องมาจากการยกเลิกระบบไพรใน พ.ศ. 2448 ทำให้ผู้คนเคลื่อนย้ายเข้าไปจับจองที่ดินในบริเวณที่เป็นแหล่งเพาะปลูกข้าวที่สำคัญ เช่น ภาคกลางตอนบน และภาคเหนือตอนล่าง โดยเฉพาะเมืองพิจิตรที่มีการคมนาคมทางรถไฟขนส่งสะดวก และมีพื้นที่รกร้างว่างเปล่าอยู่เป็นจำนวนมาก

หลักฐานที่บ่งชี้ว่ามีกรอพยพของผู้คนเข้ามายังบริเวณนี้มากขึ้น ได้แก่ การเปลี่ยนแปลงของจำนวนประชากร ใน พ.ศ. 2446 เมืองพิจิตร มีประชากร 39,348 คน และอีก 3 ปีถัดมาคือ พ.ศ. 2449 จำนวนประชากรเพิ่มขึ้นอีก 1,145 คน เป็น 40,493 คน ในขณะที่ พ.ศ. 2450 ซึ่งเป็นปีที่รถไฟสายเหนือผ่านเมืองพิจิตร มีคนเพิ่มขึ้นอีก 1,280 คน เป็น 41,773 คน และเพิ่มขึ้นอีก 7,837 คน ในช่วง พ.ศ. 2451-2453 ซึ่งแสดงว่ามีผู้คนอพยพเข้ามาตั้งถิ่นฐานจับจองที่ทำกินในบริเวณเมืองพิจิตรมากกว่าปีละ 2,500 คน ในช่วง 3 ปีแรกที่รถไฟผ่าน*

ตาราง 2 แสดงการเพิ่มของจำนวนประชากรในจังหวัดพิจิตร ภายหลังปี พ.ศ. 2450

พ.ศ.	จังหวัดพิจิตร	จำนวนที่เพิ่มขึ้น
2446	39,348	-
2449	40,493	1,145
2450	41,773	1,280
2453	49,610	7,837
2454	49,971	361

ที่มา : กระทรวงมหาดไทย. (2452). เรื่องทำสำมะโนครัวหัวเมือง. ใน เทศกาล. เล่มที่ 7. แผ่นที่ 38 เดือน พฤษภาคม ร.ศ. 128. หน้า 37.

Department of Commerce and Statistics. (1916). **Statistical Year Book of The Kingdom of Siam B.E 2459.** p. 17.

Department of Commerce and Statistics. (1917). **Statistical Year Book of The Kingdom of Siam B.E 2460.** p. 16.

ผู้ที่เข้ามาตั้งถิ่นฐานใหม่ในเมืองพิจิตรมักกระจายอยู่ตามสองข้างทางรถไฟ หากพบชัยภูมิไหนที่เหมาะสมก็เข้าจับจอง หักร้างถางพง หรือ “โก่นสร้างนา” ดังที่ปรากฏให้เห็นเสมอในรายงานของผู้ครองเมืองหรือกรมการเมืองที่ส่งไปยังส่วนกลาง หรือที่เรียกว่า “ไบบอก”

¹กระทรวงเกษตรและสหกรณ์. (2525). วิชาการด้านการเกษตรกรุงรัตนโกสินทร์. หน้า 41.

* ตัดแปลงโดยวิธีถ่วงเฉลี่ยจำนวนรวมของมณฑลออกเป็นเมือง โดยมณฑลพิษณุโลกประกอบด้วย พิษณุโลก พิจิตร สวรรคโลก พิชัย และสุโขทัย

ปรากฏการณ์ที่คนเข้าจับจองที่ดินบริเวณทางรถไฟผ่านเพื่อใช้เป็นพื้นที่เพาะปลูกมิได้มีเฉพาะเมืองพิจิตรเท่านั้น หากเป็นไปตลอดสองข้างทางรถไฟแม้ในท้องที่อื่นๆ จน “ที่ซึ่งเคยเป็นป่าเปลี่ยวอยู่ทั้งทางแม่น้ำปิงและแม่น้ำแควใหญ่เกิดเป็นเรือกสวนไร่นามากขึ้นโดยลำดับ”¹

การขยายตัวทางการเพาะปลูกข้าวในเมืองพิจิตร เห็นได้ชัดเจนจากการเพิ่มขึ้นของพื้นที่เพาะปลูกข้าว ใน พ.ศ.2449 ก่อนการเข้ามาของรถไฟ เมืองพิจิตรมีพื้นที่เพาะปลูกข้าว 24,709 ไร่ และมีจำนวน 46,474 ไร่ ใน พ.ศ. 2450 ซึ่งเพิ่มขึ้นจากปีที่รถไฟยังไม่เข้ามาถึง 21,765 ไร่² อย่างไรก็ตามการเพิ่มขึ้นหรือลดลงของพื้นที่เพาะปลูกนั้นยังมีเงื่อนไขอื่นๆ เข้ามาเกี่ยวข้องอีก กล่าวคือการเพาะปลูกยังคงใช้เทคนิคแบบเก่าที่อาศัยแรงงานจากคนและสัตว์ เห็นได้จากใน พ.ศ.2454 เมืองพิจิตรมีกระบือจำนวน 20,765 ตัว โค 82 ตัว ม้า 310 ตัว ช้าง 5 เชือก โดยเฉพาะกระบือเป็นสัตว์เศรษฐกิจที่มีราคาแพง เพราะเป็นสัตว์ที่เป็นกำลังหลักในการเพาะปลูก การมีจำนวนกระบือถึง 20,765 ตัวย่อมบ่งบอกว่าผู้คนในบริเวณนี้ประกอบอาชีพเพาะปลูกเป็นสำคัญ จำนวนกระบือที่เพิ่มขึ้นย่อมสัมพันธ์กับพื้นที่ที่ใช้ในการเพาะปลูกที่มากขึ้นด้วย โดยเฉลี่ยแล้วหนึ่งครอบครัวจะมีกระบือราว 2 ตัว ราคาของกระบืออย่างกลางซึ่งอยู่ในวัยทำงาน ตัวละ 65-75 บาท กระบือจึงนับเป็นสัตว์ที่มีความสำคัญมาก และปรากฏว่ามีการลักหรือปล้นกระบืออยู่บ่อยครั้ง นอกจากนี้ยังมีเงื่อนไขอีกอย่างหนึ่งคือ ต้องพึงพิงธรรมชาติในการเพาะปลูกโดยเฉพาะน้ำฝน กล่าวคือถ้าปีใดประสบปัญหาเรื่องน้ำ พื้นที่เพาะปลูกก็จะลดลง ตัวอย่างเช่น ในพ.ศ. 2451 พื้นที่เมืองพิจิตรประสบภาวะน้ำท่วมอย่างรุนแรง ทำให้พื้นที่เพาะปลูกได้รับความเสียหาย และเหลืออยู่เพียง 2,930 ไร่³ เช่นเดียวกับในพ.ศ. 2472 เมืองพิจิตรมีพื้นที่เพาะปลูก 302,090 ไร่ แต่ประสบปัญหาจากภัยธรรมชาติ เสียหายไป 26,450 ไร่⁴ เป็นต้น

นอกจากนี้การทำนบของรถไฟยังช่วยกั้นน้ำซึ่งส่งผลต่อการขยายพื้นที่เพาะปลูกในเมืองพิจิตรด้วยเช่นกัน เนื่องจากทางด้านตะวันออกของทางรถไฟมีลำคลองไหลผ่านลงสู่แม่น้ำใหญ่ เช่น คลองบุษบง คลองท่าพ้อ ทำนบของทางรถไฟได้กั้นน้ำจนทำให้น้ำในแม่น้ำไหลขึ้นและลงอย่างรวดเร็ว พื้นที่บริเวณด้านทิศตะวันออกจึงกลายเป็นที่ราบน้ำท่วมถึงซึ่งเหมาะแก่การทำนาหว่าน พื้นที่การทำนาจึงขยายออกไปโดยอัตโนมัติ

¹ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ. (2497). *เที่ยวตามทางรถไฟ*. หน้า 55.

² *เทศาภิบาล*. เล่มที่ 13. แผ่นที่ 73. กระทรวงมหาดไทย. 1 เมษายน ร.ศ.130.

³ แหล่งเดิม.

⁴ *จดหมายเหตุสภาเผยแผ่พาณิชย์ ฉบับที่ 37*. เอกสารการรถไฟแห่งประเทศไทย. สำนักหอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ รฟท. 2/17.

ตาราง 3 แสดงการเพิ่มของพื้นที่เพาะปลูกข้าวของเมืองพิจิตร

พ.ศ.	พิจิตร (ไร่)	เพิ่มขึ้น (ไร่)
2449	24,709	-
2450	46,474	21,765
2451	2,930	-43,544
2452	57,600	54,670
2453	55,200	-2,400
2458	101,400	46,200
2460	150,320	48,920

ที่มา : Department of Commerce and Statistics. (1916). **Statistical Year Book of The Kingdom of Siam B.E. 2459.** p. 214.

Department of Commerce and Statistics. (1921). **Statistical Year Book of The Kingdom of Siam B.E. 2464.** p. 254.

2.1.1.2 บทบาทของรัฐ

ความสำคัญของข้าวที่กลายเป็นสินค้าออกลำดับต้น ซึ่งทำเงินจำนวนมหาศาลเข้าประเทศ ทำให้รัฐเล็งเห็นความจำเป็นในการเพิ่มเทคนิคและนำความรู้แก่ประชาชน อันจะนำมาซึ่งผลิตผลที่เพิ่มมากขึ้น จึงเห็นได้ว่าการตั้งข้าหลวงเกษตรขึ้นใน พ.ศ. 2454¹ ตำแหน่งพระศรีพนมมาศ มีหน้าที่แนะนำให้คำปรึกษา ช่วยแก้ปัญหา ดูแลตรวจตราการเพาะปลูกของราษฎร เช่น การแนะนำให้ขุดเหมืองและทำฝายทดน้ำ เพื่อเก็บกักน้ำฝนไว้ใช้บำรุงข้าว หรือแนะนำการปลูกพืชที่เหมาะสมกับสภาพภูมิอากาศ ดังเช่น คำแนะนำที่ว่า บริเวณใดที่ราษฎรทำนาแล้วประสบปัญหาเรื่องน้ำก็ควรจะปลูกพืชชนิดอื่นแทน เช่น “...การเพาะปลูกฝ้าย งา ถั่วเหลือง หรือถั่วต่าง ๆ เพราะอาศัยแต่น้ำฝนก็ได้แล้ว และราคาส่งก็สูงกว่าราคาข้าวเกือบเท่าตัว และพ่อค้าติดการซื้อ มาก ...”²

นอกจากนั้นรัฐบาลยังส่งเสริมให้ราษฎรมีความกระตือรือร้นที่จะปรับปรุงการผลิต เพื่อให้ได้ปริมาณของผลผลิตเพิ่มมากขึ้น และมีคุณภาพดีทัดเทียมกับต่างประเทศ กิจกรรมที่จัดเพื่อเป็นการกระตุ้นความใฝ่รู้และสร้างแรงจูงใจ ได้แก่ การประกวดพันธุ์ข้าว* ใน พ.ศ. 2456 เจ้าพระยาสุรบดีนนทฤาไชย (เจริญ จารุจินดา) ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลพิษณุโลกในขณะนั้น ได้จัดงานแสดงกสิกรรมและพาณิชยกรรมขึ้น โดยมีเมืองต่าง ๆ ในปกครองรวมทั้งเมืองพิจิตร จัดส่ง

¹เรื่องพระศรีพนมมาศ ชี้แจง ในการคิดบำรุงกสิกรรมและพาณิชการ 3 ตุลาคม ร.ศ. 130. สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เลขที่ กส 13/1165.

²แหล่งเดิม.

*จัดครั้งแรกใน พ.ศ. 2450 ที่เมืองธัญบุรี ครั้งที่สองใน พ.ศ. 2451 ที่วัดสุทัศน์เทพวราราม ครั้งที่ 3 ใน พ.ศ. 2483 มีพันธุ์ข้าวจากเมืองเพชรบูรณ์ ถูกส่งเข้ามาร่วมประกวดด้วย

พันธุ์ข้าว พืชผลเข้าร่วมประกวดและจัดแสดง รวมถึงสัตว์พาหนะ สัตว์ที่ใช้บริโภคเป็นอาหาร เครื่องป่า (ของป่า) เครื่องจักร เครื่องยนต์ และเครื่องใช้ไฟฟ้า การจัดงานในครั้งนั้นสร้างความตื่นตัวให้เกษตรกรสนใจปรับปรุงวิธีเพาะปลูกของตนเอง โดยเฉพาะพันธุ์ข้าวที่นั้น ราษฎรชาวไร่ชาวนาต่าง “แสดงความพอใจกันมากว่าเป็นพันธุ์ข้าวที่ดียากจะได้ไปไว้ทำพันธุ์เพาะปลูก”¹

กล่าวได้ว่ารัฐบาลมีบทบาทในการส่งเสริมให้เกิดการเพาะปลูกที่มุ่งเน้นผลผลิตที่มีคุณภาพและปริมาณมากขึ้น ในจำนวนพื้นที่เพาะปลูกเท่าเดิม สิ่งนี้จึงเป็นปัจจัยอย่างหนึ่งที่ทำให้การเพาะปลูกในพื้นที่ต่าง ๆ รวมทั้งเมืองพิจิตรได้ขยายตัวมากขึ้น

2.1.1.3 การผลิตข้าวเพื่อการค้า

การที่ข้าวเป็นสินค้าสำคัญที่เพิ่มรายได้แก่เกษตรกรทำให้ราษฎรหันมาปลูกข้าวเพื่อขายแทนพืชชนิดอื่น ๆ ปัจจัยที่สนับสนุนการผลิตข้าวเพื่อการค้าคือ การขนส่งโดยรถไฟที่มีความรวดเร็ว สะดวกสบาย ขนส่งได้ทุกฤดูกาล นอกจากนั้นอุตสาหกรรมโรงสีข้าวก็เป็นอีกปัจจัยหนึ่งที่ทำให้เกิดการผลิตข้าวเพื่อการค้าในเมืองพิจิตร

การพัฒนาเส้นทางคมนาคมขนส่งนับเป็นปัจจัยหนึ่งที่ทำให้มีการผลิตข้าวเพื่อการค้ามากขึ้น ก่อน พ.ศ. 2450 พ่อค้าในเมืองพิจิตรต้องใช้เรือบรรทุกข้าวล่องลงมาตามลำน้ำ พ่อค้าบางคนนิยมสร้างฉางเพื่อเก็บข้าวไว้ริมน้ำเพื่อความสะดวกแก่การขนข้าวลงเรือ อย่างไรก็ตาม การขนส่งทางน้ำมักประสบปัญหาในหน้าแล้ง เนื่องจากปริมาณน้ำในแม่น้ำมีน้อย ไม่สะดวกแก่การเดินเรือบรรทุกข้าวขนาดใหญ่ พ่อค้าจึงต้องพักข้าวไว้ในฉางเพื่อรอฤดูน้ำ ซึ่งทำให้เสียเวลา เมื่อมีการสร้างเส้นทางรถไฟสายเหนือผ่านเขตเมืองพิจิตร ใน พ.ศ. 2450 พ่อค้าจึงหมดปัญหาในเรื่องการขนส่งในฤดูแล้ง เนื่องจากสามารถขนส่งข้าวได้ตลอดทั้งปี

การขนส่งข้าวทางรถไฟปรากฏในเอกสารครั้งแรก พ.ศ. 2453 ที่สถานีบางมูลนาก โดยระบุถึงการส่งข้าวจำนวน 1,919 ตัน จากนั้นเพิ่มเป็น 4,078 ตัน ใน พ.ศ. 2457² ซึ่งแสดงว่าความนิยมในการส่งข้าวโดยรถไฟเพิ่มมากขึ้น อย่างไรก็ตาม การเพิ่มหรือลดของจำนวนการส่งข้าวโดยรถไฟ (ดังตาราง : แสดงการรับส่งข้าวเปลือกผ่านสถานีรถไฟบางมูลนาก) ขึ้นอยู่กับปริมาณข้าวที่ราษฎรผลิตได้ด้วย ยกตัวอย่างเช่น ใน พ.ศ. 2462 เกิดอุทกภัยน้ำท่วมไร่นารราษฎรเสียหาย ปริมาณการขนส่งจึงมีเพียง 548 ตัน³

¹ใบบอกมณฑลพิษณุโลกถวายรายงานการแสดงกลีกรรรม 29 เมษายน 2456. เลขที่ กส. 13/1124

²Department of Commerce Statistics. (1920). **Statistical Year Book of the Kingdom of**

Siam B.E.2464. p. 182.

³แหล่งเดิม.

ภาพประกอบ 5 ตู้เสียบึงรถไฟ

ตาราง 4 แสดงการรับส่งข้าวเปลือกผ่านสถานีรถไฟบางมูลนาก

พ.ศ.	รับ (Tons)	ส่ง (Tons)
2453	-	1,919
2454	-	1,335
2455	-	2,724
2456	-	3,260
2457	-	4,078
2458	-	3,298
2459	-	1,719
2460	-	2,578
2461	-	2,864
2462	-	548

ที่มา : Department of Commerce and Statistics. (1916). **Statistical Year Book of the Kingdom of Siam B.E.2459.** p. 154.

Department of Commerce and Statistics. (1921). **Statistical Year Book of the Kingdom of Siam B.E.2464.** p. 182.

การขนส่งสินค้าโดยทางรถไฟบริเวณเมืองพิจิตรในระยะแรกต้องประสบกับอุปสรรคหลายอย่าง เนื่องจากผู้ส่งต้องรับภาระค่าใช้จ่ายสูงเมื่อเทียบกับการขนส่งทางเรือ เช่น ถ้าหากต้องนำข้าวเปลือกจากเพชรบูรณ์มาส่งที่สถานีรถไฟตะพานหิน ต้องเสียค่าขนข้าวมาที่สถานีราคาเกวียนละ 5 บาท เมื่อถึงสถานีต้องจ้างกุลิชนใส่ตุ้รถไฟอีกเกวียนละ 1 บาท และจ่ายค่าตุ้รถไฟเกวียนละ 3-4 บาท รถไฟ 1 ตู้บรรทุกข้าวได้ 15 เกวียน ดังนั้นค่าขนส่งข้าวเพียงเที่ยวเดียวจึงตกประมาณ 150-165 บาท ในขณะที่การขนส่งทางเรือเสียค่าใช้จ่ายโดยเฉลี่ยอยู่ที่ 140-150 บาท ต่อเที่ยว* และเรือ 1 ลำบรรทุกข้าวได้ถึง 20-25 เกวียน¹ นอกจากนี้ ข้อดีอีกประการหนึ่งของการขนส่งทางเรือคือ ไม่ต้องเสียค่าใช้จ่ายในขากลับ เพราะเป็นราคาเหมาจ่ายจึงสามารถซื้อสินค้าใส่เรือเปล่ากลับมายาตามรายทางได้อีกด้วย

หลักฐานหนึ่งที่แสดงให้เห็นว่าในระยะแรกความนิยมการขนส่งทางน้ำยังมีมากกว่าทางรถไฟ ได้แก่ การที่รัฐบาลต้องปรับอัตราค่าระวางสินค้าให้มีความใกล้เคียงกับการให้บริการทางเรือ เช่น กำหนดอัตราค่าระวาง 12 อัฐต่อหาบ เพื่อแข่งกับการขนส่งทางเรือที่มีราคา 11 อัฐ ต่อหาบ เป็นต้น²

* ค่าขนส่งเฉลี่ยอยู่ที่เกวียนละ 7 บาท

¹ เพียงใจ เจริญโสพล. (2537). บทบาทชาวจีนทางการผลิตและการค้าข้าวในบริเวณภาคเหนือตอนล่างของประเทศไทยหลังการสร้างทางรถไฟสายเหนือ พ.ศ. 2448-2488. หน้า 101.

² ไร่สีไฟกิมเซ่งหลี ปากน้ำโพ. 11 สิงหาคม ร.ศ. 129. สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เลขที่ สบ.ร. 5 น. 37/9.

ภาพประกอบ 6 ตู้ขนส่งสินค้า

ข้อสำคัญอีกประการหนึ่งคือ พอค้ำที่มีฉางข้าวซึ่งสร้างไว้ตามริมน้ำเพื่อใช้เก็บข้าวแล้ว หากให้ย้ายมาสร้างฉางใหม่ใกล้ ๆ สถานีรถไฟ จะทำให้เกิดความสิ้นเปลืองมาก ถึงแม้การขนส่งทางรถไฟจะสะดวกรวดเร็วกว่า แต่ก็ไม่คุ้มกับค่าใช้จ่าย พอค้ำจึงมักเลือกที่จะใช้รถไฟเฉพาะในฤดูแล้ง ยกเว้นพอค้ำที่มีฉางข้าวอยู่ใกล้สถานีรถไฟที่ใช้บริการในทุกฤดูกาล

ปัญหาการขาดแคลนตู้รถไฟ ก็เป็นอุปสรรคอีกอย่างหนึ่งที่ทำให้การขนส่งทางรถไฟในระยะแรกได้รับความนิยมน้อยกว่าทางเรือ เนื่องจากสามารถบรรทุกข้าวได้เพียง 15 เกวียนต่อ 1 ตู้เท่านั้น ต่อมากรมรถไฟได้แก้ปัญหาดังกล่าว เช่น ปรับปรุงเรื่องค่าธรรมเนียมมีราคาถูกลง สั่งตู้รถไฟเพิ่ม รวมทั้งอำนวยความสะดวกในเรื่องต่าง ๆ จึงทำให้ในระยะหลังการขนส่งทางรถไฟกลายเป็นที่นิยมของประชาชนมากขึ้น ส่งผลให้การขนส่งทางเรือซบเซา

การที่สามารถส่งข้าวทางรถไฟได้ ทำให้พื้นที่การเพาะปลูกที่อยู่ใกล้สถานีรถไฟขยายตัวขึ้น จึงเห็นได้ว่า “ตามทางรถไฟนั้นสามารถเห็นต้นข้าวสูงใหญ่ตั้งแต่ 2 ศอกขึ้นไปเป็นจำนวนมาก”¹

2.1.1.4 โรงสีข้าว

ปัจจัยอีกอย่างหนึ่งที่ก่อให้เกิดการผลิตข้าวเพื่อการค้า คือ โรงสีข้าวด้วยเครื่องจักร ที่เกิดขึ้นภายหลังการพัฒนาเส้นทางคมนาคมขนส่งทางรถไฟ โรงสีเหล่านี้สามารถสีข้าวได้ครั้งละจำนวนมาก

ข้อดีของการขนส่งข้าวในรูปของข้าวสารก็คือ สามารถหุงค่าใช้จ่ายได้ เพราะข้าวเปลือก 3 ถังสามารถสีออกมาเป็นข้าวสารเพียง 2 ถังเท่านั้น โรงสีข้าวโรงแรกเข้ามาตั้งในเมืองพิจิตรเมื่อ พ.ศ. 2467 หรือหลังจากมีการใช้เส้นทางรถไฟถึง 17 ปี โดยเป็นโรงสีกลไฟขนาด 22 แรงแม้สามารถสีข้าวได้ชั่วโมงละ 8 หาบ² ในปีถัดมา จำนวนโรงสีเพิ่มขึ้นอีก 3 โรง ใน พ.ศ. 2469 และเพิ่มขึ้นอีกปีละ 4 โรง ใน พ.ศ. 2470 อีกทั้งยังมีเพิ่มขึ้นในปีต่อ ๆ มา³

การเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็วของโรงสีข้าว สะท้อนให้เห็นว่าปริมาณของวัตถุดิบมีจำนวนเพิ่มขึ้นมาก โดยรวมจะพบว่า เมืองพิจิตรมีโรงสีทั้งสิ้น 16 โรง สามารถสีข้าวได้ ชั่วโมงละ 176 หาบ⁴

เป็นที่น่าสังเกตว่าแหล่งที่ตั้งของโรงสีสัมพันธ์กับการขยายตัวของพื้นที่เพาะปลูกที่ขยายตัวไปตามทางรถไฟ กล่าวคือ ที่ตำบลท่าพ้อ ซึ่งเป็นที่ตั้งของสถานีท่าพ้อ มีจำนวนโรงสี 2 โรง ในเมืองพิจิตร (สถานีพิจิตร) 1 โรง ตำบลหัวดง (สถานีหัวดง) 1 โรง ตำบลหัวยกเต (สถานีหัวยกเต) 1 โรง บางมูลนาก (สถานีบางมูลนาก) 4 โรง สำหรับโรงสีทั้งหมดที่เหลือจะอยู่ในพื้นที่ของอำเภอ

¹ รายงานเสนาบดีออกตรวจราชการทำนาในมณฑลต่าง ๆ”. ร.ศ.130. (พ.ศ. 2454). เอกสารกระทรวงเกษตร. เลขที่ กส.13/446.

² บัญชีโรงสีเข้าในพระราชอาณาจักรสยาม พ.ศ. 2472. สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เลขที่ ร.5. สบ.2.41/27.

³ แหล่งเดิม.

⁴ แหล่งเดิม.

ตาราง 5 โรงสีข้าวในเมืองพิจิตร

เลขที่	ชื่อโรงสี	เปิดเมื่อ พ.ศ.	ตั้งอยู่ที่		ชื่อเจ้าของ	ชนิด เครื่อง	กำลัง เครื่อง (แรงม้า)	จำนวนเข้า ที่สีได้ต่อ 1 ชั่วโมง (หาบ)
			ตำบล	อำเภอ				
1	ชะชุ่นฮั่ว	2469	ท่าพ่อ	ท่าหลวง	นายเพิ่มและ หุ้นส่วน	กลไฟ	42	24
2	ชวงฮะเฮง	2470	ท่าพ่อ	ท่าหลวง	นายรุ่งชวน	กลไฟ	40	20
3	บ้านฮั่วหลง	2469	ในเมือง	ท่าหลวง	นายตี๋เค็งและ หุ้นส่วน	กลไฟ	30	13
4	โรงสีหลวงประเทือง	2469	บ้านปุง	ท่าหลวง	หลวงประเทืองคดี	กลไฟ	30	10
5	สดสีพาณิชย์	2469	หัวดง	ท่าหลวง	นายมา สดสี	กลไฟ	12	5
6	ไต้ฮั่วเฮง	2470	ห้วยเกตุ	ท่าหลวง	ขุนห้วยเกตุเกษม และหุ้นส่วน	กลไฟ	30	7
7	ไต้ฮั่วเฮง	2471	สามง่าม	ท่าหลวง	นายฮั่วฮั่วหยิ่น	กลไฟ	80	21
8	กิมเต็กสุน	2468	บางมูลนาค	บางมูลนาค	นางศิริอัยสวรรค์	กลไฟ	20	7
9	เซ่งน้ำเฮง	2469	บางมูลนาค	บางมูลนาค	นายหยิวภู	กลไฟ	15	6
10	ลั้งเซียลั้ง	2470	บางมูลนาค	บางมูลนาค	นายเหล	กลไฟ	15	7
11	โรงสีนายมูล	2473	บางมูลนาค	บางมูลนาค	นายมูล จันท์มณี	กลไฟ	16	13
12	ย่งไ้	2468	ทุ่งโพ	บางมูลนาค	นายสุต รอดโพทอง	กลไฟ	15	6
13	ฟ่งหลี	2470	ทุ่งโพ	บางมูลนาค	นายตี๋ แซ่โหวง	กลไฟ	15	7
14	กิมฮ่อเฮง	2469	บางไผ่	บางมูลนาค	ขุนไผ่ภูมิเขตต์	กลไฟ	15	7
15	โรงสีนางเปา	2467	บางไผ่	บางมูลนาค	นางเปา	กลไฟ	22	8
16	กักเม็งกี	2472	ป่ามะคาบ	ท่าหลวง	นายเหลืองเม็ง	กลไฟ	29	15

ที่มา : บัญชีโรงสีเข้าในพระราชอาณาจักรสยาม กจช.ร.5.สบ.2.41/27 พ.ศ. 2472

ภาพประกอบ 7 โรงสีข้าวด้วยเครื่องจักร

บางคลาน และอำเภอบางมูลนาก ซึ่งเป็นพื้นที่ที่สามารถขนส่งเข้ามาขึ้นรถไฟได้สะดวก¹ จึงอาจกล่าวได้ว่า การคมนาคมขนส่งทางรถไฟ ส่งผลให้เกิดการเปลี่ยนแปลงพื้นที่เพาะปลูก นำไปสู่การผลิตเพื่อการค้าที่อาศัยเทคโนโลยีเข้ามาช่วยลดต้นทุน

2.1.2 ฝ้าย

จากสภาพพื้นที่ที่เหมาะสม ทำให้เมืองพิจิตรมีการปลูกฝ้ายอย่างกว้างขวาง แต่ภายหลังการเข้ามาของรถไฟในช่วงแรกทำให้การปลูกฝ้ายบริเวณนี้มีจำนวนลดลง เพราะรัฐบาลได้กลับมาสร้างทางรถไฟสายเหนือที่หยุดชะงักไปใน พ.ศ. 2443 อีกครั้งอย่างเร่งรีบเมื่อเกิดกบฏเงี้ยวขึ้นที่เมืองแพร่ใน พ.ศ. 2445 ซึ่งต้องใช้แรงงานจำนวนมาก นอกจากนี้การที่เส้นทางที่สร้างทางรถไฟต้องตัดผ่านป่าที่จนกระทั่งคนงานได้รับความลำบากทั้งจากไข้ป่าและอันตรายจากสัตว์ป่าจึงเป็นเหตุให้แรงงานพื้นเมืองไม่มารับจ้าง จึงต้องมีการจ้างกุลิชาวจีนถึง 3,700 คน² เป็นสาเหตุให้แรงงานชาวจีนที่รับจ้างทำไร่ฝ้ายอพยพมาสร้างทางรถไฟให้ค่าแรงมากกว่า* การเข้ามาของรถไฟจึงทำให้ปริมาณการผลิตฝ้ายของเมืองพิจิตรลดลง เห็นได้จากจำนวนไร่ฝ้ายบริเวณเมืองพิจิตรใน พ.ศ. 2448 มีเพียงประมาณ 500 ไร่เท่านั้นบวกกับปัจจัยภายนอกอื่น ๆ เช่น การได้รับอิทธิพลของเครื่องนุ่งห่มจากต่างถิ่นในรูปของเสื้อผ้าหรือเส้นด้ายสำเร็จรูป ทำให้เกษตรกรหันไปปลูกพืชชนิดอื่นแทนอย่างเช่น ข้าว ที่สามารถทำรายได้ให้มากกว่า

อย่างไรก็ตาม เนื่องจากฝ้ายเป็นหนึ่งในสินค้าออกที่มีความสำคัญ รัฐบาลจึงเห็นความจำเป็นที่ต้องมีการสนับสนุนให้มีการปลูกอย่างจริงจัง ดังนั้นจึงได้มีการส่งเสริมให้มีการปลูกฝ้ายขึ้นดังเช่นข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลพิษณุโลกให้กำนันตำบลต่างๆทำแปลงปลูกฝ้ายตามแนวแม่น้ำเพื่อเป็นตัวอย่างแก่ราษฎร³

การส่งเสริมของรัฐบาลทำอย่างเป็นระบบและจริงจัง ดังจะเห็นได้จากการส่งเจ้าหน้าที่ไปศึกษาวิชาเพาะปลูกในสหรัฐอเมริกา รวมทั้งการให้ผู้เชี่ยวชาญชาวต่างประเทศเข้ามาดำเนินงานชักชวนให้ราษฎรใช้พันธุ์ฝ้ายที่เหมาะสมกับสภาพภูมิอากาศ เช่น ฝ้ายพันธุ์เขมร พันธุ์อเมริกา มีการตั้งสถานีทดลองและทำไร่ฝ้ายตัวอย่าง ตลอดจนตั้งโรงหีบฝ้ายเพื่อให้ประชาชนมีที่ส่งฝ้ายเพื่อหีบ ก่อนจะนำเมล็ดฝ้ายแจกคืนให้กับประชาชนเพื่อใช้ทำพันธุ์⁴

¹แหล่งเดิม.

²เพียงใจ เจริญโสพล. (2537). บทบาทของชาวจีนทางการผลิต และการค้าข้าวในบริเวณภาคเหนือตอนล่างของประเทศไทย หลังการสร้างเส้นทางรถไฟสายเหนือ พ.ศ. 2448-2486. หน้า 70. (อ้างอิงจาก “ตามเสด็จประพาสเมืองเหนือตอนทางรถไฟ” ประกอบปกสิกรรม. วันที่ 1 มกราคม ร.ศ. 130. (พ.ศ. 2454))

* เนื่องจากการเร่งรีบสร้าง บวกกับความลำบากจากอันตรายต่าง ๆ รัฐจึงต้องจูงใจด้วยการให้ค่าแรงงานมากกว่าปกติ

³รายงานพระยาสุริยตราจรรณไฟและไปรษณีย์โทรเลข. 13 ธันวาคม-16 ธันวาคม ร.ศ.124 (พ.ศ. 2448). สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เลขที่ ร.5 ยธ.1/49.

⁴เจ้าพระยาวงษาอนุประพันธ์. (2484). ประวัติกระทรวงเกษตรราธิการ. หน้า 53.

การตั้งโรงหีบฝ้ายที่เมืองพิจิตรโดยพ่อค้าใน พ.ศ.2455¹ ทำให้สันนิษฐานได้ว่าเป็นผลจากการส่งเสริมผลผลิตของรัฐ ผลผลิตฝ้ายของเมืองพิจิตรจึงมีจำนวนมากขึ้น ในปีแรกที่รัฐบาลเริ่มเข้าไปส่งเสริม (พ.ศ. 2453) มีพื้นที่ปลูกฝ้าย จำนวน 377 ไร่ ปริมาณฝ้ายที่บรรทุกโดยรถไฟ 1,564 หาบ ส่วนใน พ.ศ. 2455 ที่มีโรงหีบฝ้าย จำนวนพื้นที่เพาะปลูกเพิ่มขึ้นเป็น 1,004 ไร่ ปริมาณฝ้ายที่บรรทุกโดยรถไฟมีจำนวนเพิ่มขึ้นถึง 2,839 หาบ^{*2}

แม้ว่ารถไฟจะทำให้การลำเลียงผลผลิตฝ้ายออกสู่ตลาดได้ตลอดปีมากกว่าการขนส่งทางน้ำแต่การขนส่งฝ้ายทางรถไฟก็ประสบปัญหาในเรื่องค่าใช้จ่าย เนื่องจากฝ้ายมีน้ำหนักเบาทั้งยังมีราคาถูกและใช้พื้นที่บรรทุกมาก³ การขนส่งทางรถไฟจึงไม่คุ้มทุน รัฐบาลจึงแก้ปัญหานี้ด้งคำแนะนำที่ว่า “ค่าบรรทุกรถไฟและภาษีอากรฝ้ายควรจะลดหย่อนให้น้อยลง”⁴ ซึ่งเป็นผลทำให้ราษฎรที่ถึงแม้ว่าจะมีความคุ้นเคยกับการสัญจรทางน้ำเพราะมีแม่น้ำลำคลองอยู่มากมายได้หันมาใช้บริการรถไฟจนทำให้ “สินค้าฝ้ายที่เกิดขึ้นในมณฑลนี้ได้ส่งไปจำหน่ายทางรถไฟมากกว่าทางน้ำ”⁵

โดยเฉลี่ยโรงหีบฝ้ายที่เมืองพิจิตรหีบฝ้ายได้วันละ 6 หาบ แบ่งเป็นเมล็ด 2 หาบ และปุยฝ้าย 4 หาบ อย่างไรก็ดี ทั้งปุยฝ้ายและเมล็ดสามารถจำหน่ายได้ โดยมีราคาสูงถึงหาบละ 8 บาท⁶ และเนื่องจากเมล็ดฝ้ายมีราคาแพงและหายาก เพราะพื้นที่ 1 ไร่ต้องใช้เมล็ดถึง 30 ชั่ง ทำให้ประสบปัญหาการขาดแคลนเมล็ดฝ้ายและเกิดการหวงพันธุ์ฝ้าย สิ่งเหล่านี้จึงน่าจะเป็นสาเหตุที่ทำให้ปริมาณการขยายพื้นที่เพาะปลูกที่ไม่กว้างขวางนัก และการขาดแคลนฝ้ายพันธุ์ดี อย่างไรก็ตามภายหลังกองได้เข้ามาแก้ไขปัญหา ด้วยการเป็นผู้แจกจ่ายเมล็ดพันธุ์ให้แก่ประชาชนเสียเอง

¹สำเนาที่ 8/98 พระยาสุรบดีรินทร์สุรินทรฤาไชยสมุหเทศาภิบาลมณฑลพิษณุโลก เรียบเรียงรายงานการบำรุงฝ้ายในมณฑลพิษณุโลกเสนอแก่พระยาอำมาตยาธิบดีผู้แทนเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย. ความเห็นเรื่องบำรุงสินค้าฝ้าย” วันที่ 18 เมษายน พ.ศ. 2458. สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เลขที่

*คิดโดยวิธีถัวเฉลี่ยออกจากยอดรวมของมณฑลพิษณุโลก

²แหล่งเดิม.

³เรื่อง มิสเตอร์โยโกตา มิสเตอร์ลูปชา ยื่นรายงานตรวจการเพาะปลูก มณฑลพิษณุโลก มณฑลนครสวรรค์.ร.ศ. 130. เลขที่ ร.5 กส.13/578

⁴แหล่งเดิม.

⁵เรื่องกระทรวงเกษตรส่งเสริมให้มิสเตอร์ลูปชาไปตรวจการเพาะปลูกมณฑลนครสวรรค์. สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เลขที่ ร.5 กส. 13/1205.

⁶สำเนาที่ 8/98 พระยาสุรบดีรินทร์สุรินทรฤาไชยสมุหเทศาภิบาลมณฑลพิษณุโลก เรียบเรียงรายงานการบำรุงฝ้ายในมณฑลพิษณุโลกเสนอแก่พระยาอำมาตยาธิบดีผู้แทนเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย. วันที่ 18 เมษายน พ.ศ. 2458. สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เลขที่ ร.6 ค.1/32 “ความเห็นเรื่องบำรุงสินค้าฝ้าย” 18 เมษายน-13 สิงหาคม พ.ศ. 2458.

หลักฐานที่บ่งชี้ว่ามีการปลูกฝ้ายขายอย่างจริงจัง คือ กรณีจีนโต๊ะ ที่ปลูกถึง 50 ไร่ ในขณะที่ครอบครัวชาวบ้านทั่วไปมีฝ้ายประมาณครอบครัวละ 4-5 ไร่¹ (ปี พ.ศ. 2453) และการขยายพื้นที่ออกเป็นครอบครัวละ 10 ไร่² ก็ยิ่งทำให้เห็นภาพของการปลูกฝ้ายเพื่อขายได้ชัดเจนขึ้น ภายใต้เงื่อนไขของการขนส่งทางรถไฟที่ไม่ต้องจำกัดฤดูกาลอีกต่อไป

ตาราง 6 แสดงการปลูกฝ้ายในเมืองพิจิตรและการขนส่งทางรถไฟ

พ.ศ.	ราคาต่อหาบ		พื้นที่เพาะปลูก (ไร่)	จำนวนที่ขนส่งโดยรถไฟ (หาบ)
	บาท	สตางค์		
2453	6	50	377	1,564
2454	8		730	2,294
2455	10		1,004	2,839
2456	10		1,454	4,665
2457	10		1,821	4,059

ที่มา : ความเห็นเรื่องบำรุงสินค้าฝ้าย” 18 เมษายน – 13 สิงหาคม พ.ศ. 2458. สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เลขที่ ร.6 ศ.1/32

จากตารางการปลูกฝ้ายข้างต้นแสดงให้เห็นว่ามีการขยายปริมาณถึง 1 เท่าตัวในระยะเวลา 1 ปีจาก พ.ศ. 2453 ถึง พ.ศ. 2454 หากจะเปรียบเทียบพื้นที่เพาะปลูกระหว่าง พ.ศ. 2453 กับ พ.ศ. 2457 แล้วจะพบว่าพื้นที่เพาะปลูกฝ้ายขยายขึ้นไปถึง 5 เท่าตัว

ต่อมาภายหลัง พ.ศ. 2457 การปลูกฝ้ายประสบปัญหาหลายประการ และรัฐบาลได้หยุดส่งเสริม รวมทั้งยุบหน่วยงานบำรุงต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้อง นอกจากนี้ผลกระทบจากสงครามโลกครั้งที่ 1 ที่ทำให้ไม่มีพ่อค้าเข้าไปรับซื้อฝ้าย แม้รัฐบาลจะพยายามหาทางช่วยเหลือ โดยการพยายามหาคนซื้อให้ แต่ก็ไม่เป็นผล เพราะมีฝ้ายตกค้างอยู่ในโกดังที่ไม่สามารถส่งออกได้เป็นจำนวนมาก³ แม้ว่าเจ้าหน้าที่ท้องถิ่นจะเสนอความเห็นให้รัฐเป็นผู้จัดซื้อเอง และตั้งโรงงานผลิตเส้นด้ายเองเพื่อ

¹ เรื่องกระทรวงเกษตรส่งเสริมให้มิสเตอร์ลูปซาไปตรวจการเพาะปลูกมณฑลนครสวรรค์. สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เลขที่ กส. 13/1205.

² แหล่งเดิม.

³ สำเนาที่ 8/98 พระยาสุรบดีรินทร์สุรินทรฤาไชยสมุหเทศาภิบาลมณฑลพิษณุโลก เรียบเรียงรายงานการบำรุงฝ้ายในมณฑลพิษณุโลกเสนอแก่พระยาอำมาตยาธิบดีผู้แทนเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย. วันที่ 18 เมษายน พ.ศ. 2458. สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เลขที่ ร.6 ค.1/32 “ความเห็นเรื่องบำรุงสินค้าฝ้าย” 18 เมษายน-13 สิงหาคม พ.ศ. 2458.

* สาเหตุของการส่งออกไม่ได้ เนื่องจากประเทศที่เคยรับซื้อฝ้ายไทย เปลี่ยนไปซื้อฝ้ายจากประเทศอื่นที่มีคุณภาพดีกว่า

แก้ปัญหา แต่เนื่องจากต้องใช้เงินสูงมากทำให้กระทรวงเกษตรไม่เห็นด้วย* การปลูกฝ้ายที่เฟื่องฟูจากการเข้ามาของรถไฟจึงหยุดชะงักไปในที่สุด

2.1.3 ยาสูบ

บทบาทของรถไฟที่เกี่ยวข้องกับยาสูบเป็นปัญหาเดียวกันกับฝ้าย กล่าวคือ รถไฟมีส่วนช่วยในการนำสินค้าออกมาสู่ภายนอก โดยไม่จำกัดฤดูกาล แต่ผลทางอ้อมของการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นจากการเข้ามาของรถไฟประการหนึ่งที่เด่นชัดคือ การทะลักเข้ามาของยาสูบจากนอกพื้นที่ที่ทำให้ปริมาณของพื้นที่เพาะปลูกยาสูบและจำนวนผู้ที่เพาะปลูกในเมืองพิจิตรค่อย ๆ ลดจำนวนลง

ไร่ยาสูบในเมืองพิจิตรมีมากบริเวณเมืองภูมิและริมสองฝั่งแม่น้ำ โดยเฉลี่ยแล้ว ครอบครัวหนึ่ง ๆ จะมีพื้นที่ที่ใช้เพาะปลูกยาสูบ 3-6 ไร่ ผลผลิตต่อไร่อยู่ที่ 600 – 1000 ตัง และมีรายได้ราว 96-160 บาท ต่อไร่ เมื่อหักค่าใช้จ่ายไร่ละประมาณ 55 บาท** แล้วจะเหลือเงินที่ได้ไม่น้อยกว่า 40 บาทต่อไร่¹ แสดงให้เห็นว่าถ้าหากปลูกยาสูบ 6 ไร่ ก็จะได้เงินถึง 240 บาทต่อปี ราษฎรจึงทำไร่ยาสูบอย่างกว้างขวาง

หลักฐานที่แสดงให้เห็นว่ามีการขนส่งยาสูบทางรถไฟ ได้แก่ การขนส่งยาสูบจำนวน 25 ตัน ที่สถานีท่าพ้อ ใน พ.ศ. 2455 นับว่ารถไฟมีบทบาทในการระบายสินค้าออกสู่ตลาด ช่วยให้การขนส่งดำเนินไปได้ตลอดทั้งปี โดยไม่ต้องหยุดชะงักจากอุปสรรคเรื่องระดับน้ำ ดังเช่นการขนส่งทางเรือ

ปริมาณการผลิตยาสูบใน พ.ศ. 2466 มีมากถึง 4,465 หาบ และเพิ่มขึ้นเป็น 7,799 หาบ ใน พ.ศ. 2467²*** แต่ปริมาณยาสูบกลับลดลงมากกว่าครึ่งใน พ.ศ. 2468 คือมีเพียง 3,176 หาบ³ สาเหตุน่าจะมาจากการประสบกับภัยธรรมชาติและราษฎรบางส่วนหันไปปลูกข้าว ที่ได้ผลประโยชน์มากกว่าและเป็นที่ต้องการของตลาด หลักฐานที่สามารถสนับสนุนได้คือ ไม่มีการขนส่งยาสูบที่สถานีบางมูลนาก

* เสนาบดีกระทรวงเกษตรในขณะนั้นคือ พระเจ้าพี่ยาเธอ กรมหลวงราชบุรีดิเรกฤทธิ์

** ค่าใช้จ่ายประกอบด้วย 1.ค่าจ้างถางไร่ละ 5 บาท 2.ค่าจ้างไถไร่ละ 6 บาท 3.ค่าภาษีไร่ละ 8 บาท 4.ค่าใบพลวงที่ใช้ห่อยาประมาณ 3 บาท 5.ค่าจ้างหั่นยา 3 บาท 6.ค่าเบ็ดเตล็ด เช่น บำรุงรักษา 30 บาท

¹เรื่อง มิสเตอร์โยโกตา มิสเตอร์รูปซา ยื่นรายงานตรวจการเพาะปลูก มณฑลพิษณุโลก มณฑลนครสวรรค์. ร.ศ. 130. เลขที่ กส. 13/578

²Bureau of General Statistics. (1911-12). **Statistical Year Book of the Kingdom of Siam. B.E. 2472.** Vol. 2.

*** ไซวิธีถั่วเฉลี่ยออกมาจากปริมาณรวมของมณฑลพิษณุโลก

³Ibid.

เมื่อมีการตัดเส้นทางหลวงจากสถานีรถไฟตะพานหินไปสู่เมืองเพชรบูรณ์* ทำให้สินค้าเข้าออกทุกชนิดของเมืองเพชรบูรณ์เปลี่ยนเส้นทางมาที่ตะพานหิน ยาสูบซึ่งเป็นสินค้าออกที่สำคัญ เนื่องจากผลิตได้มาก และได้ชื่อว่ามีคุณภาพดีที่สุดของเพชรบูรณ์จึงเข้ามาสู่เมืองพิจิตรได้ง่ายขึ้น จำนวนยาสูบที่ทะลักเข้ามาสู่เมืองพิจิตรทำให้ผู้ปลูกบางส่วนที่ปลูกเพื่อบริโภคและนำส่วนเกินออกขายยุติการปลูกโดยหันไปปลูกพืชชนิดอื่นที่สร้างกำไรได้มากกว่า และซื้อยาสูบบริโภคแทน

2.2 การเปลี่ยนแปลงทางการค้า

การค้าขายของเมืองพิจิตรกับบริเวณภาคเหนือตอนล่างตั้งแต่สมัยโบราณจวบจนถึงสมัยอยุธยาเป็นลักษณะการค้าในรูปแบบของพ่อค้าเกวียน ซึ่งเดินทางค้าขายอยู่ในบริเวณแถบหัวเมืองภาคเหนือตอนล่างโดยมีสินค้าสำคัญ คือ ของป่า ซึ่งพ่อค้าได้นำลงบรรทุกเรือล่องมาขายที่กรุงศรีอยุธยา¹

ในสมัยอยุธยาชาวจีนได้เข้ามาประกอบการค้าในเมืองพิจิตรและบริเวณภาคเหนือตอนล่าง การค้าของชาวจีนได้เริ่มปรากฏชัดเจนยิ่งขึ้นในสมัยรัตนโกสินทร์ โดยเฉพาะช่วงรัชกาลที่ 2 และรัชกาลที่ 3 ชาวจีนได้ประกอบการค้าอยู่ในบริเวณหัวเมืองต่าง ๆ ของภาคเหนือตอนล่าง ที่เป็นศูนย์กลางทางการค้าระหว่างพรมแดน ดังหลักฐานที่ปรากฏคือ จีนซื้อก็ยี่ ฮ่อทองแสง พ่อค้าจำหน่ายแพพรรณต่าง ๆ ที่กรุงเทพฯ ได้ร้องทุกข์ต่อกรมการในการทวงหนี้ลูกค้าจากบริเวณภาคเหนือตอนล่างที่ไม่ชำระเงิน²

ในอดีตเมืองพิจิตรและเมืองต่าง ๆ ที่ตั้งอยู่ในบริเวณภาคเหนือตอนล่าง ถือเป็นพื้นที่ที่ตั้งอยู่ตรงกลางระหว่างล้านนา พม่า หลวงพระบาง และกรุงเทพฯ ทำให้บริเวณนี้เปรียบเสมือนเป็นศูนย์กลางการค้าภายในภูมิภาคและการค้าขายนอกภูมิภาค อาทิ การค้ากับพม่า ล้านนา หลวงพระบาง ยูนนาน เป็นต้น

2.2.1 การค้าในภูมิภาค

พ่อค้าพื้นเมืองที่ทำการค้าภายในภูมิภาค จะนำสินค้าที่มีภายในท้องถิ่นไปจำหน่ายยังศูนย์กลางทางการค้าที่สำคัญภายในภูมิภาคโดยอาศัยเส้นทางทั้งทางน้ำและทางบกดังนี้

1) เส้นทางน้ำ เส้นทางน้ำที่ใช้เชื่อมเมืองต่อเมืองในภาคเหนือตอนล่าง อันเป็นเส้นทางที่ประชาชนนิยมใช้ระหว่างเมืองที่เป็นจุดศูนย์กลางการค้ากับเมืองต่าง ๆ มี 2 เส้นทาง ได้แก่

* เส้นทางตั้งต้นจากสถานีตะพานหินตรงไปทางทิศตะวันออก ผ่านบ้านทุ่งโพธิ์ เลียบดงตะขบ ผ่านบ้านท้ายทุ่ง วังกะชัน ร่องหอย หนองขาม วังม้า เลียบตามคลองบุษบง ข้ามเขาช่องลมผ่านบ้านชนแดน ข้ามเขารัง ออกบ้านนายม แล้ววกขึ้นทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือตรงไปเพชรบูรณ์ (เรื่อง สร้างทางหลวงแต่สถานีสะพานหิน จังหวัดพิจิตรไปเพชรบูรณ์” 9 ก.พ. – 2 มี.ค. 2470. ร.7 พ.6/2

¹ ชูสิทธิ์ ชูชาติ. (2526, 8 กันยายน). การค้าวัวต่าง. เศรษฐศาสตร์ปริทัศน์. หน้า 9.

² ใบบอกเมืองสวรรคโลก. ลงวันที่ 23 เมษายน 2428. สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารรัชกาลที่ 5 เลขที่ ร.5. ม.2.12ก/11.

ก. เส้นทางลำน้ำน่าน ใช้ติดต่อระหว่างนครสวรรค์กับ ท่าอิฐ จังหวัดอุตรดิตถ์ โดยเริ่มต้นจากปากน้ำโพผ่านบางมูลนาก พิจิตร พิษณุโลก พรหมพิราม ตรอน พิไชย จนถึงท่าอิฐ เป็นเส้นทางการค้าทางเรือที่สำคัญทางด้านตะวันออก

ข. เส้นทางลำน้ำปิง ใช้ติดต่อระหว่างนครสวรรค์ ถึงระแหง (เมืองตาก) โดยเริ่มต้นจากปากน้ำโพ ผ่านกำแพงเพชร จนถึงระแหง

ค. เส้นทางลำน้ำป่าสัก ใช้ติดต่อระหว่างหล่มสัก เพชรบูรณ์ ผ่านสระบุรี ลีนสุตที่อยุธยา¹

ง. เส้นทางแม่น้ำยม ผ่านเมืองสวรรคโลก สุโขทัย บางระกำ จังหวัดพิษณุโลก จนถึงนครสวรรค์²

2) เส้นทางบก ที่ใช้เชื่อมต่อระหว่างเมือง ได้แก่

ก. เส้นทางจากเมืองพิษณุโลกไปหล่มสัก และด่านซ้าย

ข. เส้นทางพิษณุโลก พิชัย พุ่งเซียง สวรรคโลก ตากและเถิน

ค. เส้นทางจากสุโขทัยไปตาก

ง. เส้นทางเมืองพิชัย พิษณุโลก และนครสวรรค์ เส้นทางนี้ส่วนใหญ่ใช้เดินทางและบรรทุกสิ่งของที่มีน้ำหนักมาก ซึ่งไม่สะดวกต่อการขนส่งทางน้ำ เช่น การส่งช้างหลวง เป็นต้น

จ. เส้นทางจากบางมูลนากไปเมืองเพชรบูรณ์และหล่มสักเป็นเส้นทางที่พ่อค้าในบริเวณที่ราบลุ่มแม่น้ำน่าน นำสินค้าไปจำหน่ายที่เมืองเพชรบูรณ์โดยมีจุดเริ่มต้นจากบางมูลนาก ผ่านบ้านกำบาง บ้านโพช บ้านกองทูล บ้านล่องกล้า-บ้านนาเสีียง บ้านนายม และเมืองเพชรบูรณ์

เส้นทางบกส่วนใหญ่เป็นทางเกวียน นิยมใช้ในฤดูแล้งเมื่อว่างเว้นจากการทำนา โดยนำสินค้าภายในท้องถิ่นบรรทุกเกวียนเทียมโคเข้าไปจำหน่ายยังศูนย์กลางการค้า และเมืองต่าง ๆ อาทิ ระแหง เมืองตาก ท่าอิฐ เมืองอุตรดิตถ์ ปากน้ำโพ เมืองนครสวรรค์ เป็นต้น

ข้าหลวงเทศาภิบาลได้พยายามส่งเสริมให้มีการปรับปรุงเส้นทางคมนาคมภายในภาคเหนือตอนล่าง ที่ติดต่อระหว่างเมืองต่าง ๆ เพื่อให้เกิดความสะดวกในการเดินทางค้าขายของราษฎร เช่น สร้างถนนอินทศิรี จากเมืองลับแลไปอุตรดิตถ์เพื่อนำผลผลิตจากเมืองลับแลไปจำหน่ายบริเวณศูนย์กลางการค้าได้สะดวก สร้างทางเกวียนจากเมืองพิจิตรไปเพชรบูรณ์ และจากเพชรบูรณ์ไปหล่มสัก เพื่อเป็นเส้นทางในการคมนาคมขนส่งสินค้าจากเมืองพิจิตรไปยังเมืองเพชรบูรณ์³ ส่วนเส้นทางคมนาคมทางน้ำ ได้ทำการขุดลอกคลองพิง ซึ่งเป็นเส้นทางในการติดต่อค้าขายระหว่าง

¹ เรื่องสำเนาแปลหนังสือพระสุริยวงษาภิปรามการเมืองหล่มสัก. สำนักหอสมุดแห่งชาติ. จดหมายเหตุนครบาลที่ 3 จ.ศ. 1201 เลขที่ 260

² พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. (2508). พระราชหัตถเลขาคราวเสด็จมณฑลฝ่ายเหนือ. หน้า 15.

³ พระยาเพชรรัตนสงคราม ขออนุญาตเงิน 5,000 บาท ทำทางเกวียนแต่เมืองพิจิตรไปเมืองเพชรบูรณ์ และแต่เพชรบูรณ์ไปเมืองหล่มสัก (1 ม.ค. - 28 ก.พ. 118) สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ เอกสารรัชกาลที่ 5 เลขที่ ร.5 ยธ9/47

สวรรคโลก สุโขทัยและพิษณุโลก ให้ลึกและกว้างกว่าเดิม เพื่อให้เรือแล่นได้สะดวกไม่ติดสันดอนในฤดูแล้งพ่อค้าจึงเดินทางขึ้นล่องเรือค้าขายไปมาได้ตลอดเวลา

แม้ว่าจะมีความพยายามปรับปรุงและขยายเส้นทางการค้าก็ตาม แต่ทว่าการขยายตัวเพื่อการค้ากลับมีไม่มากนัก เนื่องจากการขนส่งสินค้าส่วนใหญ่ยังใช้เส้นทางน้ำ ที่สามารถเดินทางได้สะดวกเฉพาะในช่วงที่มีระดับน้ำสูงเท่านั้น ในขณะที่ฤดูแล้งไม่สามารถเดินทางได้ จึงก่อให้เกิดข้อจำกัดในการขนส่ง ภายหลังข้อจำกัดได้หมดไปเมื่อมีการสร้างเส้นทางรถไฟสายเหนือเชื่อมระหว่างกรุงเทพฯถึงภาคเหนือตอนล่าง จึงนับได้ว่าการพัฒนาเส้นทางคมนาคมขนส่งทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงหลายประการในภูมิภาคนี้

2.2.2 การค้านอกภูมิภาค

การค้าขายกับภายนอกภูมิภาคของเมืองพิจิตรและหัวเมืองที่ตั้งอยู่ในบริเวณภาคเหนือตอนล่าง ประกอบด้วยการค้ากับดินแดนล้านนา การค้ากับกรุงเทพฯ และการค้าข้ามพรมแดน อาทิดินแดนทางตอนใต้ของจีนในมณฑลยูนนาน ดินแดนบางส่วนของพม่า หลวงพระบาง กับพ่อค้าไทยใหญ่ (เงี้ยว) พ่อค้าพม่า ทองสุ และพ่อค้าหลวงพระบาง

2.2.2.1 การค้าทางรถไฟ

เมื่อรัฐบาลสร้างเส้นทางรถไฟสายเหนือช่วงปากน้ำโพถึงเมืองพิษณุโลก ใน พ.ศ. 2450 และสร้างต่อไปถึงสถานีบ้านดารา เมืองอุตรดิตถ์ เมื่อวันที่ 11 พฤศจิกายน พ.ศ. 2451 ทำให้การขนส่งในบริเวณภาคเหนือตอนล่าง ซึ่งมีชาวจีนผู้มั่งคั่งในกิจการโรงสีข้าวและการค้าข้าว ทั้งข้าวเปลือกและข้าวสารไปสู่ตลาดข้าวที่กรุงเทพฯ ได้ใช้การลำเลียงข้าวโดยทางรถไฟและทำให้การขนส่งข้าวขยายตัวจากเดิม

เมื่อเปิดบริการใช้เส้นทางรถไฟสายเหนือขึ้นในระยะแรก ไม่ปรากฏหลักฐานว่า รถไฟสายเหนือบรรทุกข้าวเปลือกเป็นจำนวนเท่าใด จนกระทั่ง พ.ศ. 2453 จึงเริ่มมีการขนข้าวเปลือกโดยรถไฟสายเหนือขึ้นเป็นครั้งแรกเพียง 3 สถานี ได้แก่ สถานีปากน้ำโพ สถานีบางมูลนาก และสถานีสวรรคโลก และมีการขยายเพิ่มอีก 1 สถานีใน พ.ศ. 2458 คือ สถานีพิษณุโลก เมื่อการค้าขายข้าวภายในประเทศเฟื่องฟูจึงส่งผลต่อการผลิตและการค้าในบริเวณภูมิภาคอื่น ๆ ด้วย และเป็นปัจจัยส่งเสริมให้เกิดการขยายตัวทางด้านขนส่งทางรถไฟขึ้นอีก โดยเฉพาะบริเวณภาคเหนือตอนล่าง ได้มีการเพิ่มสถานีรถไฟขึ้นอีก 7 สถานี ใน พ.ศ. 2464 รวมเป็น 11 สถานี ได้แก่ สถานีบ้านดาศลี สถานีบ้านหนองโพ สถานีชุมแสง สถานีดงตะขบ สถานีบางมูลนาก สถานีท่าพ้อ สถานีแควน้อย และสถานีตะพานหิน จะเห็นได้ว่าในจำนวนนี้เป็นสถานีในเขตเมืองพิจิตรถึง 4 สถานี เมื่อสงครามโลกครั้งที่ 1 ยุติลงใน พ.ศ. 2461 ได้ก่อให้เกิดภาวะขาดแคลนเครื่องอุปโภคบริโภคขึ้นโดยทั่วไปในยุโรปทำให้มีความต้องการสินค้าข้าวเพิ่มขึ้น¹ และประกอบกับข้าวมีราคาแพงถึง

¹ จดหมายเหตุของสภาเผยแผ่พาณิชย์. ฉบับที่ 7 มิถุนายน 2465. สำนักหอสมุดแห่งชาติ. เอกสารการรถไฟแห่งประเทศไทย รพท.2/1.

เกี่ยวละ 216 – 240 บาท¹ รัฐบาลต้องประกาศห้ามการส่งข้าวออกนอกพระราชอาณาเขตเมื่อวันที่ 12 มิถุนายน พ.ศ. 2462² แต่ก็ไม่สามารถต้านทานการขายข้าวของราษฎรได้ เพราะราคาข้าวที่สูงมากเป็นแรงจูงใจที่สำคัญ

สาเหตุดังกล่าวส่งผลให้บรรดาพ่อค้าข้าวชาวจีน บริเวณภาคเหนือตอนล่าง ทำการลักลอบขนส่งข้าวโดยทางรถไฟ ความคึกคักในการค้าข้าวในช่วงเวลานี้ทำให้เกิดการขยายตัวของขนสงโดยเพิ่มสถานีมากขึ้น เพื่อรองรับกับผลผลิตและความต้องการของตลาดข้าวที่กรุงเทพฯ

กล่าวได้ว่าการที่รถไฟเข้ามาสู่ภูมิภาคนี้ได้ทำให้เกิดการขยายพื้นที่การเพาะปลูกข้าวและมีการบุกเบิกพื้นที่เพาะปลูกบริเวณที่รถไฟไปไม่ถึง ทั้งโดยประชากรที่เข้ามาใหม่และแรงงานที่มีอยู่เดิมในพื้นที่ได้ร่วมกันขยายการผลิตเพื่อขายเพิ่มมากขึ้น ประกอบกับการคมนาคมขนส่งโดยทางรถไฟสะดวกรวดเร็ว นอกจากนี้การก่อตั้งสถานีรถไฟยังส่งผลให้กิจการโรงสีข้าวด้วยเครื่องจักรเกิดขึ้นในภูมิภาคนี้ด้วย แม้ในระยะแรกโรงสีข้าวที่เข้ามามีขนาดเล็ก แต่ผลผลิตที่ได้จากโรงสีข้าวนอกจากใช้บริโภคในพื้นที่แล้ว ส่วนที่เหลือยังถูกนำออกไปจำหน่ายนอกภูมิภาคด้วย จึงนับได้ว่าภายหลังการเข้ามาของรถไฟทำให้เกิดการผลิตข้าวเพื่อการค้าขยายตัวมากขึ้น

2.2.3 การเข้ามาของนายทุนและพ่อค้าคนกลาง

การสร้างเส้นทางรถไฟสายเหนือ ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงขึ้นภายในเมืองพิจิตรและในภูมิภาคนี้ คือมีการตั้งชุมชน การเคลื่อนไหวของการค้าและปริมาณสินค้าเพิ่มมากขึ้นทั้งยังมีส่วนทำให้จำนวนพ่อค้าคนกลางเพิ่มมากขึ้นด้วย

จำนวนชาวจีนที่เพิ่มขึ้น ได้ชี้ให้เห็นถึงการขยายตัวของพ่อค้าคนกลาง ที่ควบคู่ไปกับการขยายตัวของเศรษฐกิจแบบการค้าในเมืองพิจิตร เพราะชาวจีนเหล่านี้ได้เข้ามามีบทบาทในการส่งข้าวและพืชผลชนิดอื่น ๆ เป็นสินค้าออก ตลอดจนนำสินค้าสำเร็จรูปจากกรุงเทพฯ มาจำหน่ายในเมืองพิจิตรและในภูมิภาคนี้ ดังปรากฏในรายงานของพระราชเสนา ที่กล่าวถึงสภาพการค้าและบทบาทของคนจีนในมณฑลพิษณุโลกว่า

... การพาณิชย์ส่วนใหญ่ตกเป็นของจีนแทบทั้งหมด สินค้าที่บรรทุกรถไฟขึ้นล่อง ล้วนแต่เป็นของพ่อค้าชาวจีนทั้งนั้น คนไทยค้าขายบ้างแต่เป็นส่วนน้อย เหตุที่คนไทยไม่ได้คิดค้าขายสินค้าจำนวนมากขึ้นนั้น เพราะไม่มีพ่อค้าคนไทยที่จะรับส่งทางกรุงเทพฯ ถึงแม้คนไทยบางคนที่มีทุนจะทำการส่งสินค้าจำนวนมากได้ เช่นข้าวก็ส่งมาในนามพ่อค้าจีน³

¹เพียงใจ เจริญโสพล. (2537). เล่มเดิม. หน้า 131.

²จดหมายเหตุของสภาเผยแผ่พาณิชย์. ฉบับที่ 7 มิถุนายน 2465. สำนักหอสมุดแห่งชาติ. เอกสารการรถไฟแห่งประเทศไทย รพท.2/1.

³รายงานพระราชเสนาตรวจราชการมณฑลพิษณุโลก (10-15 ตุลาคม 2471). สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เลขที่ ร.7 ม.4./14.

ชาวจีนมีความได้เปรียบคนไทยในการทำหน้าที่พ่อค้าคนกลาง เพราะชาวจีนประกอบอาชีพเป็นพ่อค้ามาตั้งแต่อดีต ส่วนตำแหน่งเจ้าภาษีนายอากรในเมืองต่าง ๆ ของชาวจีน นอกจากจะช่วยเหลือทางการเงินการคลังของชาวจีนแล้ว ยังสร้างอิทธิพลให้แก่ชาวจีนที่เคยเป็นเจ้าภาษีนายอากรให้มีโอกาสขยายกิจการในธุรกิจอื่นด้วย การที่ชาวจีนมีความพร้อมในด้านเงินทุนและความชำนาญทางการค้า เป็นผลทำให้การค้าส่วนใหญ่ตกอยู่ในการควบคุมของชาวจีน

ในการดำเนินงานของชาวจีนทางการค้าสามารถแยกได้ 2 กลุ่ม ได้แก่

2.2.3.1 พ่อค้าขายของชำและสินค้าจากกรุงเทพฯ

พ่อค้าเหล่านี้นำสินค้าเข้าไปขายตามเมืองที่เป็นศูนย์กลางการค้า และนำสินค้าจากเมืองศูนย์กลางไปจำหน่ายยังเมืองต่าง ๆ ทั้งนำสินค้าไปขายตามหมู่บ้าน ตลอดจนทำหน้าที่เป็นตัวกลางในการเชื่อมต่อให้สินค้าจากส่วนกลางเข้าสู่หมู่บ้าน

2.2.3.2 พ่อค้าข้าวเปลือก

การขยายตัวของการผลิตข้าวเพื่อจำหน่ายและการส่งข้าวเป็นสินค้าออก ทำให้พ่อค้าชาวจีนเข้ามามีบทบาทสำคัญในฐานะพ่อค้าคนกลาง ทำหน้าที่ซื้อขายและขนส่งไปสู่ผู้บริโภคทั้งภายในและภายนอกประเทศ เช่น รับซื้อข้าวเปลือกจากชาวนามาขายให้กับโรงสี และมีบทบาทในการกำหนดราคาซื้อขายข้าวนอกเหนือจากโรงสี เพราะเป็นผู้ไปติดต่อซื้อขายกับชาวนาโดยตรง พ่อค้าคนกลางประกอบด้วยพ่อค้าชาวจีนในท้องถิ่น และพ่อค้าชาวจีนต่างถิ่น ดังนี้

1) พ่อค้าชาวจีนในท้องถิ่น พ่อค้าชาวจีนในท้องถิ่น เป็นพ่อค้าที่ทำการค้าโดยเปิดร้านค้าอยู่ในหมู่บ้าน ตำบล อำเภอ นำสินค้าเครื่องอุปโภคบริโภคไปจำหน่าย เช่น เสื้อผ้า เครื่องนุ่งห่ม เครื่องเหล็ก ยารักษาโรค เป็นต้น ในขณะที่เดียวกันก็รับซื้อข้าวเปลือกจากชาวนา โดยชาวนานำข้าวบรรทุกใส่เกวียนมาขายให้กับพ่อค้าโดยตรง หรือพ่อค้าออกไปรับซื้อข้าวจากชาวนา

นอกจากซื้อขายกับชาวนาโดยตรงแล้ว พ่อค้าในท้องถิ่นยังรับซื้อข้าวจากพ่อค้ารายย่อยตามหมู่บ้านต่าง ๆ ที่ตนเองไม่สามารถเดินทางไปรับซื้อได้ โดยหมู่บ้านที่ห่างไกลเหล่านี้มีพ่อค้าชาวพื้นเมืองที่อาจเป็นคนไทยหรือจีนไปรับซื้อข้าวจากเพื่อนบ้าน พ่อค้าเหล่านี้ไม่ใช่พ่อค้าที่ทำการค้าข้าวเป็นอาชีพหลัก แต่เป็นชาวนาที่มีฐานะดีในหมู่บ้านที่ทำการรับซื้อข้าวจากเพื่อนบ้านในฤดูเก็บเกี่ยว แล้วรวบรวมนำมาขายให้กับพ่อค้าในท้องถิ่นที่อยู่ในตัวอำเภอหรือตัวเมือง

เมื่อพ่อค้าในท้องถิ่นได้รับซื้อข้าวแล้ว ก็จะนำข้าวไปใส่ยุ้งหรือใส่เรือ ครั้นมีจำนวนมากพอก็นำเรือหรือบรรทุกรถไฟไปขายให้กับพ่อค้าคนกลางที่ปากน้ำโพ จังหวัดนครสวรรค์ หรือพ่อค้าจากส่วนกลางที่มาคอยรับซื้อ บางส่วนก็ส่งไปที่กรุงเทพฯ เพื่อขายให้กับโรงสีหรือบริษัทที่ส่งข้าวสารออกโดยตรง เช่น พ่อค้าจากเมืองพิจิตร นำข้าวบรรทุกเรือมาส่งให้กับบริษัทซุนเซียวหลี ซึ่งเป็นบริษัทส่งข้าวออกไปยังสิงคโปร์ เป็นต้น โดยเฉพาะที่วังจิก จังหวัดพิจิตร มียุ้งข้าวขนาดใหญ่ของพ่อค้าชาวจีนที่สามารถจุได้ถึง 100 เกวียน พ่อค้าเหล่านี้มักเก็บไว้เพื่อเก็งกำไรก่อนขายในช่วงปลายปี เพราะช่วงนั้นน้ำจะหลากมาจากสุโขทัย มีเรือที่ล่องมาจากพื้นที่ภาคเหนือตอนล่างจำนวนมาก เพื่อเข้ามารับซื้อข้าวเปลือกดังกล่าว

2) พ่อค้าชาวจีนต่างถิ่น พ่อค้าชาวจีนต่างถิ่นประกอบด้วยพ่อค้าคนกลางขนาดเล็ก และพ่อค้าคนกลางขนาดใหญ่ พ่อค้าคนกลางขนาดเล็ก ได้แก่ พ่อค้าต่างถิ่นรายย่อย ๆ ที่อาจจะมาจากจังหวัดต่าง ๆ เช่น นครสวรรค์ กรุงเทพฯ เป็นต้น พ่อค้าเหล่านี้ออกไปซื้อข้าวจากชาวนาโดยตรง โดยใช้เรือล่องไปตามแม่น้ำลำคลอง ซึ่งแตกต่างจากพ่อค้าในท้องถิ่น การที่พ่อค้าต่างถิ่นล่องเรือขึ้นไปซื้อข้าวจากชาวนาในช่วงฤดูน้ำ คือ ช่วงเดือนกรกฎาคม ถึงเดือนธันวาคม เพราะสามารถนำเรือเข้าไปรับซื้อข้าวจากชาวนาได้ ในขณะที่พ่อค้าในท้องถิ่นส่วนใหญ่จะซื้อข้าวจากชาวนาหลังจากฤดูเก็บเกี่ยว ซึ่งชาวนาที่เก็บข้าวไว้รอขาย ส่วนมากเป็นชาวนารายใหญ่ที่มีทุนรอน

พ่อค้าต่างถิ่นรายใหญ่ ส่วนใหญ่เป็นพ่อค้าจากกรุงเทพฯ ที่ขึ้นมารับซื้อข้าวจากพ่อค้าในท้องถิ่นต่าง ๆ ของบริเวณภาคเหนือตอนล่าง แล้วบรรทุกรถไฟหรือล่องเรือไปขายที่กรุงเทพฯ ดังที่ปรากฏว่าถ้าแก่ยี่หว บ้วนเส็ง ได้รับซื้อข้าวจากชุมแสง บางมูลนาก บรรทุกรถไฟมาขึ้นฉางที่บางซื่อ¹

นอกจากทำหน้าที่เป็นพ่อค้าคนกลางในการค้าข้าวแล้ว ชาวจีนบางคนยังทำหน้าที่เป็นนายหน้า มีทั้งนายหน้าในการซื้อและการขายข้าวให้แก่ผู้ขายหรือโรงสี ส่วนมากเป็นนายหน้าในการขายข้าวให้แก่ผู้ขาย เช่น กรณีของหลงจื้อยี่หว ฮะฮองหลี เป็นนายหน้าให้กับพ่อค้าจากชุมแสง บางมูลนาก โดยรับข้าวไปขายที่กรุงเทพฯ พวกนี้ได้รับค่านายหน้าจากพ่อค้าหรือโรงสีเป็นเปอร์เซ็นต์ตามส่วนแบ่งการจัดซื้อขายข้าวได้มากน้อยเท่าใด แล้วแต่ตกลงกัน

สำหรับนายหน้าในการซื้อข้าวให้โรงสีในภาคเหนือตอนล่าง ได้แก่ พ่อค้าเรือข้าวที่เป็นตัวแทนของโรงสีจะนำเรือข้าวไปรับซื้อข้าวในท้องถิ่นต่าง ๆ เช่น อำเภอท่าหลวง จังหวัดพิจิตร มีชาวเรือซื้อข้าวเป็นผู้แทนของโรงสี²

อาจกล่าวได้ว่าการสร้างเส้นทางรถไฟสายเหนือมีส่วนสำคัญในการส่งเสริมให้จำนวนของพ่อค้าคนกลางเพิ่มมากขึ้น และขยายบทบาทของพ่อค้าจากส่วนกลางไปสู่บริเวณภาคเหนือตอนล่าง พ่อค้าคนกลางมีบทบาทสำคัญในฐานะที่เป็นผู้เชื่อมเศรษฐกิจของภาคเหนือตอนล่างกับเศรษฐกิจส่วนกลาง และเศรษฐกิจโลก

2.2.4 การเกิดชุมชนการค้าแห่งใหม่

ในระยะเวลาที่การค้าทางเรือมีบทบาทสำคัญ บริเวณที่เป็นชุมชนการค้าของภาคเหนือตอนล่างจะตั้งอยู่ใกล้ริมแม่น้ำ เช่น บริเวณท่าอิฐ ระแหง และปากน้ำโพ เป็นต้น แต่ภายหลังจากที่มีการสร้างเส้นทางรถไฟเข้าไปภายในภูมิภาคนี้แล้ว บริเวณที่ตั้งของสถานีรถไฟได้กลายเป็นชุมชน

¹บันทึกของหัวหน้ากองเดินรถสมัยตำแหน่ง จ.พ.ณ. (ผู้จัดการพาณิชย์ 2474 - 2475). สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เลขที่ สป.10/150

²เรื่องคำถามของคณะอนุกรรมการสภาเผยแพร่พาณิชย์พิจารณาสินค้าข้าวภายในกับคำตอบจากมณฑลต่าง ๆ. สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เลขที่ กส.15/25

การค้าแห่งใหม่ เพราะมีพ่อค้าเข้ามาตั้งร้านค้า รับซื้อสินค้าสำเร็จรูปที่มาจากกรุงเทพฯ โดยทางรถไฟเพื่อไปจำหน่ายในท้องถิ่น และรับซื้อสินค้าจากท้องถิ่นส่งไปจำหน่ายในกรุงเทพฯ อีกทอดหนึ่ง

อย่างไรก็ตาม การที่เส้นทางรถไฟสายเหนือส่วนใหญ่ถูกสร้างในลักษณะขนานกับแม่น้ำ ดังที่นายไวเลอร์ ได้บันทึกไว้ว่า “... เส้นทางทำเตรียมไว้เพื่อสร้างทางรถไฟสายปากน้ำโพ ถึงพิษณุโลกซึ่งยาว 140 กิโลเมตร เส้นทางนี้ส่วนใหญ่สร้างขนานไปกับแม่น้ำเจ้าพระยา ยกเว้นบางตอนที่แม่น้ำไหลคดเคี้ยวเท่านั้น เส้นทางจึงลัดตัดตรงไป ห่างจากแม่น้ำ 20 กิโลเมตร คือเทือกเขาขนานไปกับแม่น้ำ ดังนั้นเส้นทางนี้จึงอยู่ระหว่างแม่น้ำกับเทือกเขา”¹ ดังนั้น สถานีรถไฟจึงตั้งอยู่ที่เมืองใหญ่ ๆ บริเวณริมฝั่งแม่น้ำ ซึ่งบางเมืองเป็นชุมชนการค้าทางเรืออยู่แล้ว จึงทำให้เกิดการขยายตัวของชุมชนเมืองและชุมชนการค้าที่เดิมขนานไปกับเส้นทางคมนาคมทางน้ำมาสู่นิวเส้นทางรถไฟ

ชุมชนการค้าที่ขยายตัวไปตามแนวเส้นทางรถไฟของเมืองพิจิตร จนก่อให้เกิดชุมชนการค้าและชุมชนเมืองขึ้นใหม่คือ สถานีรถไฟตะพานหิน และสถานีรถไฟบางมูลนาก

2.2.4.1 สถานีรถไฟบางมูลนาก

สถานีรถไฟบางมูลนาก เป็นสถานีรถไฟที่ตั้งอยู่ในตำบลบางมูลนาก อำเภอบางมูลนาก ห่างจากตัวจังหวัดประมาณ 50 กิโลเมตร เนื่องจากสภาพภูมิประเทศเป็นที่ราบประชาชนส่วนใหญ่ประกอบอาชีพทำนา เมื่อมีการสร้างเส้นทางรถไฟทำให้พื้นที่ปลูกข้าวขยายตัวเพิ่มมากขึ้น สถานีรถไฟบางมูลนากจึงกลายเป็นศูนย์กลางการค้าข้าวที่สำคัญแห่งหนึ่งในภูมิภาคนี้ เนื่องจากในฤดูแล้งเรือบรรทุกข้าวล่องมาตามลำน้ำน่านมาขึ้นบกที่สถานีรถไฟบางมูลนาก เช่น ใน พ.ศ. 2451 พ่อค้าได้นำข้าวส่งออกเป็นจำนวน 1031 เกวียน และใน พ.ศ. 2453 – 2457 มีจำนวน 1,919, 1,335, 2,724, 2,360 และ 3,298 เกวียน²ตามลำดับ ดังนั้นบริเวณรอบ ๆ สถานีรถไฟจึงเป็นแหล่งชุมชนการค้าที่มีคนมาตั้งถิ่นฐานอยู่จนกลายเป็นตลาด การขยายตัวของอำเภอบางมูลนากอันเนื่องจากการขยายตัวทางการค้าภายหลังที่มีรถไฟได้เป็นไปตลอดเวลา มีร้านค้า และบ้านเรือนหนาแน่นขึ้น ทางราชการจึงจัดตั้งเทศบาลเมืองบางมูลนากใน พ.ศ. 2459

2.2.4.2 สถานีรถไฟตะพานหิน

สถานีรถไฟตะพานหิน เป็นศูนย์กลางการค้าที่สำคัญของจังหวัดพิจิตร แต่เดิมเป็นตำบลเล็ก ๆ ตั้งอยู่ทางปากตะวันออกของแม่น้ำน่าน ห่างจากตัวจังหวัดประมาณ 28 กิโลเมตร แต่เมื่อสร้างเส้นทางรถไฟสายเหนือและสร้างถนนเชื่อมต่อระหว่างสถานีรถไฟตะพานหินถึงจังหวัดเพชรบูรณ์ เป็นผลให้สถานีรถไฟตะพานหินกลายเป็นศูนย์กลางการค้าระหว่างพิจิตรกับเพชรบูรณ์ เนื่องจากสินค้าขนานานชนิดที่จะผ่านเข้าออกจังหวัดเพชรบูรณ์จะต้องมาผ่านบริเวณนี้ จึงทำให้สถานีรถไฟตะพานหินเป็นย่านที่มีธุรกิจค่อนข้างคึกคัก มีตลาดร้านค้า และบ้านเรือนหนาแน่น

¹เคลาส์ เวงค์, บรรณาธิการ. (2520). คนเยอรมันกับทางรถไฟสายแรก ๆ ในประเทศไทย. ใน เยอรมันมองไทย. หน้า 122.

²สำนักผังเมืองกระทรวงมหาดไทย. (2514). ผังเมืองพิจิตร 2534 จังหวัดพิจิตร. หน้า 22.

จนกลายเป็นศูนย์กลางการพาณิชย์ที่สำคัญของจังหวัดพิจิตรและจังหวัดใกล้เคียง¹ ในขณะที่ตัวอำเภอเมืองของจังหวัดพิจิตรเป็นแต่เพียงศูนย์กลางการปกครองของรัฐโดยตรงมิได้เป็นศูนย์กลางการพาณิชย์ ดังเช่น อำเภอตะพานหินและอำเภอบางมูลนาก

ดังนั้น จะเห็นได้ว่าหลังจากที่มีเส้นทางรถไฟสายเหนือผ่านบริเวณเขตเมืองพิจิตร ได้ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในเมืองพิจิตรหลายอย่างกล่าวคือทำให้วิถีการผลิตพืชผลทางด้านเกษตรกรรมแบบยังชีพดั้งเดิมกลายมาเป็นการผลิตเพื่อการค้าอย่างชัดเจนอันเนื่องมาจากความสะดวกและรวดเร็วของการคมนาคมขนส่ง ทั้งยังทำให้บริเวณรอบ ๆ สถานีรถไฟกลายเป็นชุมชนการค้าแห่งใหม่มากขึ้น เพราะพ่อค้าคนจีนได้พากันตั้งบ้านเรือนและร้านค้าขึ้นที่สถานีรถไฟ โดยพ่อค้าเหล่านี้ทำหน้าที่ขายส่งสินค้าสำเร็จรูปจากกรุงเทพฯ และเป็นพ่อค้าส่งออกสินค้าและผลผลิตจากบริเวณภาคเหนือตอนล่าง ดังนั้นบริเวณรอบ ๆ สถานีรถไฟจึงกลายเป็นแหล่งชุมนุมสินค้าที่พ่อค้าย่อยจากที่ต่าง ๆ พากันมาซื้อสินค้าเพื่อนำไปขายในท้องถิ่นของตนเอง

¹แหล่งเดิม.

บทที่ 4

ผลกระทบจากการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจต่อเมืองพิจิตร

การเข้ามาของรถไฟสายเหนือก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจต่อเมืองพิจิตรหลายประการ ดังได้กล่าวมาในบทที่แล้ว ความเปลี่ยนแปลงดังกล่าวได้ส่งผลกระทบต่อประกอบอาชีพของประชาชน กล่าวคือ การที่เกษตรกรปลูกพืชชนิดเดียว ทำให้ไม่สามารถพึ่งพาตัวเองได้ทางเศรษฐกิจ เมื่อเกิดปัญหาเช่น กรณีวิกฤตข้าวจึงทำให้ชาวนาสัญญเสียที่ดิน นอกจากนี้ การมีทางรถไฟทำให้การติดต่อกับเมืองหลวงเป็นไปได้โดยง่าย ทำให้มีการรับเอาสิ่งใหม่ ๆ ประกอบกับการขนส่งที่รวดเร็ว ประหยัด และต้นทุนลดลง ส่งผลให้ประชาชนรับอิทธิพลจากสินค้าฟุ่มเฟือยที่นำเข้ามาจากภายนอก นอกจากนี้การที่ผู้คนหลั่งไหลอพยพเข้าไปจับจองที่ดิน ทำให้ที่ดินมีค่าจนเกิดการพิพาทแย่งชิงกรรมสิทธิ์ อีกทั้งยังทำให้เกิดมีชุมชนขยายออกไปมากขึ้น

1. วิธีการผลิตและการบริโภค

วิถีชีวิตของชาวพิจิตรแบบดั้งเดิมมีการผลิตเพื่อการบริโภคเป็นหลัก หลังจากหักส่วนที่ต้องจ่ายให้รัฐและเก็บไว้เพื่อทำพันธุ์แล้ว หากมีผลผลิตส่วนเกินจึงจะนำออกขาย แต่ละครอบครัวจะผลิตเครื่องอุปโภคบริโภคพื้นฐานที่จำเป็นเอง อย่างเช่น การปลูกพืชผักสวนครัวจำพวก พริก มะเขือ หัวหอม ขิงข่า ตะไคร้ ฯลฯ การจับปลานำมาแปรรูปเป็นปลาแห้ง ปลาอย่าง ปลาร้า ปลาจ่อม สำหรับบริโภคตลอดทั้งปี แต่ละครัวเรือนยังปลูกยาสูบ และปลูกฝ้ายไว้ทอผ้าทำเครื่องนุ่งห่ม วิถีชีวิตแบบดั้งเดิมชาวบ้านแต่ละครอบครัวจึงสามารถพึ่งพาตนเองทางเศรษฐกิจได้ ต่อมาภายหลังสนธิสัญญาเบาว์ริงเศรษฐกิจของประเทศเริ่มเปลี่ยนเข้าสู่ระบบเงินตรา¹ มากขึ้น ส่งผลให้วิถีในการผลิตค่อย ๆ เปลี่ยนไป โดยการเพิ่มส่วนที่เก็บไว้เพื่อจำหน่ายให้มีมากขึ้น ทั้งนี้เพื่อตอบสนองความต้องการของตลาดประกอบกับการเข้ามาของรถไฟได้ช่วยแก้ปัญหาเรื่องการขนส่งที่ไม่ต้องจำกัดอยู่เฉพาะฤดูกาลอีกต่อไป ดังนั้น จำนวนผลผลิตจึงระบายออกนอกพื้นที่ได้ตลอดเวลา

พ่อค้าคนกลางซึ่งส่วนมากเป็นชาวจีนได้เดินทางเข้ามาในเขตเมืองพิจิตรเพิ่มมากขึ้น พ่อค้าเหล่านี้มีบทบาทสำคัญในการทำหน้าที่เป็นผู้ขนถ่ายสินค้าจากชาวบ้านไปสู่ตลาด และเป็นตัวกระตุ้นที่สำคัญที่ทำให้แนวคิดการผลิตเพื่อขายขยายตัวออกไปมากขึ้น จนทำให้สภาพการค้าขายคึกคักไม่ว่าจะเป็นทางบกหรือทางน้ำ ดังคำบอกเล่าเกี่ยวกับตลาดท่าพ่อของเมืองพิจิตรที่ว่า “เรือพ่อค้าชาวจีนมักมาจอดที่ท่าหน้าเป็นจำนวนมาก เพื่อรอซื้อข้าวจากชาวบ้าน ใคร ๆ จึงเรียกที่ตรงนั้นว่า “ท่ารอ” ก่อนที่จะแลงมาเป็น “ท่าพ่อ” อย่างเช่นในปัจจุบัน”² และอีกคำบอกเล่าหนึ่งว่า

¹เพียงใจ เจริญโสพล. (2537). บทบาทชาวจีนทางการผลิตและการค้าข้าวในบริเวณภาคเหนือตอนล่างของประเทศไทย หลังการสร้างเส้นทางรถไฟสายเหนือ พ.ศ. 248-2488. หน้า 50.

²นายยงยุทธ ปัญญาธิพิงศ์ อายุ 65 ปี (2549, 2 มกราคม). (สัมภาษณ์โดยนางสุรชาติพย์ พฤตินันท์ บ้านเลขที่ 52 หมู่ 7 ต.ท่าพ่อ อ.เมือง จ.พิจิตร).

“ชาวบ้านชนข้าวใส่กระแตะ (เกวียน) บรรทุกมาขายให้พ่อค้าที่บริเวณนี้ โดยใช้แรงงานของสัตว์ รูปร่างคล้ายลา ที่เรียกว่า “ล่อ” ในการลากกระแตะมา เนื่องจากจำนวนคนมากเมื่อมาถึงแล้วต้องจอด รอขนลงเรือ จึงเรียกบริเวณนี้ว่า “ท่าล่อ” และแปลงมาเป็น “ท่าพ่อ” ในที่สุด”¹ ชาวบ้านเริ่มให้ความสำคัญกับการผลิตข้าวเพื่อการค้าแทนการผลิตเพื่อบริโภคและขายอย่างที่เคยทำมาตั้งแต่สมัยก่อน เนื่องจากข้าวสามารถทำรายได้ให้เป็นจำนวนมาก จึงพากันหันมาทุ่มเทให้กับการปลูกพืชชนิดเดียว คือ ข้าว การเปลี่ยนแปลงดังกล่าวทำให้วิถีที่เคยพึ่งพาตัวเองได้รับผลกระทบ ชาวบ้านต่างมีจุดมุ่งหมายอยู่ที่การผลิตข้าวให้ได้จำนวนมากที่สุดเท่าที่จะทำได้ ดังนั้น ภายใต้เงื่อนไขของการผลิตแบบเดิมที่อาศัยแรงงานของคนและสัตว์ กับน้ำฝน น้ำท่าจากธรรมชาติ วิธีการที่จะเพิ่มผลผลิตได้อีกอย่างหนึ่งคือการขยายพื้นที่เพาะปลูกออกไป ซึ่งเป็นเหตุผลที่ทำให้ชาวบ้านถือครองที่ดินครอบครัวละจำนวนมากๆ บางส่วนถือครองที่ดินเฉลี่ยมากถึง 80 ไร่ ต่อครอบครัว²

การมีภาระมากขึ้น ทำให้ชาวบ้านหยุดผลิตสิ่งของที่จำเป็นต่อการบริโภค เช่น ปลูกผัก เลี้ยงเป็ด เลี้ยงไก่ ปลูกยาสูบ หรือปลูกฝ้าย เพื่อนำไปทำเส้นด้ายทอผ้า แต่หันไปทุ่มเทเวลาให้กับการปลูกข้าว ซึ่งเป็นงานที่ต้องใช้การเอาใจใส่และใช้เวลามาก ชาวบ้านแก้ปัญหาเรื่องเวลาด้วยการนำเงินที่ได้จากการขายข้าวไปซื้อเครื่องอุปโภคบริโภคแทนการผลิตสิ่งของจำเป็นต่อการยังชีพอื่น ๆ เพื่อทุ่นเวลา สินค้าประเภทผ้าชนิดต่าง ๆ ที่เข้ามาในภูมิภาคนี้ ทั้งผ้าพื้น ผ้าทอพับ ผ้าขาวม้า ผ้าไหม ผ้าหม่นอน³ ต่างเป็นหลักฐานที่แสดงให้เห็นว่า ชาวบ้านทอผ้าใช้เองน้อยลง และยังพบว่ามี การใช้เส้นด้ายสำเร็จรูปแทนการนำสมอฝ้ายมาปั่นทำเส้นด้ายในครอบครัวที่ยังทอผ้าอยู่ อย่างไรก็ตาม บางครั้งการทอผ้าใช้เองก็ทำให้เสียเวลาและไม่คุ้ม เนื่องจากว่าการเปิดเสรีการค้าได้ทำให้สินค้าประเภทผ้าทะลักเข้าสู่ประเทศไทยเป็นจำนวนมากโดยพ่อค้าชาวต่างประเทศ และชาวจีน ผ้าที่นำเข้ามาจำหน่ายนั้นมีราคาถูกกว่า และสีสันทนกว่า “ฝ้ายแพง ซ้อมผ่านอกนุ่งเสียโดยมาก”⁴ ซึ่งสิ่งนี้ก็เป็นที่อีกปัจจัยหนึ่งที่ทำให้ชาวบ้านเลิกทอผ้าเพื่อใช้เอง แล้วหันมาซื้อผ้าต่างประเทศใช้แทน และพบว่าผ้าสี ผ้าดอก ผ้าดิบที่แพร่หลายอยู่ในตลาดนั้นส่วนใหญ่ “ผลิตมาจากเมืองแมนเชสเตอร์ ประเทศอังกฤษ และญี่ปุ่น”⁵

¹นางบุญสม สืบสายอ่อน อายุ 75 ปี (2549, 3 มกราคม). (สัมภาษณ์โดยนางสุรชาติพย์ พฤตินันท์ บ้านเลขที่ 52 หมู่ 7 ต.ท่าพ่อ อ.เมือง จ.พิจิตร).

²เรื่อง บันทึกรายงานประจำเดือนของกองรังวัดและหน้าที่การงานในกรมที่ดินและโลหกิจ. 3 พ.ย.-14 ม.ค. 2477. สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เลขที่ ม.ท.0601.4.1/11 สำนักงานเลขานุการกรมที่ดิน และโลหกิจ เรื่องที่ 416.

³เรื่อง มิสเตอร์โยโกตา มิเตอร์รุบซา ยื่นรายงานการตรวจการเพาะปลูกมณฑลพิษณุโลก มณฑลนครสวรรค์. ร.ศ.130. สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เลขที่ ร.5 กส.13/578.

⁴กระทรวงเกษตรสั่งแพทย์สัตว์ไปป้องกันโรคพาหะมณฑลนครสวรรค์ รายงานตรวจราชการอำเภอท่าตะโก. สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เลขที่ กส.13/1274.

⁵จดหมายเหตุสภาเผยแผ่พาณิชย์. สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เลขที่ รพท. 2/15.

เหล่านี้แสดงให้เห็นถึงการเปลี่ยนผ่านจากการพึ่งพาตัวเองได้ทางเศรษฐกิจเข้าสู่เศรษฐกิจแบบเงินตราที่มุ่งผลิตเพื่อการค้า ปลูกพืชเฉพาะชนิดตามความต้องการของตลาด

2. การจ้างแรงงาน

สิ่งหนึ่งที่สะท้อนให้เห็นการเป็นเศรษฐกิจแบบเงินตรา ได้แก่ การจ้างแรงงาน ทั้งนี้เพราะการเพิ่มผลผลิตโดยวิธีขยายพื้นที่เพาะปลูกมีความจำเป็นต้องอาศัยแรงงานจำนวนมาก ดังหลักฐานที่ปรากฏว่าใน พ.ศ. 2454 มีแรงงานลาวรับจ้างอยู่ในเมืองพิจิตรประมาณ 300 คน¹ แสดงให้เห็นว่าที่มาของแรงงานส่วนใหญ่เดินทางมาจากภาคอีสาน โดยมาจากมณฑลนครราชสีมา มณฑลอิสาน และมณฑลอุดร^{2*} ส่วนสาเหตุที่ต้องเดินทางมารับจ้างน่าจะมาจากการประสบปัญหาเรื่องภัยธรรมชาติ และสภาพภูมิศาสตร์ของภาคอีสานส่วนใหญ่มีความแห้งแล้ง ขาดแคลนน้ำในการเพาะปลูก ในการเดินทางเข้ามารับจ้างพวกคนงานเหล่านี้จะเดินทางลงมาพร้อมกันครั้งละหลาย ๆ คน โดยมีผู้นำลงมา เรียกว่า “นายร้อย”^{**} โดยจะเดินทางมาขึ้นรถไฟที่โคราช แล้วไปลงตามเมืองที่ต้องการ อย่างเช่น ที่สถานีบางมูลนาก หรือ สถานีตะพานหิน แล้วนายร้อยจะนำพาไปหาเจ้าของนาที่มีความต้องการแรงงาน ปกติแล้วคนเป็นนายร้อยจะได้ค่าหัวเป็นค่าจ้างที่พามา โดยราคาตั้งแต่ 2-10 บาทต่อหัว และนายร้อย 1 คน จะคุมแรงงานลงมาประมาณ 17-20 คน³ ระบบการจ้างมีทั้งจ้างเป็นปี และจ้างเฉพาะฤดู ถ้าหากจ้างเป็นปี ราคาค่าจ้างจะอยู่ที่ 60-80 บาทต่อ 1 ปี และมีระยะเวลาการทำงาน 9 เดือน ทำงานวันละ 8 ชั่วโมง⁴ อย่างไรก็ตามในเรื่องอัตราการจ้างแรงงานนั้น ค่าจ้างในแต่ละท้องถิ่นอาจมีราคาไม่เท่ากัน เพราะถ้าหากว่าท้องถิ่นใดมีความต้องการแรงงานมาก

¹เรื่อง มิสเตอร์โยโกตา มิเตอร์รูปซา ยื่นรายงานการตรวจการเพาะปลูกมณฑลพิษณุโลก มณฑลนครสวรรค์. ร.ศ.130.สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เลขที่ ร.5 กส.13/578.

²สุวิทย์ ไพบูลย์วัฒน์. (2522). วิวัฒนาการเศรษฐกิจชนบทในภาคกลางของประเทศไทย ระหว่าง พ.ศ. 2394-2475. หน้า 82.

* มาจากหลายเมือง เช่น สระบุรี อุบลราชธานี ร้อยเอ็ด ยโสธร วาปี เป็นต้น

** ในการค้าวัวหรือควายของชาวอีสานชาวบ้านจะนำวัวควายของตนมารวมกันเป็นกลุ่มแล้วด่อนลงมาขายพร้อมกัน โดยมีผู้นำที่เรียกว่า นายฮ้อย หรือนายร้อย ซึ่งต้องเป็นคนมีความสามารถ เพราะเส้นทางที่เดินทางเข้ามาถึงภาคกลางซึ่งเป็นตลาดวัว-ควายที่สำคัญนั้น ต้องผ่านภูเขาตงพญาไฟ และยังต้องเสี่ยงต่อการถูกโจรปล้นวัว-ควายเอาได้ บางครั้งถ้าหากเจ้าของวัว-ควายไม่มาเองก็สามารถฝากให้นายร้อยเป็นผู้ดูแล และขายให้นายร้อยจะหักเงินส่วนเกินจากที่ตั้งราคากันไว้

³หนังสือลาวนายร้อย 5 คน ถึงผู้ว่าราชการเมืองธัญญบุรี. สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เลขที่ ร. 5 น. 3. 3ก/36. 19 มิถุนายน ร.ศ. 123.

⁴เรื่อง มิสเตอร์โยโกตา มิเตอร์รูปซา ยื่นรายงานการตรวจการเพาะปลูกมณฑลพิษณุโลก มณฑลนครสวรรค์. ร.ศ.130.สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เลขที่ ร.5 กส.13/578.

ค่าจ้างก็จะแพง และจะถูกลงเมื่อแรงงานเพียงพอแก่ความต้องการแล้ว อย่างเช่น กรณีของอำเภอท่าหลวงที่จ่ายค่าจ้างเพียง 30-45 บาทต่อปี¹

ผู้ใช้แรงงานหรือแรงงานที่เดินทางเข้ามารับจ้างมีความจำเป็นและสำคัญมากต่อวิถีชีวิตของชาวนาเมืองพิจิตร และชาวนาเมืองอื่น ๆ ในภูมิภาคนี้ที่ปลูกข้าวเพื่อการค้า และแรงงานเองก็มีความสัมพันธ์ที่สำคัญกับการผลิต กล่าวคือ ถ้าหากเกิดภาวะขาดแคลนแรงงาน ก็จะส่งผลกระทบต่อจำนวนผลิตผลในทันที ดังเช่น ใน พ.ศ. 2460 ที่ชาวนาในภูมิภาคนี้ได้รับความเดือดร้อนจนพระยาไชยยศสมบัติ รองเสนาบดีกระทรวงเกษตรราธิการ ต้องโทรเลขไปสอบถามสมุหเทศาภิบาลมณฑลอุบลราชธานี มณฑลร้อยเอ็ด มณฑลอุดร ถึงสาเหตุที่แรงงานจากมณฑลเหล่านี้ไม่เดินทางเข้ามารับจ้างในภาคกลาง² อย่างไรก็ตามก็มีแรงงานจำนวนไม่น้อยที่ตัดสินใจตั้งรกรากที่เมืองพิจิตร อย่างเช่น กรณีเจ้าของนา หรือนายจ้างยกลูกสาวให้แต่งงานกับลูกจ้างเพราะชื่นชอบในความขยันขันแข็ง³ หรือถ้าหากจะมองในแง่ของวัฒนธรรมจะพบว่า มีประเพณี “บ้องไฟ”⁴ ซึ่งเป็นประเพณีที่สำคัญในการเล่นรื่นเริงเพื่อขอฝน และเกี่ยวข้องกับความเชื่อเรื่องแถนที่มีความเข้มข้นอยู่ในหมู่วัฒนธรรมไทยลาวของภาคอีสาน ปรากฏอยู่ในบางหมู่บ้านของเมืองพิจิตร ซึ่งบ่งชี้ว่า ผู้อพยพที่เข้ามาตั้งรกรากในเมืองพิจิตรมาจากอีสานจำนวนไม่น้อย จึงสามารถสืบทอดประเพณีของตนได้ โดยได้รับการยอมรับจากคนในพื้นที่เดิม และไม่ถูกกลืนไปโดยวัฒนธรรมพื้นถิ่น ดังกล่าว

กล่าวได้ว่าผลกระทบจากการเข้ามาของแรงงานจำนวนมาก ทำให้ความสัมพันธ์ของสมาชิกในชุมชนเปลี่ยนแปลงไป เนื่องจากการจ้างแรงงานทำให้การขอแรงจากเพื่อนบ้านหรือ “การลงแขก” ลดลง อย่างไรก็ดี ปรากฏว่าในหมู่บ้านที่อยู่ห่างไกลออกไปการระดมแรงงานประเภทนี้ยังไม่ได้รับผลกระทบมากนัก การลงแขกถือเป็นเครื่องมือระดมแรงงานที่สร้างความกลมเกลียวในชุมชนที่สำคัญ โดยชาวบ้านจะช่วยเหลือกันตั้งแต่ปักดำ เก็บเกี่ยว จนถึงการนวดข้าว

3. การพึ่งพาตนเองทางเศรษฐกิจ

เส้นทางรถไฟสายเหนือนับว่าเป็นตัวเชื่อมเมืองที่อยู่ห่างไกลอย่างพิจิตรและหัวเมืองอื่น ๆ เข้ากับเมืองหลวงหรือกรุงเทพมหานคร และพ่อค้าชาวจีนคือผู้นำผลผลิตจากท้องถิ่นไปสู่เมืองหลวง และนำเอาสินค้าสมัยใหม่จากเมืองหลวงกลับมาสู่ชาวบ้าน ระบบเศรษฐกิจที่เน้นเงินตราทำให้ชาวบ้านหันมาปลูกพืชชนิดเดียวเพื่อจำหน่าย เช่น กรณีข้าว จากนั้นนำเงินจากการขายผลผลิตมา

¹ เรื่องคำถามของอนุกรรมการสภาเผยแพร่พาณิชย์พิจารณาสินค้าภายในกับคำถามจากมณฑลต่าง ๆ ซึ่งย่อจากต้นฉบับเดิมซึ่งเกี่ยวกับเรื่องข้าว พ.ศ. 2474. สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เลขที่ กส. 15.2/25.

² สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เลขที่ กส. แผนกสารบรรณ แฟ้มที่ 88 เรื่องที่ 1832. 25-26 กรกฎาคม พ.ศ. 2463.

³ นางบุญสม สืบสายอ่อน อายุ 75 ปี (2549, 3 มกราคม). (สัมภาษณ์โดยนางสุรชาติพิทย์ พุฒินันท์ บ้านเลขที่ 219 ถ.บุษบา อ.เมือง จ.พิจิตร)

⁴ จังหวัดพิจิตร. สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เลขที่ 959-36 น. 11 ป. ตอนที่ 13.

จับจ่ายซื้อข้าวของ บางครั้งเมื่อยังไม่ถึงหน้าเก็บเกี่ยวก็จะใช้วิธีนำสินค้ามาใช้ก่อนหรือซื้อเชื่อและจะใช้คืนเมื่อขายข้าวหรือผลผลิตได้ สำหรับในหมู่บ้านที่อยู่ห่างไกล พ่อค้าชาวจีนจะนำข้าวของ เสื้อผ้า เครื่องอุปโภคบริโภคไปแลกเปลี่ยนข้าวถึงแหล่งผลิต หรือที่เรียกว่าการ “ตกข้าว” เป็นที่น่าสังเกตว่า ข้าวของที่พ่อค้านำเข้าไปนอกจากของสมัยใหม่ จำพวก น้ำมันก๊าด ไม้ขีดไฟ เทียนไข ผ้าต่าง ๆ จาน ชามสังกะสี แล้ว ยังมี ปูเค็ม ปลาจ่อม¹ สิ่งที่เกิดขึ้นนี้สะท้อนภาพความนิยมในการใช้เงินจับจ่ายเพื่อซื้อความสะดวกสบายให้กับตนเองของประชาชน จนบางคนถึงกับเลิกผลิตแม้จะมีทรัพยากรจำนวนมากรายรอบอยู่แล้วตามธรรมชาติ เช่น กุ้ง หอย ปู ปลา แต่กลับไปอาศัยสินค้าสำเร็จรูปจากพ่อค้า

เมื่อถึงหน้าเก็บเกี่ยวพ่อค้าชาวจีนจะนำกระแทะไปบรรทุกข้าวมายังยุ้งฉางของตน² หรือถ้าหากท้องถิ่นใดไม่มีถนนก็จะใช้เรือพายเข้าไปรับข้าวถึงที่ ภายหลังก่อตั้งชาวจีนเหล่านี้ได้ขยายกิจการไปตั้งรกรากที่เมืองพิจิตร และสะสมทุนจนสามารถประกอบกิจการต่าง ๆ เช่น กรณีเงินย่งคุณ สร้างโรงสีข้าวอยู่ที่ อำเภอหัวดง ปัจจุบันนี้ชื่อโรงสีภัทรประสิทธิ์³ ความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นนี้ก่อให้เกิดการพึ่งพาภายนอกมากขึ้น และทำให้ไม่สามารถพึ่งพาตนเองทางเศรษฐกิจได้ โดยเฉพาะเมื่อการเพาะปลูกประสบปัญหา ดังเช่นกรณีวิกฤตข้าวใน พ.ศ. 2462 ที่เกิดภาวะฝนแล้ง ไม่สามารถผลิตข้าวได้ ผู้คนอดอยาก จนต้องหาพืชจำพวกกลอย มัน เผือก ผักบุง หรือแม้แต่ขุยไผ่มาหุงปนกับข้าวเพื่อรับประทาน

วิกฤตข้าวเริ่มเกิดขึ้นเมื่อ พ.ศ. 2460 โดยได้เกิดอุทกภัยทำให้ข้าวย่ำเสียหายได้ผลผลิตจำนวนไม่มาก แต่ถึงอย่างไรก็ดีสถานการณ์ยังไม่รุนแรงนัก ต่อมาพ.ศ. 2461 ฟ้าฝนดี ทำให้มีน้ำเพียงพอแก่การเพาะปลูก การทำนาจึงได้ผลดี ประกอบกับประเทศผู้ซึ่งเคยส่งออกข้าวอย่างเช่น อินเดีย พม่า เวียดนาม ไม่สามารถส่งออกข้าวได้ เพราะเกิดภาวะฝนแล้ง เป็นผลให้ข้าวถูกขายออกไปเป็นจำนวนมาก ซึ่งนอกจากปัจจัยในเรื่องของฝนแล้งในประเทศผู้ส่งออกแล้ว ยังมีปัจจัยเรื่องการสิ้นสุดของสงครามโลกครั้งที่ 1 ทำให้ผู้คนต้องการข้าว ส่งผลให้ตลาดมีความต้องการซื้อข้าวสูง ราคาข้าวในตลาดโลกจึงสูง ข้าวไทยจึงเป็นที่ต้องการ บรรดาพ่อค้าคนกลางพากันออกไปกว้านซื้อข้าวเพื่อทำกำไร ทำให้ราคาข้าวใน พ.ศ. 2461 มีราคา 115 บาท ต่อเกวียน และเพิ่มสูงขึ้นอีกถึง 216-240 บาทต่อเกวียน⁴ ผลที่ตามมาคือ ชาวนาพากันแตกตื่นขายข้าวให้พ่อค้าจนรัฐออกประกาศเตือนให้ “ควรยับยั้งเตรียมข้าวไว้ให้พอสำหรับกิน สำหรับทำพันธุ์ อย่าพากันทุ่มข้าวจำหน่ายขายเสียหมด หากว่าพลาตพลังหาซื้อไม่ได้ หรือหาซื้อได้บ้าง แต่ด้วยราคาแพงเกินก็จะพา

¹นางบุญสม สืบสายอ่อน อายุ 75 ปี (2549, 3 มกราคม). (สัมภาษณ์โดยนางสุรชาติพิทย์ พงศ์นิรันท์ บ้านเลขที่ 219 ถ.บุษบา อ.เมือง จ.พิจิตร)

²แหล่งเดิม.

³นางลำดวน มีศรี อายุ 78 ปี (2549, 5 มกราคม). (สัมภาษณ์โดยนางสุรชาติพิทย์ พงศ์นิรันท์ บ้านเลขที่ 43/2 หมู่ 4 ต.หัวดง อ.เมือง จ.พิจิตร)

⁴กำกับตรวจตราข้าวปี 2462-2463. จดหมายเหตุสภาเผยแผ่ พาณิชย. สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เลขที่ รพท.2/1 1 มิถุนายน พ.ศ. 2461 : 6.

กันได้รับความเดือดร้อน”¹ เฉพาะใน 4 เดือนสุดท้ายของ พ.ศ. 2461 (ธันวาคม 2461 - มีนาคม 2462) จำนวนข้าวส่งออกสูงถึง 7,500,937 หาบ ในขณะที่ 8 เดือนแรกของ พ.ศ. 2461 (เมษายน-พฤศจิกายน) ส่งออกเพียง 6,700,497 หาบ²

ทั้งนี้ประชาชนหวังว่าจะสามารถปลูกข้าวได้มากใน พ.ศ. 2462 จึงขายข้าวไปจนหมด แต่เหตุการณ์กลับไม่เป็นไปตามคาด เพราะเกิดภาวะฝนแล้งในปีนั้น ผลผลิตมวลรวมของทั้งประเทศมีอยู่เพียง 40 ล้านหาบ ซึ่งตามปกติจะผลิตได้ 73 ล้านหาบ³ ทั้งนี้ในการคำนวณการใช้ข้าวนั้น ในแต่ละปี จะใช้ข้าวเป็นอาหาร 37,000,000 หาบ ใช้ทำพันธุ์ 4,500,000 หาบ ใช้ใช้อื่น 2,000,000 หาบ เผื่อเหลือเผื่อขาดยกไปปีหน้า 5,500,000 หาบ ขาย 24,000,000 หาบ⁴ ดังนั้น ข้าวที่ผลิตได้ใน พ.ศ. 2462 จึงไม่พอทั้งการบริโภคและใช้ทำพันธุ์ เพราะยังขาดอยู่ถึง 5 ล้านหาบ “เว้นแต่ราษฎรจะรับประทานข้าวปลายอย่างที 1 และข้าวปลายแผลกๆ จึงจะพอบริโภคได้”⁵

ราคาข้าวที่สูงลิ่วทำให้ประชาชนไม่สามารถซื้อมาบริโภคได้ จนเกิดภาวะอดอยาก มีโจรผู้ร้ายจี้ปล้นชุกชุม เดือดร้อนไปทั่วประเทศ รัฐบาลถึงกับมีการตั้งคณะกรรมการข้าวขึ้นมาเพื่อพิจารณา และแก้ไขปัญหาที่เกิดขึ้น จากนั้นได้มีการช่วยแก้ปัญหาเฉพาะหน้าด้วยการส่งเงินไปให้มณฑลที่ได้รับความเดือดร้อนช่วยเหลือซื้อข้าวแจกจ่ายแก่ประชาชน หรือส่งเครื่องสูบน้ำไปช่วยสูบน้ำเพื่อทำนา แต่ภาวะความอดอยากก็ไม่ได้คลี่คลายลง จน “ราษฎรพุดกันโดยมากกว่าถ้าอดข้าวเต็มที่แล้วก็ต้องแย่งเขากิน เมื่อติดโทษก็ตี จะได้อาศัยข้าวหลวงกิน”⁶

จะเห็นได้ว่าปัญหาความอดอยากที่เกิดขึ้นส่วนหนึ่งเป็นผลมาจากการนำพาตนเองไปผูกติดพึ่งพาทายนอกมากเกินไปของประชาชน เพราะว่าถ้าหากยังดำรงชีวิตแบบเดิมที่ผลิตเพื่อบริโภคและจำหน่าย ประชาชนก็จะไม่ได้รับผลกระทบรุนแรงเช่นนี้ ดังเช่นกรณีหมู่บ้านที่อยู่ห่างไกลที่ได้รับผลกระทบไม่มากนัก เพราะยังมีข้าว และพืชผักสำหรับบริโภค⁷

การไม่สามารถพึ่งพาตนเองทางเศรษฐกิจได้ทำให้ประชาชนต้องประสบกับภาวะหนี้สินบางส่วนต้องนำข้าวที่เก็บไว้เพื่อใช้ทำพันธุ์ในปีถัดไปออกมาบริโภคหรือแม้แต่นำออกมาขายใช้หนี้ประชาชนบางส่วนต้องไปกู้เงินหรือสิ่งของจากนายทุน ซึ่งได้แก่ พ่อค้าข้าว เจ้าของยุงฉาง หรือ

¹ สำเนาตึกเดือนขานาของกระทรวงมหาดไทยและนครบาล. พ.ศ. 2462. สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารรัชกาลที่ 6 ร.6น.13.3/5ง.

² แหล่งเดิม.

³ เรื่องเข้าแพง(ตอนใหม่). สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เลขที่ ร. 6 ค. 20/4 ปีก 3 . 15 กันยายน 2462—12 กรกฎาคม 2463.

⁴ แหล่งเดิม.

⁵ แหล่งเดิม.

⁶ เจ้าพระยมราชกล่าวในที่ประชุมคณะกรรมการกำกับและตรวจตราข้าว. สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เลขที่ ร. 6 น. 31. 3/8. วันที่ 22 มิถุนายน พ.ศ. 2462.

⁷ นางบุญสม สืบสายอ่อน อายุ 75 ปี (2549, 3 มกราคม). (สัมภาษณ์โดยนางสุรชาติพิทย์ พฤษนิษฐ์ บ้านเลขที่ 219 ถ.บุษบา อ.เมือง จ.พิจิตร)

เจ้าของโรงสี โดยพ่อค้าเหล่านี้มักเอาเปรียบด้วยการคิดดอกเบี้ยราคาแพงมาก ชาวบ้านไม่มีทางเลือกก็จำเป็นต้องกู้¹ ดังนั้นเมื่อถึงฤดูเก็บเกี่ยวผลผลิตข้าวส่วนใหญ่จึงตกไปอยู่ที่บรรดาพ่อค้าหรือนายทุน ดังรายงานที่ว่า

...เข้าที่เห็นอยู่ในนานั้นโดยมากไม่เป็นข้าวของเจ้าของนาเสียแล้ว มักจะตกไปเป็นเข้าของพวกพ่อค้า (เงินโดยมาก) ซึ่งได้ให้ชาวนากู้เป็นเงินบ้าง เป็นเข้าไปรับประทานบ้าง ตลอดเวลาเข้าแพงพอเข้าตกลงาน พวกพ่อค้าก็ขมขื่นยั้งฉางของตนเสีย คงเหลือเข้าที่ตกเป็นสมบัติของชาวบ้านเป็นจำนวนน้อยเต็มที ...²

สิ่งที่เกิดขึ้นทำให้ชาวบ้านต้องกู้เงินเพิ่มขึ้นมากกว่าเดิม เพื่อความอยู่รอด นายทุนบางคนกำหนดให้ใช้ที่นาเป็นประกัน เมื่อชาวนาไม่สามารถหาเงินมาชดใช้หนี้ได้ พอนาน ๆ ไปที่ดินจึงถูกเปลี่ยนกรรมสิทธิ์ไปในที่สุด

4. ปัญหากรรมสิทธิ์ที่ดิน

ใน พ.ศ. 2454 พื้นที่เพาะปลูกของเมืองพิจิตรมีอยู่ 142,000 ไร่ และมีที่ดินที่ทำการเพาะปลูกได้ แต่ยังรกร้างไม่มีคนอยู่ประมาณ 152,000 ไร่³ จำนวนที่ดินที่ยังเหลืออยู่มาก ประกอบกับความสะดวกสบายของการเดินทาง ทำให้ผู้คนหลั่งไหลเข้าไปจับจองที่ดินมากขึ้น ดังเช่น กรณีบ้านหัวดง หมู่บ้านเล็ก ๆ ที่มีบ้านเรือนอยู่เพียงไม่กี่หลัง รายรอบไปด้วยป่าพง ซึ่งขณะทำการสร้างทางรถไฟนั้น “มีคนจีนมารับจ้างทำทาง ตีหิน เรียงหิน มีความอดทน มัธยัสถ์ คือ จะเอาก้อนหินมาล้างผัดกับน้ำมันใส่หน้าปลากินกับข้าว”⁴ ซึ่งบ่งชี้สภาพความกันดารของบ้านหัวดงที่ไม่มีสถานที่ให้หาซื้ออาหารได้จนกรรมกรชาวจีนต้องกินข้าวกับหินผัด

ต่อมากรรมกรชาวจีนบางคนได้ทำการจับจองที่ดิน รวมทั้งมีชาวจีนจากที่อื่น ๆ อพยพเข้ามา บางคนก็เข้ามาค้าขาย และแต่งงานกับคนไทย ตั้งรกราก ร้านค้า จนหมู่บ้านเล็ก ๆ กลายเป็นชุมชนที่มีความเจริญอย่างสถานีหัวดงในที่สุด หรือการอพยพของชาวลาวโห่งจากมณฑลราชบุรีและนครไชยศรี และยังมีกลุ่มคนลาวจากเมืองลพบุรีอพยพมาจับจองที่ดินแถววังจิก อำเภอโพธิ์ประทับช้าง ทั้งนี้รวมถึงกลุ่มคนจีนเก่าที่เคยค้าขายอยู่ก่อนแล้วที่บางมูลนาก ได้กระจายกันออกไปจับจองที่ดินที่คาดคะเนว่าจะเป็นย่านชุมชนในอนาคต ดังเช่น จีนย่งคุน ที่ขยับขยายกิจการ

¹ แหล่งเดิม.

² หนังสือพระยาพิไชยชาญฤทธิ์ สมุหเทศาภิบาลมณฑลนครสวรรค์ ทูลกรมพระจันทบุรีนฤนาถ. 26 ธ.ค. พ.ศ. 2462. กระทรวงเกษตรธิการ แผนกสารบรรณ แฟ้ม 87 เรื่อง 1758,

³ เรื่อง มิสเตอร์โยโกตา มิเตอร์รูปซา ยื่นรายงานการตรวจการเพาะปลูกมณฑลพิษณุโลก มณฑลนครสวรรค์. ร.ศ.130. เลขที่ กส.13/578.

⁴ นางบุญสม สืบสายอ่อน อายุ 75 ปี (2549, 3 มกราคม). (สัมภาษณ์โดยนางสุรชาติพิทย์ พฤษนิรันดร์ บ้านเลขที่ 219 ถ.บุษบา อ.เมือง จ.พิจิตร)

จากบางมูลนากไปตั้งโรงสีไฟที่หัวดง หรือบางส่วนเข้าไปที่สถานีวังกรด สถานีตะพานหิน คนจีนใหม่ที่อยู่พอเข้ามาภายหลังก็เดินทางไปตามสองข้างทางรถไฟ เข้าจับจองที่ดินทำกิจการค้าขายจนกลายเป็นชุมชน โดยเฉพาะที่สถานีท่าพ้อ

จำนวนคนที่เพิ่มมากขึ้นส่งผลให้ความต้องการที่ดินเพิ่มสูงขึ้นตามไปด้วย ดังนั้นที่ดินจึงกลายเป็นสิ่งมีค่า มีราคา เป็นที่ต้องการของผู้คน เนื่องจากที่ดินเป็นทรัพยากรสำคัญที่จะนำไปสู่การสร้างรายได้ ซึ่งปัญหาที่เกิดขึ้นตามมาได้แก่การแย่งชิงกรรมสิทธิ์ ผู้มาใหม่ต้องไปหักล้างทางพงในพื้นที่ที่ไม่มีความอุดมสมบูรณ์ หรือทุรกันดาร เพราะในที่ที่ว่างเปล่าพอที่จะทำประโยชน์ได้เลยนั้น “มักจะมีชาวบ้านหวงห้ามกีดขวางเสียเพื่อจะขายเอาแต่เงินเท่านั้น ผู้ที่เข้าจับจองถ้าไม่ยอมให้เงินบ้างแล้ว ไม่เว้นที่จะต้องวิวาทกัน”¹ เหล่านี้แสดงให้เห็นถึงการทำการค้าที่ดิน ที่เริ่มมีการให้เช่าหรือซื้อขาย และเป็นที่น่าสนใจว่า ผู้ที่สามารถทำเช่นนั้นได้มักเป็นข้าราชการหรือผู้มีอำนาจในท้องถิ่น

อัตราเช่านาใน พ.ศ. 2474 ที่ต้องเสียค่าเช่าเป็นข้าวเป็นจำนวน 10-20 สัด (เท่ากับ 23 ลิตร) ต่อข้าว 1 เกวียนของจำนวนข้าวทั้งหมดที่ทำได้ และค่าเช่ากระบือ 1 ตัว 8 -20 บาท หรือถ้าจ่ายค่าเช่าเป็นข้าวมีอัตรา 40 สัด ต่อกระบือ 1 ตัว² คือหลักฐานที่บ่งชี้ว่ามีชาวบ้านบางส่วนไม่มีที่ดินทำกินเป็นของตนเอง จนต้องเช่าจากผู้มีนาเป็นจำนวนมากซึ่งส่วนใหญ่เป็นพ่อค้าคนกลางหรือข้าราชการท้องถิ่น และสิ่งนี้ยังแสดงให้เห็นถึงการมีระบบนายทุนที่ดินที่แสวงหาผลประโยชน์จากการให้เช่าที่นา

นอกจากนี้การเข้าสู่ระบบเศรษฐกิจแบบเงินตราที่พึ่งพาภายนอกมากขึ้นขณะที่กรรมวิธีการผลิตแบบเดิมยังขึ้นอยู่กับธรรมชาติ ทำให้ชาวบ้านได้รับผลกระทบเมื่อเกิดปัญหา เพราะผลผลิตไม่เป็นตามความคาดหวัง ดังเช่นกรณีวิกฤตข้าวที่เกิดจากภาวะฝนแล้งใน พ.ศ.2462 ซึ่งทำให้ชาวบ้านประสบกับภาวะหนี้สิน ต่อมาเมื่อเกิดภาวะเศรษฐกิจตกต่ำทั่วโลกใน พ.ศ.2472-2474 ชาวบ้านก็ได้รับผลกระทบอีกเช่นกัน และชาวบ้านจำนวนมากต้องสูญเสียกรรมสิทธิ์ในที่ดินอย่างเช่นกรณีของชาวบ้านอำเภอลพบุรีที่กู้เงินกับพ่อค้าชาวจีน

การนำเอาสิ่งของ เครื่องใช้ เครื่องอุปโภคบริโภค อย่าง กะปิ น้ำปลา น้ำมันก๊าด เสื้อผ้า หรือแม้กระทั่งเงินจากพ่อค้าชาวจีน ซึ่งเป็นพ่อค้าคนกลาง หรือเจ้าของร้านขายของชำในตลาดมาใช้ก่อน ถือเป็นเรื่องปกติสำหรับชาวบ้าน โดยจะจ่ายคืนเมื่อเก็บเกี่ยวผลผลิตได้ ต่อมาพ่อค้าชาวจีนเหล่านี้ได้กำหนดให้ใช้ที่ดินเป็นหลักประกันในการกู้เงิน บางครั้งพ่อค้าเพียงแต่ให้เงินมาโดยที่

¹กระทรวงมหาดไทย. (2539). ปาฐกถาของสภาผู้แทนชาวบ้าน เรื่อง สภาพของจังหวัดต่าง ๆ. หน้า 91.

²เรื่อง คำถามของคณะอนุกรรมการสภาเผยแพร่พาณิชย์พิจารณาสินค้าเข้าภายในกับคำตอบจากมณฑลต่าง ๆ. สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เลขที่ กส.15.2/25.

ชาวบ้านไม่ได้เห็นหนังสือสัญญา เป็นแต่เพียง” จดลงในสมุดบัญชี”¹ และไม่มี การนำสมุดบัญชีดังกล่าวมาให้ดูเมื่อชาวบ้านนำเงินต้นไปชำระ นอกจากนี้ยังเสนอให้กู้เงินเพิ่มอีก จนเกิดหนี้สินต่อเนื่อง สุดท้ายจึงจำยอดเงินที่ทบต้นทบดอก ซึ่งมีมากจนชาวบ้านไม่สามารถชดใช้หนี้ได้และถูกยึดที่นาไปในที่สุด

ในต้นทศวรรษ 2470 ผลจากความยุ่งยากทางการเมืองในประเทศจีน ประกอบกับค่าเงินบาทของไทยสูงขึ้น ทำให้ประเทศไทยไม่สามารถส่งออกข้าวไปยังประเทศจีนซึ่งเป็นลูกค้าที่สำคัญได้ เพราะข้าวของไทยมีราคาแพงกว่าประเทศอื่น ๆ เมื่อขายข้าวไม่ได้ ทำให้มีข้าวตกค้างอยู่ในประเทศเป็นจำนวนมาก ราคาข้าวจึงต่ำลง ดังเช่นเดือนพฤศจิกายน พ.ศ. 2472 ราคาข้าวเปลือกของเมืองพิจิตรอยู่ที่เกวียนละ 60 บาท และในเดือนเดียวกันของ พ.ศ. 2473 ราคาข้าวลดลงเหลือเพียงเกวียนละ 25 บาท² แม้ราคาข้าวจะตกต่ำมากแต่ชาวบ้านก็จำเป็นที่จะต้องขาย เพราะไม่มียุ้งฉางสำหรับเก็บข้าว เนื่องจากการสร้างยุ้งฉางมีราคาแพง บัจจุบันดังกล่าวทำให้ชาวบ้านไม่สามารถเก็บข้าวไว้เพื่อรอขายตอนที่ข้าวมีราคาแพง ในทางตรงกันข้ามผู้ที่มียุ้งฉางกลับกลายเป็นพ่อค้าคนกลางซึ่งส่วนใหญ่เป็นชาวจีน ดังนั้นพ่อค้าชาวจีนจึงมีความสำคัญในการกำหนดราคาข้าวและเป็นผู้ได้กำไรอย่างแท้จริง

สาเหตุสำคัญอีกประการหนึ่งของการสูญเสียกรรมสิทธิ์ในที่ดิน ได้แก่ ภาระหนี้สิน โดยเฉพาะชาวบ้านที่กู้เงินและซื้อสินค้าอุปโภคบริโภคแบบสินเชื่อจากพ่อค้าจีนมาก่อน อีกทั้งในช่วงดังกล่าวชาวบ้านมีภาระต้องจ่ายอากรค่านาให้แก่รัฐบาล ภาระดังกล่าวทำให้ชาวบ้านจำเป็นต้องขายข้าวไม่่ว่าราคาจะถูกเพียงใดก็ตาม สิ่งที่เกิดขึ้นเป็นเหตุให้เกษตรกรรายกจนลง ต้องสร้างหนี้สินผูกพันต่อเนื่องและพอกพูน จนบางคนต้องสูญเสียที่นาให้กับนายทุน แล้วกลายสภาพมาเป็นผู้เช่า เพราะถึงอย่างไรเกษตรกรก็ต้องทำนาเพื่อเลี้ยงตนเองและไม่สามารถเปลี่ยนอาชีพได้ อย่างไรก็ตามไม่ใช่พ่อค้าจีนเท่านั้นที่ทำให้ชาวบ้านกลายเป็นผู้ไร้ที่ทำกิน รัฐบาลเองก็ได้ชื่อว่าเป็นผู้ก่อให้เกิดกรณีดังกล่าว เช่นใน พ.ศ. 2475 ชาวนาของเมืองพิจิตรจำนวน 498 ราย โดนยึดที่นาเนื่องจากค้างจ่ายภาษีค่านาให้รัฐบาล³ จึงอาจกล่าวได้ว่า การดำเนินนโยบายของรัฐบาลก็มีส่วนสำคัญที่ทำให้เกิดการสูญเสียที่ทำกินของชาวบ้านด้วยเช่นกัน

ดังนั้น การเข้ามาของรถไฟทำให้ที่ดินในเมืองพิจิตร โดยเฉพาะบริเวณที่อยู่ใกล้ทางรถไฟมีราคา จนก่อให้เกิดความต้องการในการมีกรรมสิทธิ์ในที่ดินสูง ส่งผลให้วิถีชีวิตของ ชาวบ้านเปลี่ยนแปลงไปอย่างมาก

¹นางบุญสม สืบสายอ่อน อายุ 75 ปี (2549, 3 มกราคม). (สัมภาษณ์โดยนางสุรชาติพย์ พุฒินันท์ บ้านเลขที่ 219 ถ.บุษบา อ.เมือง จ.พิจิตร)

²เรื่อง ตั้งอนุกรรมการค้นคว้าหาเหตุผลในเรื่องสินค้าเข้าของประเทศสยาม. สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เลขที่ กส.15.2/19.

³บันทึกเรื่องอากรค่านา 6 พ.ค. พ.ศ. 2475. สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เลขที่ กส.15.1/264.

5. ทางหลวงแผ่นดินกับบทบาทความสำคัญของรถไฟ

แม้ว่ามูลเหตุของการสร้างทางรถไฟในตอนแรกอาจเป็นไปตามสถานการณ์แวดล้อมที่บีบบังคับ รัฐบาลเองก็มีความหวั่นวิตกและลังเลอยู่บ้าง ดังจะเห็นได้จากการทิ้งช่วงเวลาในแต่ละขั้นตอนของการก่อสร้าง จนกระทั่งต้องใช้เวลานานกว่าจะเสร็จสมบูรณ์ นอกจากนี้การใช้งบประมาณที่สูง อีกทั้งทางรถไฟยังเป็นสิ่งที่ไม่เคยมีมาก่อนก็ยังเป็นปัจจัยที่ทำให้รัฐบาลต้องใช้เวลาในการตัดสินใจสร้างทางรถไฟ ต่อมากลับปรากฏว่ารถไฟได้เอื้อประโยชน์อย่างมหาศาลแก่ประเทศ และก่อให้เกิดความเจริญก้าวหน้าในด้านต่างๆตามมาโดยเฉพาะในด้านการคมนาคมที่สามารถเชื่อมโยงไปได้ทั่วทั้งประเทศ ความสำคัญของเส้นทางรถไฟสายเหนือค่อยๆ ลดลงเมื่อมีการสร้างทางหลวงแผ่นดินเกิดขึ้น เป้าหมายหลักของการสร้างทางหลวงมาจากความต้องการปรับปรุงระบบคมนาคมเพื่อรองรับการพัฒนาประเทศ

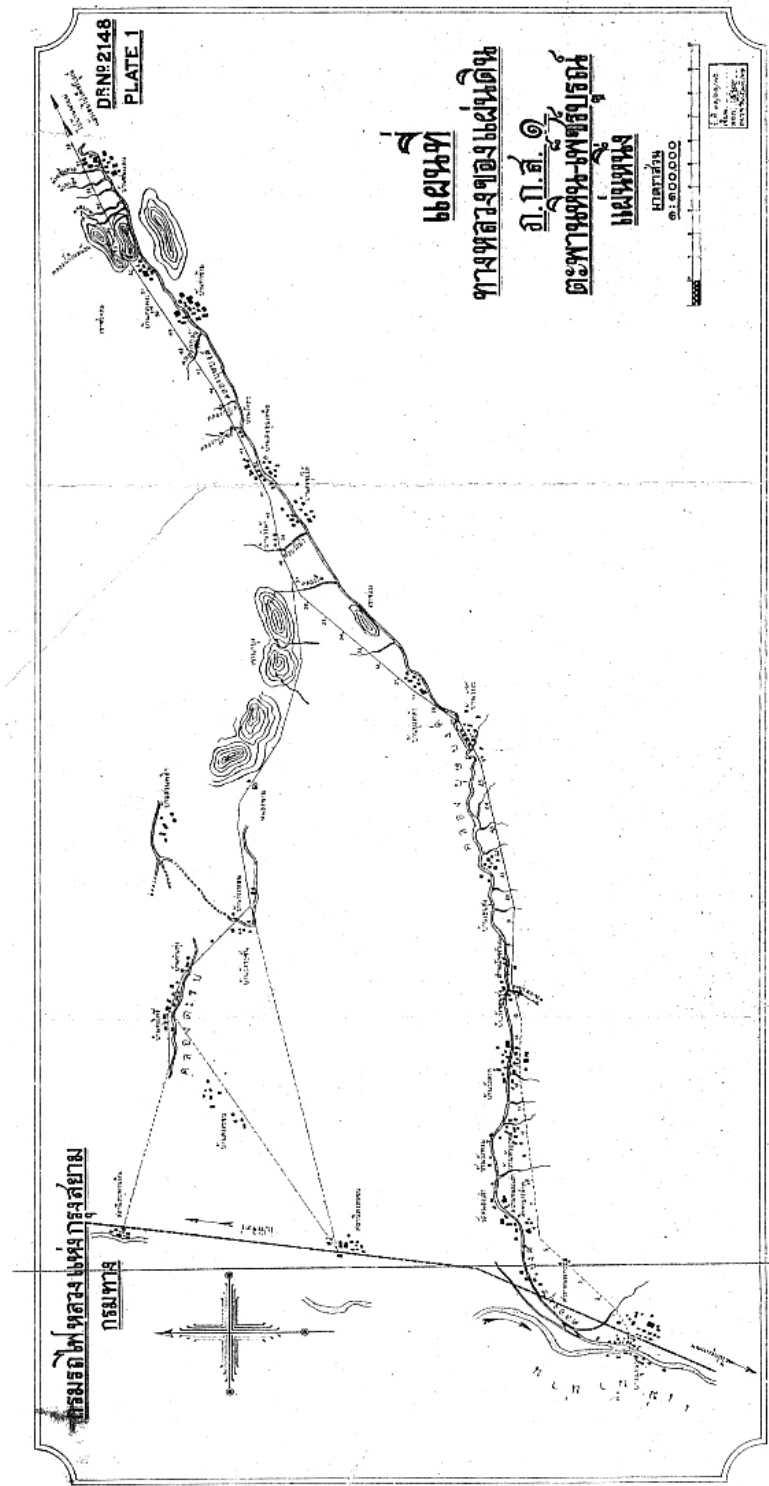
เดิมเส้นทางคมนาคมทางบกที่ดีที่สุดของไทยในสมัยก่อนได้แก่ทางเกวียน ดังปรากฏหลักฐานว่ามีการสร้างทางเกวียนจากเมืองเพชรบูรณ์มาที่ตะพานหิน อย่างไรก็ตามงานสร้างทางในสมัยรัชกาลที่ 5 ยังไม่ได้อยู่ในความรับผิดชอบของหน่วยงานหนึ่งหน่วยงานใด การสร้างทางนั้นแล้วแต่ว่าจะมีรับสั่งให้ใครสร้าง แต่โดยส่วนใหญ่มักเป็นเจ้าเมืองหรือกรมการเมืองเป็นผู้ดำเนินการสร้าง การสร้างทางนั้นบางทีประชาชนในพื้นที่ก็ช่วยกันสร้างเสียเองโดยไม่รอเงินงบประมาณจากหลวง ดังเช่นพระนิกรกิตติการผู้ว่าราชการเมืองพิจิตรและพระณรงค์เรืองเดช ขอแรงราษฎร “จัดทำถนนแต่ในเมืองถึงเมืองพิจิตรเก่า”¹ และการสร้างทางยังไม่แพร่หลายมากนัก ดังจะเห็นได้จากระยะทางรวมของทางหลวงมาตรฐานทางรถม้าตามเมืองต่างๆทั่วราชอาณาจักรมีอยู่เพียง 775 กิโลเมตร² ซึ่งน่าจะสันนิษฐานได้ว่ารัฐยังไม่เห็นความจำเป็นในการพัฒนาเส้นทางทางบกมากนัก ในเวลาต่อมาปรากฏว่ามีหลักฐานการขอสัมปทานสร้างทางจากเอกชนในสมัยรัชกาลที่ 6 เพื่อ “เดินรถยนต์ รับส่งคนโดยสารแลบรรทุกสินค้า”³ แสดงให้เห็นว่าการคมนาคมทางบกโดยถนนนั้นกำลังเพิ่มความสำคัญถึงขนาดที่ผู้ยื่นขอทำสัมปทานยินดีจะรับภาระถ้าหากมีการขาดทุน จะเห็นได้ว่าการแบ่งสรรเงินไว้ในงบประมาณประจำปีของรัฐบาลเองมิได้มองข้ามความสำคัญของการสร้างถนนแต่อย่างใด ดังหลักฐานที่ว่า “เสนาบดีกระทรวงพระคลังกราบบังคมทูลว่า เงินค่าทำถนนหลวงนั้น มีอยู่ในงบประมาณปีละ 270,000 บาท”⁴

¹พระนิกรกิตติการกับพระณรงค์เรืองเดชแลราษฎรสร้างถนนขอพระราชทานถวายพระกุศล . สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารรัชกาลที่ 5 เลขที่.. วันที่ 23 กรกฎาคม รศ. 124.

²กรมทางหลวง. (มปป.). ทางหลวงในประเทศไทย. หน้า 7-8.

³นายหมาอันเม่งยี บังคับสยามขออนุญาตทำทางรถยนต์. สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารรัชกาลที่ 6 เลขที่ ม.ร. 6 คค ม้วนที่ 10. วันที่ 4-10 มิถุนายน 2463.

⁴รายงานเสนาบดีสภา ที่ 42/2470 วันที่ 13 กุมภาพันธ์ 2470. สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารกรมราชเลขาธิการ เลขที่ ม. ร7 พ/2.

ภาพประกอบ 8 แผนที่การสร้างทางหลวงแผ่นดินจากสะพานหินถึงเพชรบูรณ์ แผ่นหนึ่ง

ภาพประกอบ 9 แผนที่การสร้างทางหลวงแผ่นดินจากตะพานหินถึงเพชรบูรณ์ แผ่นที่สอง

ทางหลวงสายสำคัญของเมืองพิจิตรได้ถูกสร้างขึ้นภายหลังการมีรถไฟสายเหนือได้แก่เส้นทางที่ตัดจากสถานีรถไฟตะพานหินไปยังจังหวัดเพชรบูรณ์ ซึ่งสร้างในพ.ศ. 2470 โดยใช้ระยะเวลาในการสร้าง 1 ปียาว 102 กิโลเมตร ซึ่งนับเป็นถนนสายเศรษฐกิจ เพราะการสร้างเส้นทางดังกล่าวก่อให้เกิดความเปลี่ยนแปลงทางด้านเศรษฐกิจอย่างมาก กล่าวคือเส้นทางได้เปิดจังหวัดเพชรบูรณ์ เมืองเล็กๆ ซึ่งเคยเป็นเมืองปิดที่ล้อมรอบด้วยภูเขาออกมาเชื่อมโยงกับเส้นทางรถไฟสายเหนือและกลายเป็นทางผ่านเข้าออกของสินค้าทุกชนิดของเมือง การค้ามีความเฟื่องฟูขึ้นเมื่อหมดอุปสรรคในการเดินทางเพราะสามารถขนส่งสินค้าโดยทางรถยนต์ได้ ในด้านของเมืองพิจิตรทางเส้นทางนี้ทำให้ชุมชนเล็กๆอย่างตะพานหินกลายเป็นย่านการค้าที่คึกคักเสียยิ่งกว่าในตัวเมืองพิจิตร ซึ่งนับว่าการสร้างทางเส้นทางนี้เป็นไปตามความคาดหมายของผู้ออกสำรวจที่ว่า “แนวทางผ่านไปในพื้นที่ซึ่งเป็นหมู่บ้านราษฎรอยู่ค้ำคั่ง อันจะนำมาให้เป็นความเจริญแก่การไปมาค้าขายในภายภาคหน้าได้”¹

ตั้งแต่ พ.ศ.2476 เป็นต้นมาเมืองพิจิตรปกครองเป็นระบบจังหวัดตามพระราชบัญญัติว่าด้วยระเบียบราชการบริหารแห่งราชอาณาจักรสยาม พ.ศ.2476 และมีการพัฒนาทางด้านคมนาคมขนส่งภายในจังหวัดอย่างมาก มีการสร้างทางหลวงสายสำคัญที่เชื่อมระบบคมนาคมของภาคเหนือ ได้แก่ ถนนพหลโยธิน* ซึ่งมีจุดเริ่มต้นที่อนุสาวรีย์ชัยสมรภูมิขึ้นไปสู่จังหวัดทางภาคเหนือและไปสิ้นสุดที่อำเภอแม่สายจังหวัดเชียงราย รวมระยะทางทั้งสิ้น 1,005 กิโลเมตรต่อมา มีการสร้างถนนพหลโยธินสายใหม่แยกออกจากจังหวัดนครสวรรค์ผ่านเข้าสู่เขตท้องที่จังหวัดพิจิตรในบริเวณพื้นที่ของอำเภอโพทะเล อำเภอสามง่าม เข้าเขตจังหวัดพิษณุโลก อุดรดิตถ์ ลำปาง พะเยา และไปสิ้นสุดที่เชียงราย

ความเปลี่ยนแปลงที่เกิดจากการพัฒนาเส้นทางคมนาคมทางบกสายหลักของภาคเหนือให้สะดวกรวดเร็วยิ่งขึ้น คือการขยายตัวของเส้นทางคมนาคมขนส่งภายในจังหวัดพิจิตรเพื่อเชื่อมเข้าสู่เส้นทางหลัก รวมถึงเชื่อมโยงไปยังจังหวัดอื่นๆ ดังเช่นในตารางเส้นทางคมนาคมของจังหวัดพิจิตรภายหลังการสร้างเส้นทางพหลโยธิน ที่พบว่ามีเส้นทางจากตัวเมืองพิจิตร ตัดผ่านอำเภอต่างๆ เข้าไปบรรจบกับถนนพหลโยธินถึง 4 เส้นทาง และ อีก 4 เส้นทางสามารถเชื่อมโยงไปสู่จังหวัดต่างๆ รวมทั้งกรุงเทพมหานคร

¹เรื่องสร้างทางหลวงแต่สถานีสะพานหินจังหวัดพิจิตรไปเพชรบูรณ์. สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารกรมรถไฟหลวง เลขที่ ร. 7 พ 6/2.

*ตั้งชื่อเพื่อเป็นเกียรติแก่นายพันเอกพระยาพหลพลพยุหเสนา (พจน์ พหลโยธิน) หัวหน้าคณะราษฎรผู้เปลี่ยนโฉมหน้าระบบการปกครองของประเทศไทยใน พ.ศ. 2475 มีการอนุมัติให้ตั้งชื่อว่า ถนนพหลโยธิน เมื่อวันที่ 10 ธันวาคม พ.ศ. 2493

เพิ่งจะมีขึ้นภายหลังการสร้างทางเชื่อมถนนพหลโยธิน ในปัจจุบันมีการสร้างทางแยกจากเขาทรายผ่านอำเภอวังทรายพูน อำเภอสามโก้ เข้าสู่อำเภอวังทอง จังหวัดพิษณุโลก ซึ่งสามารถเชื่อมต่อไปถึงภาคเหนือและภาคอีสานได้ สิ่งนี้แสดงถึงความสำคัญของการคมนาคมทางบก โดยเฉพาะทางรถยนต์

การมีถนนที่เชื่อมโยงจากเมืองหลวงออกไปในทุกพื้นที่หลังสงครามโลกครั้งที่ 2 ทำให้ประชาชนมีทางเลือกในการเดินทาง หรือขนส่งสินค้าได้มากขึ้น รถไฟจึงค่อยๆลดบทบาทลง ดังจะเห็นได้จากจำนวนรถยนต์ที่เพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็ว ใน พ.ศ. 2505 มีรถยนต์ที่จดทะเบียนในจังหวัดพิจิตร ทั้งรถยนต์นั่ง รถบรรทุก รถโดยสาร จำนวน 463 คัน และเพิ่มขึ้นอีกหนึ่งเท่าตัวคือ 836 คันในปีถัดมา ก่อนจะเพิ่มขึ้นเป็น 1,103 คันใน พ.ศ. 2509 ดังนั้นจึงอาจกล่าวได้ว่าสภาพเศรษฐกิจเมืองพิจิตรได้มีการเปลี่ยนแปลงไปจากเดิมเมื่อมีการสร้างทางหลวงเข้าไปในทุกพื้นที่ของจังหวัด ในขณะที่ทางรถไฟจำกัดอยู่เฉพาะบางพื้นที่เท่านั้น สิ่งนี้สะท้อนให้เห็นได้อย่างชัดเจนว่าการพัฒนาเส้นทางรถยนต์ของรัฐบาลในยุคหลัง พ.ศ. 2476 เป็นต้นมาได้เป็นปัจจัยสำคัญอย่างหนึ่งที่ทำให้สภาพเศรษฐกิจของจังหวัดพิจิตรมีความเปลี่ยนแปลงไปจากช่วงเวลาที่ถูกวิจารย์ได้ศึกษา

บทที่ 5 บทสรุป

สภาพเศรษฐกิจเมืองพิจิตรก่อน พ.ศ. 2450 มีลักษณะแบบผลิตเพื่อยังชีพ ราษฎรปลูกข้าว พืชผัก เลี้ยงเป็ดไก่ เพื่อบริโภค มีการปลูกฝ้ายเพื่อใช้ทำเครื่องนุ่งห่ม ผลผลิตที่ได้แบ่งออกเป็นสัดส่วนคือส่วนหนึ่งเก็บไว้เพื่อบริโภค อีกส่วนเก็บไว้เพื่อทำพันธุ์และจ่ายเป็นภาษีอากรให้รัฐ ถ้ามีส่วนเกินที่เหลือจึงจะนำไปแลกเปลี่ยนหรือจำหน่าย ภายหลังสนธิสัญญาเบาว์ริง ราษฎรยังมีการผลิตเพื่อยังชีพเช่นเดิม แต่เริ่มมีการกันผลผลิตส่วนเกินให้มีจำนวนมากขึ้นเพื่อจำหน่ายโดยมีชาวจีนเป็นพ่อค้าคนกลางซึ่งนำเรือเข้าไปซื้อผลผลิตจากชาวบ้านออกไปสู่ตลาด และนำสินค้าที่ชาวบ้านไม่สามารถผลิตเองได้ เช่น เกลือ ด้าย เข็มเย็บผ้าเข้าไปขายให้แก่ราษฎร ชาวจีนที่เข้าไปค้าขายมีทั้งที่ล่องเรือสินค้าขึ้นไปจากกรุงเทพฯ และที่ค้าขายตั้งหลักแหล่งในเมืองพิจิตรอยู่แล้ว

การค้าขายกับต่างประเทศที่เฟื่องฟูในสมัยรัชกาลที่ 4 ส่งผลให้เมืองพิจิตรมีความสำคัญในฐานะเป็นแหล่งผลิตสินค้า โดยเฉพาะข้าว ไม้สัก ฝ้าย ยาสูบ การค้าขายที่สำคัญได้แก่ การค้าทางเรือโดยผลผลิตจากเมืองพิจิตรได้บรรทุกเรือขึ้นไปตามลำน้ำนานไปที่ตลาดท่าอิฐเมืองอุตรดิตถ์ ซึ่งเป็นศูนย์กลางที่พ่อค้าจากมณฑลพายัพลงมาซื้อสินค้าโดยเฉพาะสินค้าประเภทปลา ส่วนไม้สัก ข้าว และสินค้าอื่น ๆ ได้ส่งไปที่ตลาดปากน้ำโพ เมืองนครสวรรค์ ด้านการค้าทางบก พ่อค้าจากเมืองเพชรบูรณ์จะนำสินค้าบรรทุกใส่หลังม้า หรือวัวต่าง ๆ เดินข้ามภูเขามาตามทางเกวียนมาขายที่ตะพานหิน

ผลประโยชน์ที่เมืองพิจิตรต้องจัดส่งให้รัฐได้แก่ ส่วย เช่น ส่วยไม้ขนอสัก ส่วยสีผึ้งอากรและภาษีต่าง ๆ โดยมีชาวจีนและคนไทยบางส่วนเป็นผู้ผูกขาดเก็บภาษี นอกจากนี้ยังมีเงินรายได้จากการผูกป่าชาวจีนที่เข้ามาประกอบอาชีพในเมืองพิจิตร

ต่อมาเมื่อมีการสร้างทางรถไฟสายเหนือผ่านเมืองพิจิตรใน พ.ศ. 2450 ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงของเศรษฐกิจเมืองพิจิตรในหลายด้าน

ในด้านการผลิต พบว่ามีการผลิตพืชชนิดเดียวเพื่อการค้ามากขึ้น เช่น ข้าวและฝ้าย สำหรับข้าวนั้นมีการขยายพื้นที่การเพาะปลูกออกไปอย่างกว้างขวาง แต่ยังคงใช้เทคนิคในการเพาะปลูกแบบเดิม คืออาศัยแรงงานจากคน สัตว์ และน้ำฝนจากธรรมชาติ การสร้างทางรถไฟทำให้เกิดท่น้ำที่น้ำจะไหลลงสู่คลอง เป็นผลให้น้ำในแม่น้ำไหลขึ้นไหลลงอย่างรวดเร็ว เกิดพื้นที่ราบน้ำท่วมถึง ซึ่งส่งเสริมให้มีพื้นที่ทำนามากขึ้น

ในการเพิ่มผลผลิตข้าวของเมืองพิจิตรนั้น รัฐมีบทบาทสำคัญในการให้คำแนะนำและตรวจตราการเพาะปลูกของราษฎร เช่น การแนะนำให้ขุดเหมืองฝายเพื่อกักเก็บน้ำ และมีส่วนในการส่งเสริมให้ราษฎรกระตือรือร้นในการปรับปรุงการผลิต เพิ่มผลผลิตด้วยการจัดประกวดพันธุ์ข้าว และจัดงานแสดงกสิกรรมและพาณิชยกรรม

อนึ่ง การมีรถไฟสามารถทำให้การขนส่งสินค้าออกนอกพื้นที่สะดวกรวดเร็ว และขนส่งได้ตลอดทั้งปี ทำให้มีความนิยมขนส่งสินค้าทางรถไฟแพร่หลาย และเกิดการผลิตสินค้าเพื่อการค้ามากขึ้น ในระยะแรกที่มีเส้นทางคมนาคมขนส่งทางรถไฟการขนส่งสินค้ายังมีปัญหาเรื่องค่าขนส่งที่สูงกว่าทางน้ำ ทำให้พ่อค้าส่วนหนึ่งนิยมขนส่งสินค้าทางน้ำในฤดูกาลที่น้ำหลาก แต่จะใช้รถไฟในหน้าแล้งที่ปริมาณน้ำไม่มากพอสำหรับการเดินเรือ

รถไฟยังทำให้มีการแปรรูปผลผลิตเพื่อให้สามารถขนส่งได้ปริมาณมากขึ้นเพื่อเป็นการลดต้นทุนสินค้า ดังนั้นจึงเกิดระบบอุตสาหกรรมโรงสีข้าวขึ้น โดยโรงสีจะตั้งอยู่ตามแหล่งที่ผลิตข้าวและใกล้สถานีรถไฟ เช่น โรงสีภัทรประสิทธิ์ ที่ อำเภอหัวดง มีการตั้งโรงสีในเมืองพิจิตรจำนวน 16 โรง สามารถสีข้าวได้ชั่วโมงละ 176 หาบ

ในด้านการผลิตฝ้าย พบว่ามีการปลูกฝ้ายเพื่อจำหน่ายมากขึ้นแม้จะเกิดมีการชะงักงันจากภาวะขาดแรงงานจากการที่ลูกจ้างคนจีนในไร่ฝ้ายหันไปรับจ้างทำทางรถไฟ ในช่วงแรกรัฐมีบทบาทในการส่งเสริมการปลูกฝ้ายอย่างจริงจัง ด้วยการจ้างผู้เชี่ยวชาญมาให้คำปรึกษาการค้าฝ้ายทำกำไรอย่างมากจนมีผู้ตั้งโรงทอฝ้ายขึ้นที่เมืองพิจิตร ก่อนจะซบเซาลงภายหลังสงครามโลกครั้งที่ 1

การสร้างทางรถไฟทำให้การผลิตยาสูบเพื่อจำหน่ายที่เคยปลูกอย่างกว้างขวางลดลงเนื่องจากราษฎรหันไปปลูกข้าวที่ได้ราคาดีกว่า นอกจากนี้การตัดเส้นทางเชื่อมระหว่างสถานีตะพานหินกับเพชรบูรณ์ ยังทำให้ยาสูบจากเพชรบูรณ์ที่มีคุณภาพดีกว่าเข้ามาแทนที่ยาสูบของเมืองพิจิตรด้วย

ในด้านการค้า พบว่า การค้าทางเรือลดความนิยมลง เนื่องจากความสะดวกสบายของรถไฟและเกิดย่านชุมชนใหม่ ๆ ขึ้น เช่น สถานีตะพานหินกลายเป็นย่านการค้าที่สำคัญ เพราะมีการผ่านเข้าออกของสินค้าจากเมืองเพชรบูรณ์ นอกจากนี้ยังมีสถานีบางมูลนาก สถานีหัวดง สถานีท่าพ่อ ที่สามารถขนส่งสินค้าทางรถไฟได้ ปัญหาเรื่องการค้าเฉพาะในฤดูฝนจึงหมดไป อย่างไรก็ตามพ่อค้าบางส่วนยังนิยมขนส่งโดยทางเรือเนื่องจากมีความจุที่มากกว่าและค่าใช้จ่ายน้อยกว่าทางรถไฟ

รถไฟยังทำให้พ่อค้าชาวจีนที่เคยประกอบกิจการอยู่ในเมืองพิจิตรอยู่แล้ว ได้ขยายกิจการออกไปตามแหล่งที่คาดว่าจะเกิดความเจริญ เช่น พ่อค้าชาวจีนจากบางมูลนากได้ย้ายไปทำการค้าที่หัวดง และคนงานชาวจีนที่เป็นลูกจ้างทำรางรถไฟ ได้จับจองที่ดินเพื่อสะสมทุนทำการค้า นอกจากนี้ยังมีพ่อค้าชาวจีนที่เดินทางไปมาระหว่างกรุงเทพฯ กับพิจิตร และคนจีนรุ่นใหม่ที่อยู่พวยพเข้ามาภายหลังพร้อมกับทางรถไฟได้เข้ามามีบทบาทในเศรษฐกิจของเมืองพิจิตร โดยควบคุมการค้าขาย กำหนดราคา และทำหน้าที่เป็นคนกลาง พ่อค้าเหล่านี้มีความสำคัญอย่างมากที่ทำให้ระบบเศรษฐกิจแบบผลิตเพื่อค้าหรือระบบเงินตราขยายออกไปอย่างกว้างขวาง

กล่าวโดยรวม การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจของเมืองพิจิตรนับตั้งแต่มีการใช้เส้นทางรถไฟได้ส่งผลกระทบต่อด้านวิถีการดำรงชีวิตของประชาชน ซึ่งเปลี่ยนแปลงระบบการ

ผลิตด้วย การหันไปปลูกพืชชนิดเดียวเพื่อการค้า ทำให้ไม่สามารถพึ่งพาตนเองได้ทางเศรษฐกิจ นอกจากนี้ การที่เมืองพิจิตรสามารถติดต่อกับเมืองหลวงได้โดยสะดวก ได้ทำให้เกิดค่านิยมในการใช้สินค้าสมัยใหม่ มีการใช้จ่ายเงินที่ได้จากการขายผลผลิตอย่างรวดเร็ว ดังนั้นเมื่อเกิดการขาดแคลนเงินเนื่องจากความไม่แน่นอนของผลผลิตและการเพาะปลูก ผู้ประสบปัญหาจึงพากันกู้ยืมจากนายทุน ทำให้มีหนี้สินจนต้องสูญเสียที่ดิน นอกจากนี้ความสะดวกสบายของการคมนาคมยังทำให้เกิดการขยายตัวของชุมชน มีคนนอกพื้นที่อพยพเข้ามาจับจองที่ดิน จนเกิดการแย่งชิงกรรมสิทธิ์ มีการกว้านซื้อที่ดินเพื่อขาย หรือเช่า จากผู้มีทุนและมีอำนาจในท้องถิ่น จนกลายเป็นปัญหาสังคมในเวลาต่อมา

ภายหลัง พ.ศ.2476 ที่มีการปรับเปลี่ยนโครงสร้างการบริหารราชการส่วนภูมิภาคมาเป็นระบบจังหวัด ประเทศไทยได้เน้นการขยายเส้นทางคมนาคมขนส่งทางบกเพิ่มขึ้นอย่างกว้างขวางก่อให้เกิดการสร้างเส้นทางคมนาคมทางถนนเชื่อมต่อไปสู่ภูมิภาคต่างๆ โดยเส้นทางหลักที่มุ่งสู่ภาคเหนือได้แก่ถนนพหลโยธิน ที่ผ่านจังหวัดพิจิตรมีการสร้างเส้นทางเข้ามาเชื่อมกับถนนสายหลักนี้ ส่งผลให้เกิดความเจริญเติบโตทางด้านเศรษฐกิจ รวมทั้งการขยายตัวของชุมชนเมืองขึ้นอย่างเด่นชัด สิ่งดังกล่าวก่อให้เกิดผลกระทบกับบทบาทของรถไฟ กล่าวคือทำให้รถไฟซึ่งเคยเป็นเส้นทางคมนาคมหลัก กลายเป็นเพียงทางเลือกหนึ่งในการเดินทาง หรือการขนส่งสินค้า

กล่าวได้ว่าการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจของเมืองพิจิตรมีความสัมพันธ์อย่างใกล้ชิดกับเส้นทางคมนาคมขนส่ง จากเส้นทางคมนาคมขนส่งทางน้ำในอดีต เมืองพิจิตรเริ่มขยายตัวจากการมีเส้นทางรถไฟสายเหนือผ่าน แล้วขยายตัวมากขึ้นหลัง พ.ศ. 2476 เมื่อมีการพัฒนาเส้นทางคมนาคมขนส่งเพิ่มขึ้น ทำให้เมืองพิจิตรมีการเติบโตอย่างรวดเร็วจนกลายเป็นชุมชนเศรษฐกิจที่สำคัญแห่งหนึ่งของเขตภาคเหนือตอนล่างในปัจจุบัน

บรรณานุกรม

บรรณานุกรม

เอกสารชั้นต้น

เอกสารชั้นต้นที่ยังไม่ได้ตีพิมพ์

กรมขุนนริศรานุวัดติวงศ์กราบทูลพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว. สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารรัชกาลที่ 5 เลขที่ ร.5 ยธ. 5.9/11 ที่ 118/9132

กรมหมื่นนเรศน์กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. กองสารบรรณ, กระทรวงต่างประเทศ. หมวดยุทธไฟ แฟ้มที่ 2 ส่วนวันที่ 1.

กรมหลวงดำรงฯ ตรวจราชการหัวเมืองฝ่ายเหนือ ร.ศ. 117. สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารรัชกาลที่ 5 เลขที่ ร.5 ม.2. 14/110.

กระทรวงเกษตรสั่งแพทย์สัตว์ไปป้องกันโรคพาหุฆาตนครสวรรค์ รายงานตรวจราชการอำเภอท่าตะโก. สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เลขที่ กส.13/1274.

กำกับตรวจตราข้าวปี 2462-2463. จดหมายเหตุสุภาแผยมณี พานิชย์. สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เลขที่ รพท.2/1 1 มิถุนายน พ.ศ. 2461 : 6.

ข้าหลวงเทศาภิบาลรายงานกิจการต่าง ๆ ภายในมณฑล ร.ศ. 113-118. สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารรัชกาลที่ 5 เลขที่ ร.5. ม.2.51/2.

ความเห็นเรื่องบำรุงสินค้าฝ้าย วันที่ 18 เมษายน พ.ศ. 2458. สำเนาที่ 8/98 พระยาสุรบดินทร์สุรินทรฤาไชยสมุหเทศาภิบาลมณฑลพิษณุโลก เรียบเรียงรายงานการบำรุงฝ้ายในมณฑลพิษณุโลกเสนอแก่พระยาอำมาตยาธิบดีผู้แทนเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย. สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารรัชกาลที่ 6 เลขที่ ร.6 ค.1/32. (2458)

จดหมายเหตุรายงานการประชุมเสนาบดีสภา เรื่องรถไฟเมืองเชียงใหม่ 24 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 116. สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารรัชกาลที่ 5 เลขที่ ร.5 ยธ. 5. 2/6.

จดหมายเหตุสุภาแผยมณี พานิชย์. สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เลขที่ รพท. 2/15.

จังหวัดพิจิตร. สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เลขที่ 959-36 น. 11 ป. ตอนที่ 13.

นายหมานั่นเม่งยี บังคับสยามขออนุญาตทำทางรถยนต์. สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารรัชกาลที่ 6 เลขที่ ม.ร. 6 คค ม้วนที่ 10. วันที่ 4-10 มิถุนายน 2463.

บัญชีเกณฑ์เครื่องทำเมรุพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้า จ.ศ. 1172. สำนักหอสมุดแห่งชาติ. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2 จ.ศ. 1171-1173 เลขที่ 5.

บัญชีเรื่องเกณฑ์เจ้าเมืองกรมการตัดไม้ขอนสัก จ.ศ. 1193. สำนักหอสมุดแห่งชาติ. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1193 เลขที่ 23.

- บัญชีโรงสีข้าวในประเทศไทย (พ.ศ. 2472). สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสาร
รัชกาลที่ 7 เลขที่ สบ.2.41/27
- บัญชีโรงสีข้าวในพระราชอาณาจักรสยาม พ.ศ. 2472. สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ.
เอกสารรัชกาลที่ 5 เลขที่ ร.5. สบ.2.41/127.
- บัญชีช่วยอากร พระศรีสหเทพ ปลัดบัญชีกรมมหาดไทยนำทูลถวาย. สำนักหอสมุด
แห่งชาติ. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1186 เลขที่ 36.
- บันทึกของหัวหน้ากองเดินรถสมัยตำแหน่ง จ.พ.ณ. (ผู้จัดการพาณิชย์ 2474 - 2475).
สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เลขที่ สบ.10/150.
- บันทึกเรื่องอากรค่านา 6 พ.ค. พ.ศ. 2475. สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เลขที่
กส.15.1/264.
- ใบบอกเมืองพิจิตร. ลงวันที่ 2 มีนาคม จ.ศ. 1247. (พ.ศ.2428). สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ.
เอกสารรัชกาลที่ 5 เลขที่ ร.5. ม.2.12ก/2.
- ใบบอกเมืองพิจิตร. ลงวันที่ 2 สิงหาคม จ.ศ. 1247. (พ.ศ.2428). สำนักหอจดหมายเหตุ
แห่งชาติ. เอกสารรัชกาลที่ 5 เลขที่ ร.5. ม.2.12ก/2.
- ใบบอกเมืองพิจิตร. ลงวันที่ 2 ต.ค. จ.ศ. 1250. (พ.ศ. 2431). สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ.
เอกสารรัชกาลที่ 5 เลขที่ ร.5.ม.2 12ก/2.
- ใบบอกเมืองพิจิตร. ลงวันที่ 27 พฤศจิกายน ร.ศ. 108. (พ.ศ.2432). สำนักหอจดหมายเหตุ
แห่งชาติ. เอกสารรัชกาลที่ 5 เลขที่ ร.5. ม.2.12ก/4.
- ใบบอกเมืองพิจิตร. สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารรัชกาลที่ 5 เลขที่ ร.5.
ม.2.12ก/4(57).
- ใบบอกเมืองพิจิตร จ.ศ. 1250. สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารรัชกาลที่ 5 เลขที่ ร.5.
ม.2.12/2.
- ใบบอกเมืองพิจิตร. จ.ศ. 1251. สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารรัชกาลที่ 5 เลขที่ ร.5.
ม.2 12ก/4.
- ใบบอกเมืองพิจิตร จ.ศ. 1251. สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารรัชกาลที่ 5 เลขที่ ร.5.
ม.2 12ก/4 (21)
- ใบบอกเมืองพิจิตร ร.ศ. 108. สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารรัชกาลที่ 5 เลขที่ ร.5.
ม.2. 12ก/4 (81).
- ใบบอกเมืองพิจิตร ร.ศ. 109. สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารรัชกาลที่ 5 เลขที่ ร.5.
ม.2. 12ก./4 (150).
- ใบบอกเมืองพิจิตร. ร.ศ. 109. สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารรัชกาลที่ 5 เลขที่ ร.5.
ม.2 12ก/6.

ใบบอกเมืองพิจิตร. สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารรัชกาลที่ 5 เลขที่ ร.5 ม.2./2/ก/4.

ใบบอกเมืองพิษณุโลก. สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารรัชกาลที่ 5 เลขที่ ร.5
ม.2.12/ก/4.

ใบบอกมณฑลพิษณุโลกถวายรายงานการแสดงกสิกรรม 29 เมษายน 2456. สำนักหอ
จดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารรัชกาลที่ 5 เลขที่ กส. 13/1124

ใบบอกเมืองสวรรคโลก. ลงวันที่ 23 เมษายน 2428. สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสาร
รัชกาลที่ 5 เลขที่ ร.5. ม.2.12ก/11.

ประกาศลดอัตราเงินค่าราชการ แยกเว้นไม่เก็บเงินค่าที่อนุญาตจับสัตว์น้ำ แลอากรสมพัตรชนใน
ตำบลต่าง ๆ แขวงเมืองพิจิตร. (2452). ราชกิจจานุเบกษา. เล่ม 28 ตอน 1 ร.ศ.
128.

เปิดการเดินรถไฟตั้งแต่ตอนปางต้นฝิ่งไปถึงศาลาแม่พวกตั้งแต่แม่พวกถึงตำบลปากบาน.
สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เลขที่ มร. 6 คค. ม้วนที่ 9. 13 พฤษภาคม พ.ศ. 2454 -
10 ตุลาคม พ.ศ. 2465.

พระนิกรกิตติการกับพระณรงค์เรืองเดชแลราษฎรสร้างถนนขอพระราชทานถวาย
พระกุศล. สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารรัชกาลที่ 5 เลขที่ .. วันที่ 23
กรกฎาคม รศ. 124.

พระสี่สเทพ ราชปลัดทูลฉลองกระทรวงมหาดไทยกราบทูลกรมขุนสมมตอมรินทร์.
(ร.ศ. 128). สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารรัชกาลที่ 5 เลขที่ ร.5 ยธ.9/74.

พระองค์เจ้าเพ็ญพัฒนพงษ์ตรวจราชการเมืองพิษณุโลก. (ร.ศ. 121). สำนักหอจดหมายเหตุ
แห่งชาติ. เอกสารกระทรวงเกษตรา เลขที่ กส. ม.2 14/82.

พระองค์เจ้าเพ็ญพัฒนพงศ์ตรวจราชการเมืองอุดรดิษฐ์ 7 ก.พ. ร.ศ. 121. สำนักหอจดหมายเหตุ
แห่งชาติ. เอกสารรัชกาลที่ 5 เลขที่ ร.5 ม.2 14/116. (2445).

มณฑลพิษณุโลกส่งรายงานพระศรีพนมมาศซึ่งได้นำมิสเตอร์ มิชิโรไปตรวจการเพาะปลูก.
สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารกระทรวงเกษตรา. เลขที่ กส.13/744.

มณฑลพิษณุโลกส่งรายงานตรวจการเพาะปลูกของพระศรีพนมมาศซึ่งได้ไปตรวจแขวง
เมืองพิจิตร. สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารกระทรวงเกษตรา เลขที่
กส. 13/745.

เมืองพิจิตรส่งรายงานการเพาะปลูกประจำเดือน. สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสาร
กระทรวงเกษตรา. เลขที่ กส. 13/831.

เมืองพิจิตรส่งรายงานการเพาะปลูกประจำเดือน. (พ.ศ. 2455). สำนักหอจดหมายเหตุ
แห่งชาติ. เอกสารกระทรวงเกษตรา. เลขที่ กส. 13/973.

- รัฐมนตรีและข้าราชการผู้ใหญ่กระทรวงมหาดไทยตรวจราชการหัวเมือง (พ.ศ. 2475-5 ต.ค. 2493). สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. (3) สร. 0201.22/3. (2475).
- ระเบิดแก่งสะพานหินใต้เมืองพิจิตรเพื่อการรถไฟสายเหนือ. สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารรัชกาลที่ 5 เลขที่ ร. 5 ยธ. 5. 9/17 5 สิงหาคม – 31 ตุลาคม 122.
- ร่างสารตราเจ้าพระยาจักรีถึงเมืองพิษณุโลก พิชัย ตั้งเงินฉายเป็นขุนประมุขสมบัด นายอากร. สำนักหอสมุดแห่งชาติ. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ. 1211. เลขที่ 20
- ร่างสารตราตอบเมืองนครราชสีมา เรื่อง ส่งเงินแดงกับส่งช้างเผือก 2 เชือก. สำนักหอสมุดแห่งชาติ. เอกสารรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1206 เลขที่ 14.
- ร่างสารตราหัวเมืองเรื่องรังวัดตราจองที่ดิน. สำนักหอสมุดแห่งชาติ. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2 จ.ศ. 1171–1173.
- รายงานกรมหมื่นดำรงฯตรวจราชการเมืองพิจิตรและเมืองพิษณุโลก ร.ศ. 117. (พ.ศ. 2441). สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารรัชกาลที่ 5 เลขที่ ร.5 ม.2. 14/82
- รายงานกรมหมื่นดำรงฯตรวจราชการเมืองพิจิตร เมืองพิษณุโลกและมณฑลพายัพ ร.ศ. 114. สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารรัชกาลที่ 5 เลขที่ ร5.ม.14/81-82.
- รายงานการสำรวจเส้นทางรถไฟไปยังเมืองเชียงใหม่ ของนายแฮร์มัน เก็ธ. สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารรัชกาลที่ 5 เลขที่ ร. 5 ยธ. 5. 9/13.
- รายงานตรวจราชการเมืองพิจิตร ร.ศ. 117. สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารรัชกาลที่ 5 เลขที่ ร5.ม/29/2.
- รายงานพระยาราชเสนาตรวจราชการมณฑลพิษณุโลก. (พ.ศ. 2471). สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารรัชกาลที่ 7 เลขที่ ม.4. 1/14
- รายงานพระรัษฎภัณฑ์พิพัฒนตรวจการจับปลาในมณฑลพิษณุโลกและนครสวรรค์ (25 ต.ค.ร.ศ. 128). (2452). สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารรัชกาลที่ 5 เลขที่ ร.5. ม.2 14/47.
- รายงานพระสุริยาตรวจราชการรถไฟและไปรษณีย์โทรเลข. 13 ธันวาคม – 16 ธันวาคม ร.ศ. 124. สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารรัชกาลที่ 5 เลขที่ ร.5 ยธ. 1/47.
- รายงานเสนาบดีสภา ที่ 42/2470 วันที่ 13 กุมภาพันธ์ 2470. สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารกรมราชเลขาธิการ เลขที่ ม. ร7 พ/2.
- รายงานเสนาบดีออกตรวจราชการทำนาในมณฑลต่าง ๆ ร.ศ. 130. (พ.ศ. 2454). สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารกระทรวงเกษตรา. เลขที่ กส.13/446.
- เรื่องกระทรวงเกษตราส่งเสริมให้มิสเตอร์ลูปชาไปตรวจการเพาะปลูกมณฑลนครสวรรค์. สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารรัชกาลที่ 5 เลขที่ ร.5 กส. 13/1205.

- เรื่อง กรมหลวงเทเวศน์วิโรปกการ เสนาบดีกระทรวงต่างประเทศอนุญาตให้บริษัท
Punchard ทำการเชอร์เวย์เส้นทางสำหรับสร้างทางรถไฟ. สำนักหอจดหมายเหตุ
 แห่งชาติ. เอกสารรัชกาลที่ 5 เลขที่ ร. 5 ยธ. 5. 9. /1.
- เรื่อง กัปตันแอนเดอร์สัน ขอทำบ่อแร่ทองคำ ตำบลท่าข้าม แขวงเมืองภูมิ ร.ศ. 118.
 (2442). สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารรัชกาลที่ 5 เลขที่ ม.ร.5 กษ 6.6/9.
- เรื่อง คำถามของคณะอนุกรรมการสภาเผยแผ่พาณิชย์พิจารณาสินค้าข้าวภายในกับ
 คำตอบจากมณฑลต่าง ๆ. สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เลขที่ กส.15/25.
- เรื่อง ตั้งอนุกรรมการค้นคว้าหาเหตุผลในเรื่องสินค้าเข้าของประเทศสยาม. สำนัก
 หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เลขที่ กส.15.2/19.
- เรื่อง บันทึกรายงานประจำเดือนของกองรังวัดและหน้าที่การงานในกรมที่ดินและโลหกิจ.
3 พ.ย.-14 ม.ค. 2477. สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เลขที่ ม.ท.0601.4.1/11
 สำนักงานเลขานุการกรมที่ดินและโลหกิจ เรื่องที่ 416.
- เรื่อง บัญชีเจ้าเมืองกรมการต่าง ๆ ส่งไม้ขอนสักสวย. สำนักหอสมุดแห่งชาติ. จดหมายเหตุ
 รัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1196 เลขที่ 16.
- เรื่อง บัญชีรับไม้ขอนสักและทองแดง สวย รายปี จากหัวเมืองต่าง ๆ. สำนักหอสมุด
 แห่งชาติ. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1212. เลขที่ 142.
- เรื่อง พระยาเพชรรัตนสงครามขออนุญาตเงิน 5,000 ทำทางเกวียนแต่เมืองพิจิตรไปเมือง
 เพชรบูรณ์ และแต่เมืองเพชรบูรณ์ไปเมืองหล่มสัก. (1 มกราคม-28 กุมภาพันธ์ ร.ศ.
 118). สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารรัชกาลที่ 5 เลขที่ ร.5 ยธ. 9/57
- เรื่อง พระศรีพนมมาศชี้แจงในการคิดบำรุงกสิกรรม และพาณิชย์การ. สำนักหอจดหมายเหตุ
 แห่งชาติ. เอกสารกระทรวงเกษตร เลขที่ กส. 13/1165. 3 ตุลาคม ร.ศ. 130
- เรื่อง มิสเตอร์โยโกดา มิสเตอร์รูปชายื่นรายงานตรวจการเพาะปลูก มณฑลพิษณุโลก
 มณฑลนครสวรรค์ ร.ศ.130 สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ เอกสารกระทรวงเกษตร
 เลขที่ กส 13/578.
- เรื่อง สร้างทางหลวงแต่สถานีสะพานหินจังหวัดพิจิตรไปเพชรบูรณ์. สำนักหอจดหมายเหตุ
 แห่งชาติ. เอกสารกรมรถไฟหลวง เลขที่ ร. 7 พ 6/2.
- เรื่อง สารตราเจ้าพระยาจักรีถึงพระยาเชียงใหม่ เรื่อง บอกข่าวเมืองอังวะรบกับพม่า.
 สำนักหอสมุดแห่งชาติ. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1204 เลขที่ 14.
- เรื่อง เงินสวยและเรื่องเลข (30 มกราคม ร.ศ. 108-15 ร.ศ. 111). สำนักหอจดหมายเหตุ
 แห่งชาติ เอกสารรัชกาลที่ 5 เลขที่ ร.5.ม.1.4/1.หนังสือราชการปี 109 มหาไไทย.
- เรื่อง เสด็จประพาสเมืองเหนือ 20 สิงหาคม ร.ศ. 120 (พ.ศ. 2444). สำนักหอจดหมายเหตุ
 แห่งชาติ. เอกสารรัชกาลที่ 5 เลขที่ ร.5 ม.1.1/14.

โรงสีไฟกิมเซ่งหลี ปากน้ำโพ. (11 สิงหาคม ร.ศ. 129). สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เลขที่
สป. ร.5 น.37/9

สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทยกราบบังคมทูลแด่
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว วันที่ 24 สิงหาคม พ.ศ. 2444. สำนัก
หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารรัชกาลที่ 5 เลขที่ ร.5.ม.28.2/2 หนังสือที่ 73/4830.
สารตราเจ้าพระยาจักรีเรื่องตั้งให้ผู้เข้าส่วนทำกำหนดตลาดเมืองฝ่ายเหนือ 5 หัวเมือง.

สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารรัชกาลที่ 3 เลขที่ 78 จ.ศ. 1204.

สารตราเจ้าพระยาจักรีถึงเมืองพิษณุโลก เรื่องตอบรับไม้เครื่องสำเภา. สำนักหอสมุด
แห่งชาติ. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2 จ.ศ. 1176.

สารตราเจ้าพระยาจักรีถึงเมืองพิษณุโลก เรื่องนำตั้งเงินเกษเป็นหมื่นศรีสมบัตินายอากร
สมพัตสร. สำนักหอสมุดแห่งชาติ. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1208. เลขที่ 49

สารตราเจ้าพระยาจักรีถึงเมืองพิษณุโลก เรื่องตั้งเงินขึ้นเป็นหมื่นศรีสมบัตินายอากร
สมพัตสร. สำนักหอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 55 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1205.

สำนักงานเลขาธิการกรมที่ดินและโลหกิจ เรื่องที่ 416 เรื่อง บันทึกรายงานประจำเดือน
ของกองรังวัดและหน้าที่การงานในกรมที่ดินและโลหกิจ. 3 พ.ย. – 14 ม.ค. 2477.
สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เลขที่ มท.0601.4.1/11. (2477)

สำเนากราบบังคมทูลในการเปิดทางรถไฟสายปากน้ำโพ. สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ.
เอกสารรัชกาลที่ 5 เลขที่ ร. 5 ยธ. 5. 9/20. 13 ตุลาคม ร.ศ. 124 .

สำเนาตัดเดือนชวนาของกระทรวงมหาดไทยและนครบาล. พ.ศ. 2462. สำนักหอจดหมายเหตุ
แห่งชาติ. เอกสารรัชกาลที่ 6 ร.6น.13.3/5ง. (2462).

หนังสือพระยาพิไชยชาญฤทธิ์ สมุหเทศาภิบาลมณฑลนครสวรรค์ ทูลกรมพระจันทบุรี
นฤนาถ. 26 ธ.ค. พ.ศ. 2462. กระทรวงเกษตรราชการ แผนกสารบรรณ แฟ้ม 87
เรื่อง 1758.

หนังสือลาวนายร้อย 5 คน ถึงผู้ว่าราชการเมืองธัญญบุรี. สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ.
เอกสารรัชกาลที่ 5 เลขที่ ร. 5 น. 3. 3ก/36. 19 มิถุนายน ร.ศ. 123.

เอกสารชั้นต้นที่ตีพิมพ์แล้ว

กฎหมายตราสามดวง เล่ม 1. (2548) กรุงเทพฯ: สุขภาพใจ.

กรมศิลปากร. (2445). พระราชพงศาวดารกรุงเก่า ฉบับหลวงประเสริฐ. พระนคร:
บำรุงนุกุลกิจ.

กรมศิลปากร. (2492). พระราชหัตถเลขาคราวเสด็จมณฑลฝ่ายเหนือในรัชกาลที่ 5.

พระนคร: (ม.ป.พ.). พระภิกษุสามเณร วัดบวรนิเวศวิหาร พิมพ์ถวายในงานทรงบำเพ็ญกุศล ฉลองพระชนมายุครบ 60 พรรษา แห่งพระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าอาทรทิพยนิภา วันที่ 21 เมษายน พ.ศ. 2492.

_____. (2507). พระราชพงศาวดารกรุงสยามจากต้นฉบับบริติช มิวเซียม. พระนคร: อักษรสัมพันธ์.

_____. (2508). ประชุมจารึกภาคที่ 1. จารึกสุโขทัย. พระนคร: อักษรสัมพันธ์.

_____. (2516ก). พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 1. พระนคร: คลังวิทยา

_____. (2516ข). พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 2. พระนคร: คลังวิทยา

กระทรวงมหาดไทย. (2539). ปาฐกถาของสภาผู้แทนราษฎร เรื่อง สภาพของจังหวัดต่าง ๆ. กรุงเทพฯ: สมาคมมิตรภาพญี่ปุ่น-ไทย.

จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. (2468). จดหมายเหตุระยะทางเสด็จหัวเมืองเหนือ. พระนคร: ไสภณพิพรรฒนาการ.

จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. (2472). พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีไปมากับสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระวชิรญาณวโรรส. พระนคร: ไสภณพิพรรฒนาการ.

ประชุมพงศาวดารภาคที่ 65. พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม).

พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานฌาปนกิจศพ นายสงวน นพวงศ์ ณ อยุธยา 27 พฤศจิกายน 2503. (ม.ป.ป.)

วิเชียรปรีชา (น้อย), พระ. ผู้รวบรวม. (2515). พระราชพงศาวดารเหนือ. ใน ประชุมพงศาวดาร เล่ม 1. พระนคร: อักษรสัมพันธ์.

เสถียร ลายลักษณ์; และ คนอื่นๆ, รวบรวม. (2477). ประกาศผ่อนผันงดการเก็บเงินและขยายเวลาเก็บเงินรัชชูปการ พ.ศ. 2472 แก่ชายฉกรรจ์ที่ถูกเพลิงไหม้บ้านเรือนและทรัพย์สินสมบัติ ในหมู่ที่ 3 ต.หัวดง ท้องที่ อ.ท่าหลวง จ.พิบูลย์. ใน ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 42 พ.ศ. 2472. พระนคร: โรงพิมพ์เดลิเมลล์.

สฤษดิ์ ธารรัตน์, จอมพล. (2503). คำแถลงของนายกรัฐมนตรี เรื่องสถานการณ์ในประเทศลาว 21 กันยายน 2503. กรุงเทพฯ: ธนาคารพิมพ์.

หนังสือ

- กรมทางหลวง. (2539). **84 ปี กรมทางหลวง**. พิมพ์เป็นที่ระลึกในงานฉลองวันคล้ายวันสถาปนากรมทางหลวง 1 เมษายน 2439. กรุงเทพฯ: งานประชาสัมพันธ์ กรมทางหลวง.
- กรมทางหลวง. (มปป.). **ทางหลวงในประเทศไทย**. กรุงเทพฯ: งานประชาสัมพันธ์ กรมทางหลวง.
- กรมศิลปากร. (2516). **ทะเบียนโบราณวัตถุสถานทั่วราชอาณาจักร**. กรุงเทพฯ: ศิลปากร.
- กระทรวงมหาดไทย. (2530). **ประวัติมหาดไทยส่วนภูมิภาคจังหวัดพิจิตร**. พิจิตร: จุลติษฐ์การพิมพ์.
- กระทรวงเกษตรและสหกรณ์. (2525). **วิวัฒนาการด้านการเกษตรกรุงรัตนโกสินทร์**. กรุงเทพฯ: ภาพพิมพ์.
- การรถไฟแห่งประเทศไทย. (2513). **หนังสือที่ระลึกในวันคล้ายวันสถาปนากิจการรถไฟครบรอบ 72 ปี**. พระนคร: การรถไฟแห่งประเทศไทย.
- คณะกรรมการภูมิศาสตร์แห่งชาติ. (2527). **เอกสารชุดภูมิศาสตร์ไทย**. กรุงเทพฯ: ไทยวัฒนาพานิช.
- คณะกรรมการฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุ. (2542). **วัฒนธรรม พัฒนาการทางประวัติศาสตร์ เอกลักษณ์และภูมิปัญญาจังหวัดพิจิตร**. กรุงเทพฯ: สำนักนายกรัฐมนตรี
- คروفฟอร์ด, จอห์น. (2515). **เอกสารคروفฟอร์ด**. แปลโดย ไพโรจน์ เกษแม่นกิจ. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร.
- ฉัตรทิพย์ นาถสุภา. (2527). **ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจไทยจนถึง 2484**. กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- ชัย เรื่องศิลป์. (2522). **ประวัติศาสตร์ไทยสมัย พ.ศ. 2352 – 2413 ด้านเศรษฐกิจ**. กรุงเทพฯ: ไทยวัฒนาพานิช.
- ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ. (2497). **เที่ยวตามทางรถไฟ**. กรุงเทพฯ: ไทยเกษม. _____ (2545ก). **ไทยรบพม่า**. กรุงเทพฯ: มติชน.
- _____. (2545ข). **เทศาภิบาล**. กรุงเทพฯ: มติชน.
- ถนัด คอมันตร์. (2511). **ประวัติลัทธิเศรษฐกิจ**. พระนคร: สำนักงานทวิกิจ.
- ธนาคารระหว่างประเทศเพื่อการบูรณะและวิวัฒนาการ. (2503). **โครงการพัฒนาการของรัฐสำหรับประเทศไทย**. พระนคร: กองการพิมพ์สลากกินแบ่งรัฐบาล.
- ธิดา สารยา. (2538). **(ศรี)ทวาราวดี ประวัติศาสตร์ยุคต้นสยามประเทศ**. กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ.

- นิตี เอียวศรีวงศ์. (2536). **การเมืองไทยในสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี**. กรุงเทพฯ: มติชน.
- บล็อด, คาร์ล. (2524). **สมัยพระปิยะมหาราช**. แปลโดย เสฐียร พันธรังษี; และอัมพร จุลานนท์. กรุงเทพฯ: อลงกรณ์.
- ปรมาณูชิตชิโนรส, สมเด็จพระ. (2485). **พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา**. พระนคร: พระจันทร์.
- ปราณี วราทร. (2517). **ท่องเที่ยวไปในประเทศไทย**. กรุงเทพฯ: ชูรสภา.
- รัศมี ภิบาลแทน. (2540). **ภูมิภาคศึกษา**. กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยรามคำแหง.
- วงษานุประพันธ์, เจ้าพระยา, ผู้รวบรวม. (2484). **ประวัติกระทรวงเกษตรธิการ**. พิมพ์ครั้งที่ 2. พระนคร: พรรณนาการ.
- เวงค์, เคลาส์, ผู้รวบรวม. (2520). **เยอรมันมองไทย**. กรุงเทพฯ: เจริญวิทย์การพิมพ์.
- ศรีศักร วัลลิโภดม. (2530). **เมืองโบราณในอาณาจักรสุโขทัย**. กรุงเทพฯ: สถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- _____. (2546). **ลุ่มแม่น้ำท่าจีน ประวัติศาสตร์โบราณคดีของพิษณุโลก “เมืองอกแตก”**. กรุงเทพฯ: มติชน.
- สำนักงานสถิติแห่งชาติ. (2510-2512). **สมุดสถิติรายปี บรรพ 28 พ.ศ. 2510-2512**. กรุงเทพฯ: สำนักนายกรัฐมนตรี.
- สันติ เล็กสุขุม. (2542). **ศิลปะอยุธยา งานช่างหลวงแห่งแผ่นดิน**. กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ.
- สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ. (2530). **หนังสือเผยแพร่ศิลปวัฒนธรรมเนื่องในโอกาสเปิดศูนย์วัฒนธรรมแห่งประเทศไทย วันที่ 9 ตุลาคม พ.ศ. 2530**.
- สำนักผังเมืองกระทรวงมหาดไทย. (2514). **ผังเมืองพิจิตร 2534 จังหวัดพิจิตร**. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ส่วนท้องถิ่น.
- หวน พันธุพันธ์. (2520). **พิจิตรของเรา**. กรุงเทพฯ: กรุงเทพมหานครการพิมพ์.
- อนุমানราชชน, พระยา. (2490). **ภาษีอากรและการค้าสำเภาสยามก่อน**. พิมพ์เป็นที่ระลึกในการสถาปนา กิจศพ นายชะอุม ภิญญาวัฒน์.
- ฮอลล์, ดี.จี.อี. (2522). **ประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ เล่ม 2**. แปลโดย วรณยุพา สนิทวงศ์; และ คณะ. กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์.

บทความ

- ชูสิทธิ์ ชูชาติ. (2526, กันยายน). **การค้าวัวต่าง**. **เศรษฐศาสตร์ปริทัศน์**. หน้า 9.
- ไพฑูริย์ สายสว่าง. (2516). **ความมั่นคงและความเสื่อมโทรมทางเศรษฐกิจสมัยอยุธยา**. ใน **หนังสืออยุธยา**. พระนคร: พิมพ์.

รังสรรค์ ชนะพรพันธุ์. (2518, เมษายน). การพัฒนาอุตสาหกรรมในประเทศไทย. จุลสาร
โครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์. 2(3): 79.

รายงานธนาคารโลกกับขบวนการสูบเลือด. (4-10 สิงหาคม 2527). อาทิตย์-เคล็ดลับ. 1(49): 31.
สมภาพ มานะรังสรรค์. (2532, มกราคม-เมษายน). การขยายตัวทางเศรษฐกิจของไทยในช่วงต้น
ทศวรรษที่ 19. เอเชียปริทัศน์. หน้า 96-114

สรศักดิ์ งามขจรกุลกิจ. (2537). ภาคเหนือตอนล่าง: กำเนิดและพัฒนาการของชุมชนบ้านเมือง
ในเขตจังหวัดพิจิตร พิษณุโลก และเพชรบูรณ์. ใน ประตุสุพายัพ. กรุงเทพฯ:
โรงเรียนนายร้อยพระจุลจอมเกล้าฯ. หน้า 1-25.

วิทยานิพนธ์และงานวิจัย

ขวัญเมือง จันทโรจณี. (2534). ความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจของหัวเมืองฝ่ายเหนือ
ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (พ.ศ.2325 – 2394). วิทยานิพนธ์อักษรศาสตร

มหาบัณฑิต (ประวัติศาสตร์). บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. ถ่ายเอกสาร

จารึก สุดใจ. (2529). นโยบายพัฒนาเศรษฐกิจของประเทศไทยภายใต้รัฐบาลของจอม

พลสฤษดิ์ ธนะรัชต์. วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต. บัณฑิตวิทยาลัย

มหาวิทยาลัยศิลปากร. ถ่ายเอกสาร

ชмы โฉม สุนทรสวัสดิ์. (2525). การศึกษาเชิงประวัติศาสตร์เกี่ยวกับกิจการป่าไม้ภาคเหนือ
ของไทย ตั้งแต่ พ.ศ. 2439 ถึง พ.ศ. 2475. วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต

(ประวัติศาสตร์). บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. ถ่ายเอกสาร

ทวีศิลป์ สืบวัฒนะ. (2520). การผลิตและการค้าข้าวในภาคกลาง รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระ

พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ.

2411-2475). วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต (ประวัติศาสตร์). บัณฑิตวิทยาลัย

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. ถ่ายเอกสาร

ธรรมรักษ์ จำปา. (2539). การเปลี่ยนแปลงของเศรษฐกิจข้าวในภาคกลางกับผลกระทบ

ต่อสังคมไทย ช่วง พ.ศ. 2460-2498. วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต

(ประวัติศาสตร์). บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. ถ่ายเอกสาร

นฤมล วัฒนพานิช. (2526). ระบบเทศบาลกับผลกระทบต่อสภาพเศรษฐกิจมณฑล

พิษณุโลก (พ.ศ. 2437-2476). วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต (ประวัติศาสตร์

เอเชียตะวันออกเฉียงใต้). บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร. ถ่ายเอกสาร

นิติ กสิโกศล. (2525). การเก็บค่านาในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ พ.ศ. 2325 – 2482.

วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต (ประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้)

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร. ถ่ายเอกสาร

- นินนาท สินไชย. (2545). สหรัฐอเมริกากับการเปลี่ยนแปลงแนวนโยบายการพัฒนาเศรษฐกิจของไทยในสมัยจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ : ศึกษาผลกระทบที่มีต่อโครงสร้างความสัมพันธ์ระหว่างรัฐ ทุนเอกชนในประเทศ และทุนเอกชนต่างประเทศ. วิทยานิพนธ์รัฐศาสตรมหาบัณฑิต บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. ถ่ายเอกสาร
- พูนพร พูลทาจกร. (2530). การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจในมณฑลพายัพ หลังจากตัดเส้นทางรถไฟสายเหนือ พ.ศ. 2464-2484. วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต. บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร. ถ่ายเอกสาร
- เพียงใจ เจริญโสพล. (2537). บทบาทชาวจีนทางการผลิตและการค้าข้าวในบริเวณภาคเหนือตอนล่างของประเทศไทยหลังการสร้างทางรถไฟสายเหนือ พ.ศ. 2448-2488. วิทยานิพนธ์การศึกษามหาบัณฑิต. (ประวัติศาสตร์). บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร. ถ่ายเอกสาร
- ยุพิน คำแห่ง. (2528). เทคโนโลยีการผลิตข้าวของประเทศไทย พ.ศ. 2398-2475. วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต (ประวัติศาสตร์). บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร. ถ่ายเอกสาร
- ศรีนวล ศิริมิลินทร์. (2519). การปรับปรุงเศรษฐกิจของไทยในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2411-2453). วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต (ประวัติศาสตร์). บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. ถ่ายเอกสาร
- สมใจ ไพโรจน์ธีร์รัชต์. (2417). บทบาทของมหาอำนาจตะวันตกในการสร้างทางรถไฟของประเทศไทยในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว. วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต (ประวัติศาสตร์). บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. ถ่ายเอกสาร
- สุทธิพันธ์ ขุทรานนท์. (2525). การเก็บภาษีอากรและผลกระทบต่อสังคมไทย พ.ศ. 2416-2475. วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต (ประวัติศาสตร์). บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. ถ่ายเอกสาร
- สุภาพรรณ ขอผล. (2534). การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจของภาคเหนือตอนล่างในช่วงปี พ.ศ. 2448 – 2484. วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต (ประวัติศาสตร์) บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์. ถ่ายเอกสาร
- สุวิทย์ ไพทยวัฒน์. (2522). วิวัฒนาการเศรษฐกิจชนบทในภาคกลางของประเทศไทยระหว่าง พ.ศ. 2394-2475. วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต. (ประวัติศาสตร์). บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. ถ่ายเอกสาร

หนังสือภาษาอังกฤษ

Department of Commerce and Statistics. (1916). **Statistical Year Book of the Kingdom of Siam B.E. 2459**. Bangkok: Ministry of Finance.

Department of Commerce and Statistics. (1917). **Statistical Year Book of the Kingdom of Siam B.E. 2460**. Bangkok: Ministry of Finance.

Department of Commerce and Statistics. (1919). **Statistical Year Book of the Kingdom of Siam B.E. 2462**. Bangkok: Ministry of Finance.

Department of Commerce and Statistics. (1921). **Statistical Year Book of the Kingdom of Siam B.E. 2464**. Bangkok: Ministry of Finance.

Department of Commerce and Statistics. (1922). **Statistical Year Book of the Kingdom of Siam B.E. 2465**. Bangkok: Ministry of Finance.

Department of Commerce and Statistics. (1923). **Statistical Year Book of the Kingdom of Siam B.E. 2466**. Bangkok: Ministry of Finance.

Department of Commerce and Statistics. (1924-1925). **Statistical Year Book of the Kingdom of Siam B.E. 2467-2468**. Bangkok: Ministry of Finance.

Department of Commerce and Statistics. (1926-1927). **Statistical Year Book of the Kingdom of Siam B.E. 2469-2470**. Bangkok: Ministry of Finance.

Department of General Statistics. (1928-1929). **Statistical Year Book of the Kingdom of Siam B.E. 2471**. Bangkok: Ministry of Finance.

Bureau of General Statistics. (1931-1933). **Statistical Year Book of the Kingdom of Siam B.E. 2474-2475**. Bangkok: Ministry of Economic Affairs.

ภาคผนวก

ภาคผนวก ก

รายงานกรมหมื่นดำรงฯ ตรวจราชการเมืองพิจิตร เมืองพิษณุโลก

ร.ศ. ๑๑๗ (๑๒ ต.ค.-26 พ.ย. ร.ศ. ๑๑๗)

ภาคผนวก ก

รายงานกรมหมื่นดำรงฯ ตรวจราชการเมืองพิจิตร เมืองพิษณุโลก

ร.ศ. ๑๑๗ (๑๒ ต.ค.-26 พ.ย. ร.ศ. ๑๑๗)

ที่ ๓๘๗

ศาลาว่าการมหาดไทย

๒๖๗๔๖

วันที่ ๑ เดือนพฤศจิกายน ร.ศ. ๑๑๗

กราบทูล พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นสมมตอมรพันธุ์ ทรงทราบฝ่าพระบาท

ด้วยข้าพระพุทธเจ้าได้รับลายพระหัตถ์พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย เป็นรายงานทรงตรวจราชการเมืองพิจิตร, เมืองพิษณุโลก, ข้าพระพุทธเจ้าได้ให้คัดสำเนาพร้อมทั้งสิ้น ๑๐ ฉบับ ปีจำนวนหนังสือแจ้งอยู่ในบัญชีที่ได้สอดซองถวายมาพร้อมกับจดหมายฉบับนี้ด้วยแล้ว

ขอฝ่าพระบาทได้นำกราบบังคมทูลพระกรุณาทราบฝ่าละอองธุลีพระบาท.

ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ

ข้าพระพุทธเจ้า

พระยาศรีสหเทพ (ลายมือ)

รับวันที่ ๒๕ พฤศจิกายน ร.ศ. ๑๑๗

ที่พักเมืองลับแล

วันที่ ๑๔ เดือนพฤศจิกายน ร.ศ. ๑๑๗

ถึง พระยาศรีสหเทพ

ด้วยเมื่อวันที่ ๒๕ เวลา ๓ โมงเช้าออกเรือจากบ้านชุมแสงแขวงเมืองนครสวรรค์ต่อขึ้นมาถึงพรหมแดนเมืองพิจิตร พบพระยาเทพาธิบดีผู้ว่าราชการเมืองพิจิตรมาคอยรับอยู่ที่พรหมแดนตามระยะทางขึ้นมาตอนนี้พบฝูงนกกระทิงชุกชุมอย่างได้มาเห็นในคราวก่อน แต่ไม่มากนักด้วยล่าเนื้อที่คลองสุเอ็ด เวลาบ่าย ๒ โมงถึงที่พักบางบุญนาค พบพระยาศรีสุริยราชวรานุวัตรข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลพิษณุโลกมาคอยรับอยู่ที่นั่น ได้ขึ้นตรวจการอำเภอเมืองภูมิ ซึ่งตั้งที่ว่าการอยู่ที่บางบุญนาคนี้ หลวงศรีพิไยเปนนายอำเภอเพิ่งมาอยู่ใหม่ แบบแผนที่ว่าการอำเภอนี้ทำเรียบร้อยทุก ๆ อย่างหาที่ติไม่ได้ดีกว่าที่ทำได้ในมณฑลอื่น ๆ ทั้งสิ้น ที่ทำดีโดยขณะนั้น คือ วิธีที่จัดในสมุดตรวจราชการ เห็นได้ว่าตรวจถ่วงถี่ จดความที่ตรวจเห็นเป็นข้อ ๆ และคำสั่งเป็นข้อ ๆ ทำให้กรรมการอำเภอเข้าใจง่ายได้มาก และยังมีแบบแผนอย่างอื่น ๆ ซึ่งพระยาศรีสุริยราชวรานุวัตรได้คิดเพิ่มเติมขึ้น นอกจากที่คิดมาให้แต่กระทรวงมหาดไทยอีกหลายอย่าง ในกระบวนที่จะจดทะเบียนราษฎรที่ควรรู้ จะถามเอาความรู้อย่างหนึ่งอย่างใด เป็นต้นว่าในอำเภอนั้นศกใดเงินอากรบ่อนเบี้ยเท่าใด มีราษฎรที่จะบอกได้ทันทีต้องขอคัดแบบเหล่านี้มา เพื่อจะตรวจแก้ไขให้ในมณฑลอื่น ๆ ให้ทั่วกัน ที่ดีอีกอย่างหนึ่ง คือ กระบวนเก็บหนังสือทำเรียบร้อยไม่เลวกว่าในศาลากระทรวงมหาดไทยเลย จะเรียกดูเรื่องใดเมื่อใดเป็นได้ทันที

อำเภอมณฑลพิษณุโลกจัดเป็นอย่างดีเหมือนกันกับอำเภอเมืองภูมิที่ว่ามาแล้วทุกอำเภอเหมือนกันทั้งแบบแผนที่ทำได้เรียบร้อย เหมือนกันทั้งรูปแลห้องที่กันศาลาว่าการ มีเครื่องใช้เท่ากันแลเหมือนกันจนกระบวนที่ตั้งโต๊ะตู้เก้าอี้ เพราะเหตุฉะนั้นเมื่อพรรณานอำเภอหนึ่งแล้ว ไม่จำเป็นต้องนำพรรณานอำเภออื่น ๆ อีกต่อไป ว่าแต่โดยย่อก็เปรียบเหมือนกับการที่หล่อหลอมลงจนได้ที่แล้วทุกอำเภอ จะยิ่งหย่อนกว่ากันบ้างไม่มากนัก

วันที่ ๓๐ เวลาเช้าโมงครึ่งออกเรือจากบุญนาค ที่นี้ที่จริงเดิมเขาเรียกว่าบางชันนาค ที่หลังแกชือเรียกในคำหลวงว่าบางมูลนาค เดียวนี้กลายเป็นบางบุญนาคอยู่ตัวกันเพียงนี้ เป็นที่มีบ้านช่อง ด้วยเปนท่ารับสินค้าเข้าเมืองภูมขนมมาลงตรงนี้ สองฟากลำน้ำเมืองพิจิตรเดี๋ยวนี้ดูมีผู้คนถางพงปลูกพรรณไม้ต่าง ๆ มากขึ้น ได้ความว่ามีคนปลูกยามากขึ้นกว่าแต่ก่อน แลสังเกตเห็นกองฟืนตามตลิ่งมีชุม ด้วยเดี๋ยวนี้ฟืนเป็นสินค้าดีขายทั้งเอาไฟที่ขึ้นล่องแลส่งลงไปจำหน่ายกรุงเทพฯ ฟืนเป็นสินค้าใหญ่อย่างหนึ่ง ตั้งแต่นครสวรรค์ขึ้นมาตามสองข้างตลิ่งที่มีบ้านเห็นมีรั้วทำด้วยไม้ไผ่ข้างหน้าบ้านแลมีถนนริมน้ำเหมือนกันทุก ๆ แห่ง รั้วนี้ได้ความว่าเป็นการที่พระยาศรี

สุริยราชวรานุวัตรให้กรมการอำเภอแนะนำให้ราษฎรทำทุกแห่ง ส่วนถนนริมน้ำนั้นมีย่านที่ใดก็ให้มีถนนริมน้ำ แต่ลำน้ำตอนเมืองพิจิตรเปนที่ว่างเปล่าโดยมาก ทำนองเดียวกับอย่างวิลันดาจัดในเกาะชวาตุ๊กก็ได้อยู่ แต่พระยาศรีสุริยราชวรานุวัตรว่ารั้วไม้ไผ่ไม้ใครจะทน ถึงระดูน้ำมักจะพัดให้เอนเอียงไป ต้องซ่อมแซมทุก ๆ ปี คิดจะให้เปลี่ยนแปลงปลูกต้นรั้วแทน แต่ฉันเห็นว่าจะไม่สำเร็จด้วยตลิ่งแม่น้ำทางนี้เปนอาจดินไต้ย้อมงอกแลงพังเปลี่ยนแปลงไปปีละมาก ๆ เสมอ เห็นว่าต้นไม้รั้วไม้ทันโต บางแห่งก็จะพังลงน้ำ บางแห่งที่แผ่นดินก็จะงอกล้นออกไป เห็นว่าสู้เปนรั้วไม้ไผ่อย่างกำมะลอตั้งทุกวันนี้ไม่ได้ ถึงปีก็บังคับให้ราษฎรซ่อมแซมเสียครั้งหนึ่งไม่เป็นการเดือดร้อนอย่างใด ได้แนะนำแก่พระยาศรีสุริยราชวรานุวัตรดังนี้ เวลาบ่ายถึงวัดกะมัง ท่านพระครูแต่งวัดเตรียมรับโดยแข็งแรง ด้วยวัดนี้เมื่อขึ้นมานคราก่อนฉันได้เคยจอดนอนคืนหนึ่งได้คุ้นเคยกับพระครูแลชาวบ้านกะมังนี้ พวกชาวบ้านจะเกณฑ์ให้ค้างอีกให้จงได้ ต้องขอตัวด้วยระยะทางที่จะขึ้นมายังไกล ออกเรือจากวัดกะมังขึ้นมาถึงเมืองพิจิตรเวลาทุ้มครั้งค่าเสียแล้ว จะไปตรวจตราการสิ่งใดไม่ได้ เปนแต่ได้สนทนากับพระยาศรีสุริยราชวรานุวัตรแลพระยาเทพาธิบดีและพระครูวัดกะมังซึ่งตามขึ้นมาหาได้ความว่าบ้านเมืองเดี๋ยวนี้เรียบร้อยเปนสุข โจรผู้ร้ายสงบมีแต่เล็กเล็กน้อยมักจะลักเรือมากกว่าอย่างอื่น เรื่องผู้ร้ายลักเรือที่เมืองพิจิตรนี้ ฉันได้สังเกตเห็นแต่เมื่อตรวจสำเนารายงานประจำเดือนของนายอำเภอเมืองภูมิในเดือนกันยายนมีถึง ๓ รายและตามไม่ได้เรือด้วยไต่สวนได้ความว่าการลักเรือนี้ มีแต่ในระดูน้ำที่มีเรือไฟเดิน แลมีเพียงตำบลที่เรือไฟเดินถึงเหนือกว่านั้นไม่มี ติดตามเรือกลางไม่ได้เลย จึงเข้าใจกันว่าเรือไฟที่เดินเมล์คงจะรับลากเรือที่โจรผู้ร้ายลักพาหนีลงไปทางใต้เพราะخال่องแต่เมืองพิจิตรวันเดียวก็ถึงปากน้ำโพเปนการจับยากอยู่ได้แนะนำให้ลองแต่งไปลิศลับลงเรือเมล์คู่สักเดือนหนึ่งหรือ ๒ เดือน เข้าใจว่าคงจะจับได้บ้าง

วันที่ ๓๑ ตุลาคมรับแขกกรมการแล้วเดินไปตรวจถนนซึ่งพระยาเทพาธิบดีได้ทำตามริมน้ำหน้าเมืองตลอด ดูทำให้เมืองพิจิตรภูมิสถานดีขึ้น ฉันยังจำได้เมื่อขึ้นมาเมืองพิจิตรในศก ๑๑๑ ที่ตรงเมืองพิจิตรนี้ยังเป็นป่าพงอยู่โดยมาก มีแต่โรงเรือนบ้านเรือนเล็กน้อยอยู่ริมตลิ่งไม่กี่หลัง พระยาเทพาธิบดี (แจ่ม) ผู้ว่าราชการเมืองก็ลงอยู่ในเรือเหนือเพราะระดูแล้งไฟป่ามักจะไหม้พงติดลูกกลมเคยไหม้ เอาเอาเรือนทุก ๆ ปี ตั้งแต่พระยาเทพาธิบดี (อ้อม) คนนี้ขึ้นมาว่าราชการเมืองด้วยใจเปนทหาร ตั้งนำถางพงสูไฟมาแต่แรก ถางจนที่ตั้งเมืองนี้เตียนไปได้มาก ทำถนนริมตลิ่งสายหนึ่ง ถนนสายในห้างถนนสายนอกเข้าไปประมาณ ๒ เส้นอีกสายหนึ่ง ตัวพระยาเทพาเองก็เข้าไปตั้งบ้านเรือนอยู่ที่ถนนสายใน ด้วยหวังจะเปนทายกน่านำกรมการให้เข้าไปตั้งบ้านสู้พงอยู่ข้างในบ้าง แต่กรมการใจเปนพลเรือนยังไม่มีใครกล้าออกไปอยู่ด้วยสักที่หลังนัก แลยังไม่แน่ว่าจะมีคนออกไปตั้งอยู่เย้า-เรือนเต็มตั้งความประสงค์ของพระยาเทพาหรือไม่ แต่อย่างไรก็ดี การที่พระยาเทพารบพงมานี้มีผลทำให้บริเวณที่ตั้งเมืองพิจิตรหมดพงแลมีพรรณไม้อย่างอื่น ๆ ปลูกลงแทนไม้มาก ทั้งอัคคีไภยก็ห่างไปกว่าแต่ก่อน พระยาเทพาธิบดี (แจ่ม) ถึงอนิจกรรมแต่ศก ๑๑๒ ศพยังไม่ได้เผอลงจนทุกวันนี้ ญาติพี่น้องก็ระส่ำระสายไม่ปรากฏว่าจะทำการศพเมื่อใด ฉันได้สั่งพระยาเทพาเปนเด็ดขาด ให้มีใบบอกขอศิลาหน้าเพลิงขึ้นมาเผาศพพระยาเทพาธิบดี (แจ่ม) ในวัน

เดือนยี่ขึ้นสิบค่ำเวลาบ่าย ๔ โมง อย่าให้คลาศเคลื่อนรั้งรถต่อไป ถ้าญาติพี่น้องคนใดจะทำบุญให้ทานก็ให้มาทำตามกำหนดนั้น เพราะทุกวันนี้รัฐบาลก็ต้องรักษาศพไว้ในโรงแห่งหนึ่ง อย่างมิวเซียมรักษามัมมี่ในเมืองอียิปต์ หาได้มีญาติพี่น้องมานำพาไม่ เห็นว่ารัฐบาลมีอำนาจที่จะเผาได้ตามอำเภอใจ เพราะไม่ต้องการจะเอาไปเข้ามิวเซียมหรือจะส่งไปต่างประเทศ

ได้ไปตรวจตราซึ่งจัดการแปลกกว่าตรางมณฑลอื่น ๆ แต่เพราะจัดอย่างเดียวกันทั้งมณฑลอย่างเดียวกับจัดอำเภอ จึงจะขอตรวจตราไปกล่าวต่อเมื่อตรวจคุกมณฑลพิศณุโลกทีเดียว ตรางเมืองพิศณุโลกนี้มีนักโทษ ๓๕ คนการเลี้ยงดูดีอยู่ ตรวจตราแล้วไปตรวจโรงเรียนหลวงสำหรับเมือง นายเปลี่ยนเป็นอาจารย์มีนักเรียน ๖๕ คนดูยังไม่สู้เรียบร้อยเพราะไม่เข้าใจจัดเรื่องโรงเรียนนี้ ต้องว่ายังไม่เข้าใจทั่วมณฑลพิศณุโลก ในเบื้องต้นฉันได้ขอให้คิดย้ายโรงเรียนไปตั้งในวัดทุก ๆ เมืองตามทางที่จะโปรดให้กรมหมื่นวชิรญาณทรงจัดใหม่ ส่วนแบบแผนนั้นโรงเรียนเมืองพิศณุโลกนี้เป็นแต่สาขาของโรงเรียนเมืองพิศณุโลกย์ ต้องรอไว้แก่ที่พิศณุโลกย์ ซึ่งเป็นต้นขั้วทีเดียว นอกจากโรงเรียนเดินตามถนนสายในมาตรวจที่ว่าการเมือง ตั้งอยู่ที่ศาลากลางเดิมซึ่งพระยาเทพาธิบดี (แจ่ม) รื้อมาแต่เมืองพิศณุโลก ได้เห็นของปลาที่ศาลากลางนี้อย่างหนึ่ง คือมีไม้ทำเป็นวงกลมกว้างสัก ๑๔ นิ้ว สลักปิดทองเป็นลายรูปพระมหามงกุฎมีฉัตรอย่างตราเงินเหรียญบาทรัชกาลที่ ๔ แผ่นหนึ่ง รูปข้างอยู่ในวงจักรอย่างด้านหลังเหรียญบาทนั้นแผ่นหนึ่ง เป็นรูปราชสีห์จำลองลายตราพระราชสีห์ใหญ่แผ่นหนึ่งติดไว้ที่จั่วข้างใน เมื่อฉันแวะที่เมืองพรหมก็ได้เห็นตราอย่างนี้ แต่มีลายพระราชสีห์แผ่นเดียวติดไว้ที่ศาลากลางเดิม สืบถามที่เมืองพรหมก็ไม่ได้ความว่าใครทำแลติดมาแต่ครั้งไร ครั้นมาเห็นที่เมืองพิศณุโลกถึง ๓ แผ่นก็เป็นทีปลาใจ ได้ความจากพระยาศรีสุริยราชวรานุวัตรซึ่งได้ทราบจากคำบอกเล่าต่อมา ว่าเมื่อในรัชกาลที่ ๔ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระราชทานเงินให้สร้างศาลากลางเมืองละ ๑๐ ชั่ง แลศาลากลางเมืองพิศณุโลกนี้ได้สร้างแต่ครั้งนั้น จึงมีตราแผ่นดินติดมาเป็นสำคัญ เห็นเป็นการถูกต้องดังนี้แน่ พิเคราะห์ดูลายสลักทั้ง ๓ แผ่นทำดี มิใช่ฝีมือบ้านนอก ทั้งที่ได้เห็นมีเหมือนกันที่เมืองพรหมด้วย จึงเข้าใจได้เป้นแน่ว่าเป็นของที่ทำพระราชทานมาแต่กรุงเทพฯ ด้วยกระแสพระราชดำริห์ คิดดูเป็นปัญหารธรรมแปลได้เป็น ๒ ไนย คือ ไนย ๑ ตราพระมหามงกุฎ แปลว่าพระเจ้าแผ่นดิน ตราข้างแปลว่ากรุงสยาม ตราพระราชสีห์แปลว่ากระทรวงมหาดไทยซึ่งเป็นผู้รับพระบรมราชโองการ บังคับบัญชาหัวเมืองนั้นก็แปลได้อย่างหนึ่ง จะแปลว่าตราพระมหามงกุฎ แลตราข้างเป็นตราเงินบาทในรัชกาลที่ ๔ พระราชทานให้ตราพระราชสีห์เป็นผู้จัดการศาลากลางก็ได้อีกไนยหนึ่ง หรืออีกไนยหนึ่งจะเอาตราพระราชสีห์ขึ้นนำ แปลว่า พระราชสีห์ไม่จัดให้มีศาลากลางในบ้านเมืองตามสมควร พระเจ้าแผ่นดินในรัชกาลที่ ๔ จึงพระราชทานเงินบาทมาให้ทำเช่นนี้ก็แปลได้ บางทีจะเป็นของพระราชทานในครั้งเมื่อเสด็จพิศณุโลก ฉันได้สั่งให้แกะตราทั้ง ๓ นี้ออกเสียจากจั่วเอาทำเป็นกรอบหรืออย่างไรไว้ เพื่อให้ตั้งหรือติดไว้ในศาลากลาง เวลาที่มีเหตุไฟจะได้พาหนีได้ง่าย ๆ หาไม่เกิดไฟจะไหม้สูญเสีย แลได้สั่งให้จำลองส่งไปติดในศาลว่าการกระทรวงมหาดไทยด้วยสำรับหนึ่ง ที่ว่าการเมืองจัดการเป็นแผนกเรียบร้อยตามข้อบังคับลักษณะ

ปกครองเมือง แต่ตัวศาลว่าการยังแคบคับไม่พอ ทั้งศาลก็ยังต้องอาศัยรอยอยู่ในศาลากลางหลังนี้ด้วย แต่ศาลนั้นข้าหลวงพิเศษได้ล้างถ้อยความที่คั่งค้างเก่าหมดไป ยังเหลือความค้างพิจารณาในเวลานี้เพียง ๘ เรื่อง แล ๘ เรื่องนี้ได้เห็นบาญชีปิดกำหนดนัดวันไว้ในศาลเป็นระเบียบแน่นอนถูกต้องตามลักษณะพิจารณาที่อยู่ กระบวนความในมณฑลนี้ คงจะไม่คั่งค้างมาก เพราะพื้นเดิมความก็ไม่ใคร่มีมากนัก แต่ฉันได้นึกสงสัยว่า การตัดสินยังสู้ศาลกรุงเก่าไม่ได้ ได้สังเกตเห็นในเมืองพิจิตรนี้เรื่องหนึ่งคือ ฎวนข้าราชการหนึ่งชื่อสาอาน ต้องติดตราเร่งพินัย ทำเรื่องราวยื่นร้องทุกข์ ใต้อ่านได้ความว่าฎวนสาอานนี้มาหามุเช่นเจ้าในเวลาตรุษจีน หาได้ขออนุญาตต่อเจ้าภาษีหามุไม่ ข้าหลวงพิเศษตัดสินให้ฎวนสาอานต้องเสียเงินถึง ๘๐ บาท เห็นว่าแรงเหลือเกินนัก ได้ความว่า เจ้าภาษีหามุก็ไม่ตั้งใจเอาสินไหม และฎวนสาอานก็ได้ติดมากกว่าเดือนหนึ่งแล้ว จึงได้ยกโทษให้โดยทางกรุณาปล่อยให้พ้นโทษไป แต่ได้พบคำตัดสินเช่นนี้แต่เรื่องเดียว ทั้งเวลานี้ข้าหลวงพิเศษได้ล้างความอยู่ที่เมืองสวรรคโลกย์ ไม่ได้ไปแลเห็นด้วยตาตนเองว่าเขาทำกันอย่างไร เพราะเหตุฉนั้นจะยืนยันว่าตัดสินไม่ดีมากมายอย่างไรนั้นไม่ได้ แต่ฟังดูตามเสียงพระแลราษฎรอยู่ข้างจะพอใจในการที่มีข้าหลวงพิเศษมาจัดการนี้มากอยู่ ออกจากที่ว่าการเมืองไปตรวจดูที่ซึ่งว่าจะทำตลาดใหม่ข้างเหนือเมือง เดิมตลาดแลโรงบ่อนตั้งอยู่ที่หมู่บ้านจีนเหนือเมืองขึ้นไปอีกคั้งหนึ่ง พระยาศรีสุริยราชวรานุวัตรคิดจะให้ย้ายลงมาเพื่อจะให้เมืองครึกครื้นขึ้น แต่ยังกำลังหาคนรับทำอยู่ พระยาพิจิตรเดิมคิดจะหาหุ้นในกรมการทำ แต่เห็นเป็นการขัดข้องต่อข้อบังคับจึงได้ห้ามเสีย ตรวจตลาดแล้วไปตรวจที่ว่าการอำเภอเมืองซึ่งหลวง...มิตรเป็นนายอำเภอแล้วจึงกลับลงเรือ

ที่เมืองพิจิตรนี้มีราษฎรเป็นอันมาก ยื่นเรื่องราวร้องทุกข์ว่าต้องกะเกณฑ์ใช้สอยราชการต่าง ๆ ปีละหลาย ๆ ครั้งไม่เป็นอันทำมาหากินได้ความเดือดร้อนนัก เรื่องกะเกณฑ์นี้ได้รับความจากพระยาศรีสุริยราชวรานุวัตรว่า ที่มีคนร้องในเมืองพิจิตรมาก เพราะแต่เดิมพระยาเทพาธิบดินทร์ไม่ทำการทำนุบำรุงบ้านเมืองอย่างหนึ่งอย่างใดนั่งตั้งหน้าแต่เอาอกเอาใจผู้คนทั่วไปจนอำเภอที่ไม่มีที่ทำการ ในเมืองเองก็ไม่มีสถานอย่างหนึ่งอย่างใดซึ่งสมควรแก่ราชการยังเลวทรามผิดกว่าหัวเมืองอื่น ๆ ในมณฑลเป็นอันมาก เมื่อพระยาศรีสุริยราชวรานุวัตรกลับจากตามเสด็จออกตรวจตามหัวเมืองในมณฑล จึงได้ตัดพ้อพระยาเทพา ว่าถ้าจะนั่งเฉยอยู่เช่นนี้ พระยาศรีสุริยราชวรานุวัตรเห็นจะต้องลงมาเป็นเจ้าของเมืองเองเท่านั้น พระยาพิจิตรก็ตกใจลงมือกะเกณฑ์ทำการจะให้เรียบร้อยอย่างเมืองอื่น ๆ เขาทำกันมากกว่า ๒ ปี เมืองนี้จะรีบทำให้ทันเมืองอื่น ราษฎรจึงรู้สึกความหนักมากกว่าเมืองอื่น การเรื่องนี้ได้จัดการแก้ไขประการใด จะชี้แจงในตอนรายงานเมืองพิศณุโลก เพราะเป็นเรื่องติดต่อดลลออกไปจนเมืองนั้น

เวลา ๓ โมงเช้าออกเรือจากเมืองพิจิตรสังเกตดูข้างเหนือเมืองตามริมน้ำเตี้ยวันนี้ มีพวกจีนไปตั้งเลื่อยไม้ต่อเรือขายซุกซุ่ม เพราะการค้าขายทางนี้เจริญขึ้นมาก

เมื่อรวบรวมเนื้อเห็นซึ่งได้ตรวจการเมืองพิจิตร ถ้าจะเทียบกับเมื่อได้ตรวจในศก ๑๑๑ ความเจริญเรียบร้อยในการทุก ๆ อย่าง เฉพาะในการเรื่องโจรผู้ร้ายซึ่งมีซุกซุ่มในครั้งนั้น ทั้งการ

ถอยความในโรงศาลซึ่งราษฎรพากันร้องทุกข์ว่าได้รับความกดขี่เดือนร้อนต่าง ๆ ในครั้งนั้นเป็นอันมาก ตลอดจนการค้าขาย ก็แลเห็นความเจริญรุ่งเรืองขึ้นกว่าแต่ก่อน นับได้ว่าเมืองพิจิตรดีขึ้นกว่าก่อนหลายเท่า แต่คำที่ว่านี้ก็เชื่ออยู่ แต่คนที่ได้รู้เห็นพื้นเมืองแลการเมืองพิจิตรแต่ก่อนว่าเป็นอย่างไร ถ้าหากไม่ใช่คนที่เคยรู้เห็นเช่นนั้น ก็น่าที่จะหัวเราะเยาะให้ว่าเชิดชูเหลือเกิน เพราะเมืองพิจิตรนี้พื้นเมืองเป็นที่ลุ่มเต็มไปด้วยป่าพง บ้านช่องก็หอรอมแหมมยากที่จะรู้ได้ว่าเป็นบ้านเป็นเมืองมาแต่ไรไร ทั้งยุ้งก็ชุมเป็นที่สุด ถ้าใครขึ้นมาแปลก ๆ หน้าถูกยุ้งกัดแต่สักคืนเดียวก็แทบจะเลยเกลียดซังเมืองพิจิตรสาปสันส่งไปแต่วันนั้น

(เซ็นพระนาม)

ดำรงราชานุภาพ

ภาคผนวก ข

พระยาเพชรรัตนสงคราม ขออนุญาตเงิน ๕,๐๐๐ บาท ทำทางเกวียน
แต่เมืองพิจิตรไปเมืองเพชรบูรณ์ และแต่เพชรบูรณ์ไปเมืองหล่มสักดี

ภาคผนวก ข

พระยาเพชรรัตนสงคราม ขออนุญาตเงิน ๕,๐๐๐ บาท ทำทางเกวียน แต่เมืองพิจิตรไปเมืองเพชรบูรณ์ และแต่เพชรบูรณ์ไปเมืองหล่มสักดี

ที่ ๔, ๑๔

ที่ว่ากรมณฑลเพชรบูรณ์

เรื่อง ทำทางเกวียน

วันที่ ๑ มกราคมรัตนโกสินทรศก ๑๑๘

ข้าพระพุทธเจ้า พระยาเพชรรัตนราชสงคราม แทนข้าหลวงเทศาภิบาลสำเร็จราชการมณฑลเพชรบูรณ์ บอกรับปฏิบัตราบายยังท่านนายเวณ นำขึ้นกราบทูลพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นมหิศรราชหฤทัย เสนาบดีกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ ทราบฝ่าพระบาท

ด้วยมณฑลเพชรบูรณ์แปนมณฑลกันดารรู้ทางที่จะเดินส่งสินค้าเข้าออกแม่น้ำลำคลองไปมาไม่สะดวก จึงกระทำให้ราษฎรขัดสน

๑ ในศก ๑๑๗ ฝนปลายปีน้อยไปเข้าในนาเสียหายมาก ที่เมืองหล่มสักดีราษฎรระส่ำระสายสายย้ายครอบครัวลงมาอยู่เพชรบูรณ์ ๑๐๐ ครัว แลขึ้นไปทางแขวงภูเขียวก็มี ศก ๑๑๘ นี้ฝนยิ่งน้อยกว่าศก ๑๑๗ เข้าในนาเสียหายมากกว่า ได้ แบ่งเป็น ๕ ส่วน เสีย ๓ ส่วน ได้ ๒ ส่วน ประมาณเข้าจะมีพกใช้ในเดือนสิงหาคมศก ๑๑๙ กว่าจะได้เข้าใหม่ในนาศก ๑๑๙ ราวธันวาคมสิ้นเดือนรวมขาดไม่มีใช้ ๔ เดือน

๒ ราษฎรที่มีทรัพย์จะไปหาซื้อเมืองอื่นระยะทางก็ห่างไกล ใช้บันทุกโคแลหามมาไม่พอใช้ หนึ่งในผู้ที่ขัดสนนั้นมีมากบุคคลที่มีทรัพย์พอซื้อหาเลี้ยงชีพมีน้อย ความเดือดร้อนราษฎรครั้งนี้จะไม่มีที่สุด แลจะระส่ำระสายมาก

๓ ข้าพระพุทธเจ้าตริตระองดูเห็นมีทางที่จะแก้ไขได้อีกทางหนึ่ง คือคิดทำทางเกวียนลงทางบางมูลนากแขวงเมืองพิจิตร เมื่อเริ่มทำต้องแต่งคนคุมคน ๕๐ คนลงมาจัดซื้อเกวียนที่บางมูลนากสัก ๔ เกวียน จัดบันทุกเสบียงอาหารได้แล้วออกเดินจากบางมูลนากตามทางเกวียนที่ราษฎรเมืองนั้น ใช้เดินได้แล้วไปถึงบ้านกำปางแขวงพิจิตรประมาณทาง ๑๐๐๐ เส้นที่ที่ติดขัดบ้างก็ตัดฟันแก้ไขมา แต่บ้านกำปางแยกไปเมืองเพชรบูรณ์ไปทางบ้านโพธิ์บ้านกองทูล บ้านล่องคล้า บ้านนาเสีียง บ้านนายม ถึงเพชรบูรณ์ประมาณระยะทาง ๒๕๐๐ เส้น แต่เมืองเพชรบูรณ์ไปเมืองหล่มสักดีระยะทางราว ๑๒๐๐ เส้น รวม ๓๗๐๐ เส้นทางนั้นคดอ้อมอยู่ ต้องหลีกหนีเขาแลต้องแก้ไขซุกซัดตลอดไป

๔ ในการที่จะกระทำให้ต้องอาศัยทุนราชการซื้อเสบียงอาหาร เป็นกำลังราษฎรที่ไม่มีเสบียงอาหารให้กระทำการตัดทางส่วนครอบครัวแบ่งแยกไปตั้งอยู่ตามระยะทางเกวียน เพื่อจะได้เจือจานเสบียงอาหารให้จ่าย แลช่วยทำการที่พอกำลังจะทำได้

๕ เมื่อคนทำการตามระยะมากขึ้น ก็ซื้อเกวียนเพิ่มขึ้นอีกรวม ๓๐ เล่มเกวียนก็คงได้เสบียงอาหารพอใช้ ประมาณว่าทางเกวียนคงจะสำเร็จตลอดถึงเมืองหล่มสักได้ในราวเดือนหนึ่ง เมื่อทางเกวียนนี้ตลอดแล้ว ราษฎรที่มีกำลังจัดซื้อเกวียนซื้อเข้ามาใช้พอคุ้มนี้ มิฉะนั้นทุนเรียไรเปิดคลองยังมีอยู่เก็บเข้าก็คงได้ไม่ต่ำกว่า ๕๐๐๐ บาท จัดซื้อเข้าขึ้นอีก เมื่อมีเข้าแล้วเกณฑ์จ้างถางลำน้ำสัก เมื่อราษฎรต้องการเข้าจะจ่ายเข้าให้ตามราคาทุนที่ได้ลงไป หรือผู้ที่ต้องการเงินก็จ่ายเงินให้ตามความพอใจ ดังนี้ เห็นเป็นประโยชน์ ๒ ประการ ๑ ราษฎรได้ความอดทนไม่ระส่ำระสายละทิ้งภูมิลำเนาที่มีความชื่นชมชุ่มเย็น ๒ ประโยชน์ที่เดทางเกวียนได้ตลอดแลเพิ่มคลองด้วยอีกก็คงเป็นช่องให้แลเห็นความเจริญของมณฑลนั้นขึ้นบ้าง

๖ ในตอนทางเกวียนที่ต้องใช้เงินค่าเกวียน ๓๐ เล่ม ๆ ละ ๔๐ บาท เงิน ๑๒๐๐ บาท ลงทุนซื้อเข้าเจือจานคนที่ขัดสนทำทางเกวียนเดือนหนึ่ง ๒๐๐๐ คน ๆ หนึ่งเข้าเปลือกว่าวันละ ๒ ทนานเป็นเข้าเปลือกว่า

เดือนละ ๖๐๐๐ ถึง คิตราคาเกวียนละ ๔๐ บาท เงิน ๒๔๐๐ บาท ค่าจ้างกระบือ ๓๐ คู่ ๆ ละสิบหกบาท
เที้ยวละ ๔๕๐ บาท รวม ๔๐๕๐ บาท เดือนต่อ ๆ ไปจะโปรดเกล้าประการใดก็แล้วแต่จะโปรดเกล้า

๗ หวังด้วยเกล้าว่าโปรดพระราชทานเงินพระราชทรัพย์ส่วนพิเศษราว ๔๐๐๐-๕๐๐๐ บาทซื้อ
เข้าเจือจานแก่ราษฎรพอมีกำลัง ต่อถึงเงินเรียไรเปิดคลองลำน้ำสักได้ราษฎรก็จะพ้นความกันดารไปได้คราว
หนึ่ง แต่ต้องได้ลงมือทำในเดือนมกราคมหรือต้นเดือนกุมภาพันธ์ศกนี้จึงจะได้ ถ้าเข้าไปจนฝนลงจะเป็นที่
ลำบากเกรงจะไม่สำเร็จด้วย

๘ เงินในมณฑลเพชรบูรณ์ศก ๑๑๘ นี้ไม่มีพอจ่ายการต่าง ๆ แต่หวังว่าเงินงวดภาษีอากรแลรวบรวม
โคกระบือซึ่งเป็นของกลางจำหน่ายก็พอจะใช้กระเบียดกระเสียวไปสิ้นศกนี้ได้

๙ แม้จะโปรดเกล้าพระราชทานเงินจ่ายใช้ตามความเห็น ข้าพระพุทธเจ้าจำต้องขอความอุดหนุน
มณฑลพิศณุโลกช่วยจัดซื้อเข้าส่งให้ แต่จะจัดซื้อเข้าสารทีเดียวเห็นว่าเป็นการยาก เพราะภูมิประเทศนั้นไม่มี
คนทำจำหน่ายมากมายหรือมีที่ซื้อบ้าง ราคาคงจะสูงจะได้เข้าน้อยไป ควรจะเข้าไปเลือกได้ง่าย

๑๐ การซื้อข้อมันนั้น ข้าพระพุทธเจ้าจะได้จัดตั้งนางที่บ้านโพชตำบล ๑ บ้านนาเสลียง ๑ เป็นระยะใน
เขตแขวงมณฑลเพชรบูรณ์ จัดผู้ที่ไม่มีเสบียงอาหารทั้งชายและหญิงครอบครัวสี่ข้อมจ่ายใช้ไปตามเวลาที่จะจัด
ได้ ครั้นจะจัดส่งลงมาสี่ข้อมที่ทำก็ได้ จะได้แต่ชาย ฉกรรจ์ ฝ่ายหญิงครอบครัวที่จะช่วยการได้จะส่งมาด้วย ดู
ก็เป็นการรุงรังมาก

๑๑ ข้าพระพุทธเจ้าได้กะทำแผนที่ประมาณระยะทางเกวียนและระยะนางเข้าไปเลือกที่ต้องสี่ข้อมสอดมา
ในของนี้ การที่กะประมาณนั้นเป็นการยังหยาบมาก เพราะเป็นเวลาจวนคิดกะโดยละเอียดไม่ทัน

ควรมิควรแล้วแต่จะโปรดเกล้าฯ

(เซน)

เพชรรัตนราชสงคราม

ประทับตราตำแหน่งมาเป็นสำคัญ

ภาคผนวก ค

ระเบิดแก่งสะพานหินใต้ เมืองพิจิตร เพื่อการรถไฟสายเหนือ

ภาคผนวก ค
ระเบิดแก่งสะพานหินใต้ เมืองพิจิตร เพื่อการรถไฟสายเหนือ

ที่ ๘๔/๘๙๙๙

กระทรวงโยธาธิการ

วันที่ ๒๙ ตุลาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๒ ขอเดชะฝ่าละอองธุลีพระบาทปกเกล้าปกกระหม่อม

ข้าพระพุทธเจ้าได้รับรายงานเจ้ากรรมรถไฟ กล่าวถึงการส่งเครื่องเหล็กก่อสร้างทางรถไฟสายเหนือทางเรือไปไม่สะดวก เพราะที่แก่งสะพานหินใต้เมืองพิจิตรลงมาประมาณ ๒๖ กิโลเมตรมีศิลาอยู่ในลำแม่น้ำ ๒ แห่ง ชัดขวางต่อทางเรือมาก เจ้ากรรมรถไฟจะขอให้ระเบิดศิลา_ใต้น้ำพอเป็นช่องเล็ก ๆ _ _ เพื่อให้เรือเดินไปมาได้ในฤดูน้ำลด ประมาณเงินค่าแรงแลสิ่งของคงจะไม่เกินกว่า ๑๐๐๐ บาท

ข้าพระพุทธเจ้าเห็นด้วยเกล้า, ว่าจะไม่เป็นประโยชน์แต่จำเพาะการก่อสร้างทางรถไฟส่วนเดียว ย่อมเป็นสาธารณประโยชน์แก่ประชาชนที่ได้ใช้เรือไปมาค้าขายขึ้นลงในลำแม่น้ำนั้นด้วย จำนวนเงินที่จะใช้จ่ายในการนี้ก็ไม่สู้มากนัก ข้าพระพุทธเจ้าจะได้อนุญาตให้เจ้ากรรมรถไฟลงมือทำการในเวลาที่น้ำลดพอที่จะทำได้ทีเดียว ส่วนเงินที่จะใช้จ่ายนั้นให้กรรมรถไฟออกแต่ค่าแรง ส่วนค่าสิ่งของจะได้ขอให้กระทรวงพระคลัง, โอนเงินเหลือจ่ายในกระทรวงโยธาธิการไปจ่าย โดยเห็นด้วยเกล้า, ว่า การบำรุงรักษาในแม่น้ำแลลำคลองเป็นหน้าที่ของกระทรวงโยธาธิการจะต้องกระทำอยู่แล้ว จะให้กรรมรถไฟออกทั้งหมดไม่ควร ข้าพระพุทธเจ้าได้แจ้งความทั้งนี้ไปให้กระทรวงมหาดไทยทราบด้วยแล้ว

ควรมีควรสุดแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าโปรดกระหม่อม

ข้าพระพุทธเจ้า

ขอเดชะ

ส.ข.

ภาคผนวก ง
เรื่อง สร้างทางหลวงแต่สถานีสะพานหิน
จังหวัดพิจิตรไปเพชรบูรณ์

ภาคผนวก ง
เรื่อง สร้างทางหลวงแต่สถานีสะพานหิน
จังหวัดพิจิตรไปเพชรบูรณ์

พระราชกฤษฎีกา

กำหนดเขตสร้างทางหลวงของแผ่นดิน
 ภาคกลางสายที่ ๑ จากสถานีสะพานหิน
 ท้องที่อำเภอ ท่าหลวง จังหวัดพิจิตร
 ถึงจังหวัดเพชรบูรณ์

พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาประชาธิปกพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว มีพระบรมราชโองการดำรัสเหนือเกล้าฯ ให้ประกาศพระราชกฤษฎีกามาให้ทราบจงทั่วกันว่า ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้กรมทางสร้างทางหลวงของแผ่นดินสายหนึ่งตัดออกจากสถานีรถไฟสายเหนือที่สะพานหินในท้องที่อำเภอท่าหลวง จังหวัดพิจิตรไปยังเพชรบูรณ์เรียกว่าทางหลวงของแผ่นดินภาคกลางสายที่ ๑ จึงในระหว่างที่เจ้าพนักงานยังไม่ได้ตรวจและวางแนวทางอันแน่นอนนั้น ให้กำหนดเขตแนวทางสายที่กล่าวนี้ ตั้งต้นจากสถานีสะพานหินตรงไปทางทิศตะวันออก ผ่านบ้านทุ่งโพธิ์, เลียบคลองดงตะขบ, ผ่านบ้านท้ายทุ่ง, บ้านวังกะชัน, บ้านร่องหอย, หนองขาม, ออกบ้านวังม้า เลียบตามคลองบุษบงข้ามเขาช่องลมผ่านบ้านชนแดนข้ามเขารัง ออกบ้านนายม แล้ววกขึ้นทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือตรงไปเพชรบูรณ์ เขตแนวนี้มีขนาดกว้าง ๘ กิโลเมตร ดังได้ประมาณไว้ในแผนที่ซึ่งมีอยู่ที่กระทรวงเกษตรธิการ, ที่ว่าการกรมทางกระทรวงพาณิชย์และคมนาคม, ที่ศาลากลางจังหวัดพิจิตรและเพชรบูรณ์ กับที่ท้ายประกาศพระราชกฤษฎีกานี้

โดยเหตุนี้จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้กรมทางเริ่มลงมือตรวจและวางแนวทางอันแน่นอนตลอดทางหลวงทั้งสายนี้ให้แล้วเสร็จภายใน ๑ ปีนับตั้งแต่วันที่ได้ประกาศนี้เป็นต้นไป

ในระหว่างเวลา ๑ ปีที่ได้กำหนดไว้นี้ ห้ามมิให้ผู้หนึ่งผู้ใดจับจองที่ดินซึ่งเป็นที่ว่างเปล่า ไม่มีเจ้าของอันอยู่ภายในเขตที่หวงห้าม ส่วนที่ดินซึ่งมีเจ้าของอยู่ก่อนวันประกาศพระราชกฤษฎีกานี้ห้ามมิให้เจ้าของปลูกสร้างบ้านช่องเคหะสถาน หรือปลูกต้นไม้ทำไร่ลงในเขตที่เหล่านี้ก่อนได้รับอนุญาตเป็นลายลักษณ์อักษรจากกรมทาง

เมื่อกรมทางต้องการที่ดินแห่งใด ๆ ที่อยู่ภายในเขตภายหลังจากวันประกาศพระราชกฤษฎีกานี้แล้ว ถ้าผู้หนึ่งผู้ใดปลูกสร้างบ้านเรือนหรือปลูกต้นไม้แล้วทำไร่ขึ้นในเขตทางหลวงนี้โดยมิได้รับอนุญาตจากกรมทางเป็นลายลักษณ์อักษรก่อน กรมทางจะไม่ต้องใช้ค่าทำขวัญสำหรับสิ่งของที่ว่านั้นแต่สักอย่างหนึ่งอย่างใด

ในระหว่างเวลา ๑ ปีที่ได้กำหนดไว้นี้ เจ้าพนักงานของกรมทางหรือผู้มีหน้าที่เกี่ยวข้องกับการสร้างทางหลวงสายนี้ก็ดีมีสิทธิที่จะเข้าไปในเขตรัทางที่ได้กำหนดไว้นี้ได้ทุกเมื่อ เพื่อประโยชน์แห่งกิจการที่เกี่ยวกับการตรวจทำแผนที่กะวางแนวทางหลวงอันบริบูรณ์และเป็นครั้งที่สุดสำหรับทางสายที่กล่าว เช่นเป็นต้นว่า ในการวัดระยะปักกรุย, เก็บตัวอย่างศิลา, ทรายแลวัตถุอื่น ๆ

ประกาศพระราชกฤษฎีกาเมื่อวันที่ ๑ เมษายน พุทธศักราช ๒๔๗๑ เป็นปีที่ ๔ ในรัชกาลปัตยุบัน

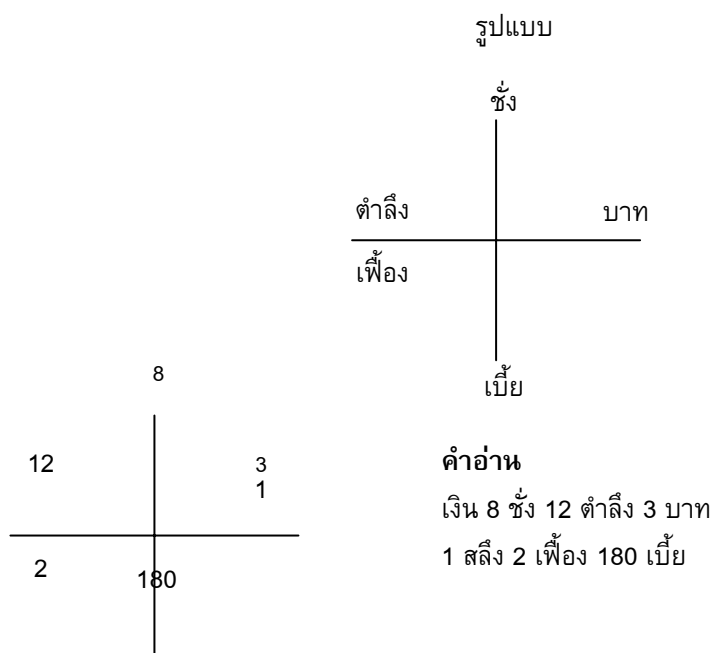
ภาคผนวก จ
อัตราเทียบมาตรฐานเงินไทยโบราณ

ภาคผนวก จ
อัตราเทียบมาตรฐานเงินไทยโบราณ

มาตรฐานเงินไทยโบราณ มีอัตราเทียบดังนี้

800	เบี้ย	เท่ากับ	1	เฟื้อง	(12 สตางค์ครึ่ง)
2	เฟื้อง	เท่ากับ	1	สลึง	(25 สตางค์)
4	สลึง	เท่ากับ	1	บาท	(100 สตางค์)
4	บาท	เท่ากับ	1	ตำลึง	
20	ตำลึง	เท่ากับ	1	ชั่ง	

ตัวอย่าง

มาตราเงิน

3	เมล็ดผักกาด	เท่ากับ	1	เมล็ดงา
2	เมล็ดงา	เท่ากับ	1	เมล็ดข้าวเปลือก
2	เมล็ดข้าวเปลือก	เท่ากับ	1	กล่อม
2	กล่อม	เท่ากับ	1	กล้า
2	กล้า	เท่ากับ	1	ไฟ
4	ไฟ	เท่ากับ	1	เฟื้อง
2	เฟื้อง	เท่ากับ	1	สลึง
4	สลึง	เท่ากับ	1	บาท
4	บาท	เท่ากับ	1	ตำลึง
20	ตำลึง	เท่ากับ	1	ชั่ง
20	ชั่ง	เท่ากับ	1	ตุล
20	ตุล	เท่ากับ	1	ภารา

ประวัติย่อผู้วิจัย

ประวัติย่อผู้วิจัย

ชื่อ สกุล	สุชาติพย์ พฤฒินันท์
วัน เดือน ปี เกิด	30 กันยายน พ.ศ.2505
สถานที่เกิด	219 ถนนบุษบา อำเภอเมือง จังหวัดพิจิตร 66000
สถานที่อยู่ปัจจุบัน	240/2 ซอยวัดอินทรีวิหาร แขวงบางขุนพรหม เขตพระนคร กรุงเทพฯ 10200
ตำแหน่งหน้าที่การงานปัจจุบัน	อาจารย์ 2 ระดับ 7
สถานที่ทำงานปัจจุบัน	โรงเรียนสวนกุหลาบวิทยาลัย 88 ถนนตรีเพชร แขวงวังบูรพา ภิรมย์ เขตพระนคร กรุงเทพฯ 10120
ประวัติการศึกษา	
พ.ศ. 2527	สำเร็จการศึกษาศิลปศาสตรบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ วิทยาเขต พิษณุโลก (ปัจจุบันคือ มหาวิทยาลัยนเรศวร) ปีการศึกษา 2527
พ.ศ. 2544	เข้าศึกษาต่อภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะสังคมศาสตร์ บัณฑิต วิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ปีการศึกษา 2544